

ĐURO BASLER

ARHITEKTURA
KASNOANTIČKOG DOBA
U BOSNI I HERCEGOVINI

Predgovor

Doba od IV do VI vijeka predstavlja u Evropi epohu u kojoj je antička kultura proživljavala znatno preobličavanje. Uzroke tog procesa čine neki vanjski događaji kao što je prodor i naseljavanje stranih, »barbarskih«, uglavnom germanskih naroda na području Rimskog Carstva, no i promjene što su se u samim nosiocima antičkog društva, građanima Carstva, događale u odnosu prema državi, društvu, religiji i umjetnosti. Na baštini Rimskog Imperija izrast će tako tokom narednih stoljeća jedan novi svijet u novim geografskim i društvenim dimenzijama; taj svijet nazvat će se Evropa. Njegove elemente čini rimske i grčke antičke supstrat sa primjesama kršćanskog Orijenta uz učešće novoprdošlih naroda, stranih antičkoj kulturi, koje je oluja seobe naroda istrgla iz starog zavičaja, onog nepoznatog prostora što su ga Rimljani jednostavno zvali *Solitudines Sarmatarum*, i prebacila u nekadašnje civilizirane provincije mediteranskog carstva.

U ovoj knjizi učinjen je pokušaj da se analizom spomenika arhitekture sagleda učešće planinskog zaleđa stare rimske provincije Dalmacije i južnih predjela panonskih pokrajina u ovom procesu. Namjera je, dakle, da se sakupi u jedan pregled ono što su na tlu Bosne i Hercegovine antika i prvi barbari u nametnutoj životnoj koegzistenciji doprinijeli za stvaranje tog novog svijeta.

Pisani dokumenti o životu u ovim krajevima u to doba su skromni, oni gotovo i ne postoje. Naš zemljak, Euzebije Jeronim, suviše je rano napustio svoj rodni grad Stridon, koji se nalazio negdje u sjeverozapadnoj Bosni, i otišao daleko, u Rim, a kasnije u Siriju i Palestinu. Njegovo dopisivanje sa prijateljima u starom kraju, tamo od 370. do 420. godine, uglavnom odražava nostalгију i brige zbog nesreća koje su provalama barbara zadesile njegov zavičaj, roditeljski dom i članove toga doma. U ovim krajevima nije se, dakle, našao neki rječiti savremenik kao što se dogodilo među merovinškim Francima, gdje je Grgur, biskup grada Toursa, uspio zabilježiti mnogo toga što je video i čuo oko sebe. Mi smo ovdje upućeni više na ruševine spomenika za koje ne bismo mogli tvrditi da su nijemi, ali je njihov jezik ipak osebujan i ne uvijek jasan.

Raspon događaja od IV do VI vijeka u Bosni i Hercegovini možemo podijeliti u tri epohe:

A: Doba kasnog Carstva (284—480). U to vrijeme Bosna i Hercegovina vegetiraju kao dio provincije Dalmacije u sklopu Zapadnog carstva do 437. godine, a zatim u Istočnom Carstvu do 454., kada se provincija osamostalila i kao takva ostala u okvirima zajednice do smrti Julija Nepota 480. godine.

B: Doba »barbarskog« gospodstva. Prvo je u ovim krajevima vladao vojskovođa Germana Odoakar (480—490), a zatim su nadšli Istočni Goti koji su se zadržali do 535. godine.

C: Doba renovacije Carstva. Car Justinijan I (527—565) uspio je obnoviti vlast u nekim dijelovima Zapada, pa tako (535. g.) i u većem dijelu zaleda provincije Dalmacije. Takvo stanje traje do definitivnog naseljavanja Slavena u krajevima južno od Save, negdje od prvi godina VII vijeka. To naseljavanje predstavlja u nekadašnjoj provinciji Dalmaciji prekretnicu ka onom vremenu što ga obično zovemo srednji vijek.

UVOD

Politički događaji

Sistem uprave Rimskog carstva doživljava znatnu prekretnicu dolaskom na vlast cara Dioklecijana 284. godine. Ilir po porijeklu, a vojnik po zanimanju, Dioklecijan je, prije nego što je izglasan za cara, vršio neke visoke službe u upravi, pa je tako imao prilike da sa šireg aspekta sagleda nedostatke koji su po njegovom mišljenju — mogli biti odlučujući za izbijanje krize koja je već od sredine III vijeka podivala državu i društvo. Kao namjesnik u Meziji, a kasnije dvorski službenik za vrijeme Kara, on je svršio kratki kurs političke škole, dovoljan da bi po dolasku na vlast imao potrebno iskustvo u traženju lijeka za bolesni imperij. U njegovo doba senat je već izgubio i onaj prividni autoritet iza koga su se pod maskom principata sakrivali carevi od vremena Oktavijana Augusta. Kao čovjek porijeklom iz provincije i potomak robova, Dioklecijan svakako nije nosio u sebi ono poštovanje prema starim institucijama Carstva, što je bilo svojstveno Italiciima. U traženju radikalnih rješenja za sanaciju državne uprave on nije bio sputan tradicijama, nego je otisao vrlo daleko, pa je carsku vlast formirao po ugledu na istočne despotije. Tako je car i formalno prestao biti princeps senata, čovjek koji je tek nakon smrti proglašavan bogom, a umjesto toga postao je dominus, inkarnirani i fizički prisutni bog, sin Jupitera. Zato nastupajući odsjek u historiji Rimskog Carstva nazivamo dominatom. Dioklecijan je prvi rimski car koji je prilikom službenih poslova oblačio šarene svilene haljine, papuče prošivene dragim kamenjem, a na glavu stavlja dijadem od bijele svile sa biserima. On je bio teško dostupan, u palači okružen dvorjanima i eunusima na orijentalni način.

Dioklecijan (*sl. 1*) nije vladao sam, nego je samo bio vrhovni autoritet i inicijator akcije u krugu četvorice vladara, dvojice augusta i dvojice cezara koji su im bili u neku ruku pomoćnici. Vladari su između sebe podijelili Carstvo i svaki od njih upravljao je samostalno svojim dijelom. Rim je i dalje ostao simbolična prijestonica. U strahu da ni jedan od tetrarha ne bi došao u iskušenje da se stolovanjem u glavnom gradu izbaci u prvi red — što je tada važilo kao pravilo — svaki od vladara odabrao je po jedno provincijsko mjesto za svoju rezidenciju. Tako je Dioklecijan upravljao Istokom iz Nikomedije (Ismit), Galerije Ilirikom iz Sirmija (Šremske Mitrovice), Maksimin Italijom iz Mediolana (Milana), kasnije iz Ravene, a Konstancije Klor, jedini rođeni rimski građanin u ovoj grupi, vladao je Galijom i Britanijom iz Auguste Treverorum (Trier). Od sada Istok Carstva dobiva prevlast.

Grad Rim je i dalje zadržao svoje stare institucije vlasti, kao na primjer: Senat i magistrature, ali sada, u novom režimu, još samo kao prazne uspomene. Provincije Carstva sačinjavale su 12 dijeceza koje su bile okupljene u prefekture. Na području današnje Bosne i Hercegovine zadržan je uglavnom raspored kakav je bio uveden još početkom I vijeka: krajevi sjeverno od linije Banjaluka-Doboj-Zvornik ostali su u sklopu Panonije, a područje južno odatle u okviru Dalmacije.

Sl. 1. Dioklecijan, prikaz na novcu

Decentralizacija vlasti i familijarnost careva nisu ipak pružili dovoljno siguran oslonac za državu. Carstvo se održavalo više na autoritetu Dioklecijanove ličnosti, a manje na sistemu koji je on postavio kao princip. To se pokazalo ubrzo poslije njegove abdikacije i povlačenja u palaču nedaleko od Salone (današnji Split) 305. godine. Tada su otpočele nove borbe o vlast, a one su vođene u raznim dijelovima Carstva. Tako se Kontantin koji je poslije smrti svoga oca Konstancija Klora, u ljetu 306. godine, izglasao od germanskih trupa u Britaniji za novoga cara, obračunao sa Maksencijem na Milvijskom mostu kod Rima (312), a sa Licinijem (314) kod Cibala (Vinkovaca). Maksencije, sin cara Maksimijana, bio je 306. godine od pretorijanca i rimske građane također proglašen carom. U jednom trenutku u carstvu se našlo 6 careva. Dalmaciji je poklonjena posebna pažnja, i u njoj, iz obzira prema umirovljenom caru koji je tu živio, nije dolazilo do oružanih sukoba između inače vrlo ratobornih nasljednika. Tako je i planinsko zaleđe

Dalmacije, tj. današnji teritorij Bosne i Hercegovine, ostao dugo vremena pošteđen od ratnog meteža. Vojska je bila kvasac u kome su bujale veličine, spremne da se u svakom trenutku nametnu za vladare, da se grčevito bore za tu vlast, i da u borbi ne biraju sredstva. Tako je ta borba često išla na štetu discipline u vojsci, bez koje se svakako nije mogao održati red na granici. Otuda su i u nekoliko navrata potekle katastrofalne odluke nekih careva da su, kao uzvrat za učinjene usluge, pojedinim skupinama barbara dozvoljavali da se naseljavaju na području unutar državnih granica, i to, na nesreću, upravo na ugroženoj periferiji. Za učinjene usluge pojedincima Carstvo je gurano u propast. Rimski građani su, uz to, u ovo doba izbjegavali službu u vojsci, a odbranu zemlje rado prepustali strancima.

Konstantin I (306—337), (*sl. 2*), sin Konstancija Klora, možda je bio podesan i sposoban da zaustavi ovaj proces barbarizacije. Međutim njemu to nije pošlo za rukom nego je i sam bio ponesen bujicom rasula. Proglašenjem vjerske slobode (313), zapečaćena je sudbina pa-

Sl. 2. Konstantin I, prikaz na novcu

ganske epohe antičke civilizacije, a osnivanjem Konstantinopola (11. maja 330) Rimu je, kao metropoli mediteranskog svijeta, najavljen likvidacija. Carigrad nije bio samo administrativni centar i konzument dobara, nego snažna trgovačka luka i proizvođač.

Vlada Valentiničana I (364—375), u Milantu, i Valensa (364—378), u Carigradu, pada u vrijeme kada barbari u znatnom broju provaljuju na teritorij Carstva. Valentiničanov sin i nasljednik Gracijan (375. do 382) odbacuje titulu velikog pontifika, a time i formalno otkazuje paganstvu svoju podršku. Iz senata je uklonjen kip Pobjede. U ovo doba beskonačnih poraza taj kip je bio izlišan u dvorani vrhovne uprave Carstva. Poslije Valensove smrti u bici kod Hadrijanopola (Jedrena) na vlast je došao Teodozije I (379—395) koji je za kratko vrijeme, 394. godine, uspostavio vlast na području cijelog Carstva. U isto vrijeme car Zapada, Eugenije (392—394) je kao posljednji među carevima pokušao povratiti stari režim, ali je, isto kao i jedan njegov prethodnik, Julijan Apostata (361—363), doživio neuspjeh.

Stalne trzavice i uplitanje barbariziranih vojnih jedinica u poduhvatima ambicioznih pojedinaca da izvedu državne udare odrazili su se nepovoljno na život u Panoniji a time i na susjednom teritoriju Dalmacije. Pojedine skupine barbara su često organizirale prepade na rimske provincije, bez većih planova, usmjereni, uglavnom, na pljačku. Tako su 374. godine Sarmati provalili do Sirmija (Sremske Mitrovice), a zatim se nastanili u Valeriji, području zapadno od Dunava, a sjeverno od Drave. Carstvo ih odatile nije više moglo ukloniti. Nije, naprosto, bilo više takve snage koja bi ih mogla udaljiti sa usurpiranog zemljišta. Štaviše, dvadesetak godina kasnije, ovaj kraj se u službenim aktima naziva *Ripa Sarmatica*, što znači da je novo stanje sankcionirano kao definitivan oblik.

Godine 375. Huni provaljuju na područje Panonske nizije, a u isto doba Zapadni Goti kreću prema području donjeg Dunava. Kada je opustošena Mursa (378), vihor seobe naroda zahvatio je i područje južno od Save. Prvo je na udaru bila dolina Drine, odakle je za Panoniju dojavljano srebro i olovu iz Argentarije, područja današnje Srebrenice. Kako je ova dolina bila u privrednom pogledu orientirana prema Panoniji, to sada u njoj nastaje politička zbumjenost. Priliv novca u ovaj kraj prestao je već za Konstanciju II (337—361), što znači da je ubrzo zatim prestala funkcionirati i redovna veza sa centralnom vlašću. Izgleda da je javni promet zbog prisustva barbara znatno opao, a u pojedinim pravcima i potpuno obustavljen. Zbog tih smetnji pojedini municipiji bili su primorani da samostalno vegetiraju u svom ograničenom području i bez znatnijeg međusobnog kontakta. Rimsko Carstvo se, ustalom, u svojoj organizaciji oslanjalo na gradove sa znatnom samoupravom, pa zato u časovima prekida veze, municipalnim vlastima nije ni bilo teško zatvoriti se u svoj krug. Zatečeni novac zadržan je još duže vremena kao interno platežno sredstvo, pa su emisije iz IV vijeka ostale u njima kao sredstvo za plaćanje još tokom V i VI vijeka. Pogotovo u kasnom Carstvu kurijali su punovlasno upravljali municipijima. Ta uprava nije bila nimalo jednostavna, prvenstveno zbog materijalnih obaveza oradskih kuratora prema centralnoj vlasti. U prva tri vijeka Carstva kada je socijalni i privredni poredek garantirala država, činovnici gradske uprave raspolagali su barem sigurnim prihodima sa imanja, pa su tim prihodima mogli podmirivati visoke troškove koje im je na njihov privatni budžet nametao službeni položaj. Gradovi su se snabdijevали poljoprivrednim proizvodima sa imanja u neposrednoj okolini. Njihovo upravno područje nije, dakle, bilo veće od područja vicusa

i vila, t.j. sela i zaselaka koji su im tendirali. Postojala je, međutim, znatna razlika u socijalnoj strukturi grada i sela u širem smislu riječi. Proizvođači u gradu, obrtnici i trgovci, bili su slobodni ljudi, vezani u kolegije i korporacije. Neposredni poljoprivredni proizvođači bili su robovi a kasnije, u IV i V vijeku i koloni, dakle ljudi sputani u spone nemilosrdnih društvenih odnosa. Nije stoga čudo što su ti ljudi provalu barbara shvatili kao svoj trenutak, pa su — oslobođeni obaveza u bezvlađu — često kretali zajedno sa barbarima u pljačku. Gubitak radne snage, na taj način, uzdrmao je u znatnoj mjeri materijalnu osnovu na koju su se oslanjali gradovi antike. U času kada je u Panoniji prestala proizvodnja žitarica, hranu za provincije u susjedstvu trebalo je doturati cestama i vodenim putevima iz područja u kojima stari red nije bio znatnije uzdrman. Ovaj dovoz bio je, međutim, otežan općom nesigurnošću javnog prometa. Samo neke saobraćajnice, a naročito velika cesta između Sirmija i Siscije, ostaje i u to doba pod nadzorom vojske, pa, prema tome, služi u izvjesnoj mjeri javnom saobraćaju. Tako vidi-mo da biskupi putuju 381. godine na sabor u Akvileju, a sljedeće godine sirmijski biskup Anemije prisustvuje saboru u Rimu. Car Teodo-zije je nekoliko puta proputovao Posavinom.

Prije nego što će prestati s radom kovnica u Sisciji (387) i Sirmiju (397), priliv novca u zaleđe provincije Dalmacije, dakle u današnju Bosnu i Hercegovinu, već je, ionako, bio obustavljen. U srednju Bosnu posljednji novac doturan je, uglavnom, za vrijeme cara Gracija (367—383), a do Duvna još za Teodozija, svakako, zbog blizine i privrednih veza sa Salonom. U rudarski bazen Japre stigla je kao posljednja emisija sisački tip *REPARATIO REI PUBLICAE*, kovan između 379. i 383. godine. Iznimno je u blagajni mitreja u Konjicu, u času rušenja svetišta, zatečen jedan primjerak Arkadijevog novca (395—408) koji neće biti mlađi od vremena pustošenja ovih krajeva od strane Zapadnih Gota (401). Iz istog vremena potječe i novac nađen u ruševinama stražarnice na Velikim vratima kod Kupresa, tj. na sedlu preko kojega se sa Kupreške visoravni stiže u dolinu Vrbasa. Vrijednost novca znatno je opadala, a smanjivao se i opticaj, pa je tako privreda postepeno zapadala u zatvoreni krug proizvodnje za vlastite potrebe. Već od III vijeka u Carstvu se javlja sistem dominija, to jest velikih državnih poljoprivrednih proizvođača koji su snabdijevali znatnije državne centre. Pojedini gradovi i vojna uporišta ostaju još zadugo u rukama rimskih građana i vojnika, jer sistem municipija i legija ovim događajima nije bio znatnije okrnjen. Tako možemo razumjeti sv. Jeronima kada krajem 397. godine šalje u Stridon svog prijatelja Paulikijana, da bi u njegovo ime prodao opustjelo očevo imanje što je stradalio za provale Gota. Kupci takvih imanja bili su bjegunci iz isturenih provincija pored Dunava. Pod utiskom događaja ljudi su, naime, bježali dalje od žarišta opasnosti, prema Italiji i Jadranskom primorju. Za one koji su doživljavali najveće zlo na granicama Carstva, u Panoniji, situacija u zaleđu Dalmacije bila je snošljiva, dok je ta ista situacija lokalne stanovnike gonila dalje prema mirnijim krajevima. Ljudi su se bijegom sa svoga ognjišta naprsto zavaravali nadom da će se tako riješiti zla, a zlo je za njima neminovno pristizalo. Oni koji su 378. godine pred Zapadnim Gotima pobjegli u Dalmaciju i Italiju dobili su te iste Gote tridesetak godina kasnije i u novoj postojbini. Ne samo pojedinac nego je i država vršila preseljavanje svojih ekonomskih punktova. Tako je oko 425. godine preseljena velika tkaonica platna iz Basijana (Petrovci u Srijemu) u Salonu. Tkaonica je bila smještena u

Dioklecijanovu palaču, gdje je nastavila s radom još dugi niz godina, pa je zatičemo i u doba opata Martina 641. godine.

Teško stanje 396. godine vrlo slikovito opisuje naš zemljak Euzebije Jeronim u jednom pismu upućenom svom prijatelju Heliodoru:

»Strašno mi je pripovijedati nesreće našeg vremena. Dvadeset je godina i više da se od Konstantinopola do Julijskih Alpa svaki dan proljeva rimska krv. Got, Sarmat, Kvad, Alan, Huni, Vandali, Markomani, pustoše, osvajaju i pljačkaju Skitiju, Traciju, Makedoniju, Dardaniju, Daciju, Tesaliju, Ahaju, Epir, Dalmaciju i svu Panoniju. Svud žalost, svud uzdisanje i mnogi oblici smrti. Gomile ljudi zapadaju u ropstvo.«

Nije čudo što se stanovništvo tokom IV i V vijeka znatno promjenilo u krajevima koji su bili pod udarom barbari. U napuštene vile i naselja pristizali su ljudi iz isturenih i više ugroženih područja. Promjene ambijenta nisu ostale bez posljedica. Ljudi su se i u sebi samima mijenjali. Pristalica starog reda i poklonika starih bogova bilo je vremenom sve manje. Tako možemo razumjeti i onu čudnu pojavu da ljudi V i VI stoljeća, koji su se smatrali Rimljanim, razbijaju nadgrobne ploče i hramove iz ranijeg vremena, da bi ih koristili kao građevinski materijal. Na prekide tradicija nije, dakle, utjecalo samo selenje stanovništva nego i promjene koje su se događale u samim ljudima. Oni su bez svakog pijeteta rušili stare spomenike svoje vlastite kulture. U takvim krhkim vremenima opadao je i moral. Tako se sestra Euzebija Jeronima, u metežu vremena, a lišena spona društvenih obaveza, predala nekontroliranom životu, pa je, kako saznajemo iz Jeronimove korespondencije, tek zaslugom stridonskog đakona Julijana bila povraćena u kolotećine solidnog života.

Težak udarac nanosi našim krajevima dioba Rimskog Carstva 395. godine. Korijeni te diobe vuku se još od vremena Dioklecijanove tetrarhije, no tada je Carstvo bilo ipak u biti cjelovito. Sada se, međutim, ono počelo raspadati na dvije polovice, u kojima će rivalstvo podrivati u sve jačoj mjeri razlike u odnosu jednih na druge.

Teodozije je još za svoga života (389) izvršio podjelu države u upravnom smislu, s tim što je poslije njegove smrti svaka polovina dobila i zasebnog vladara. Ta dioba izvršena je u vrlo nepovoljnem trenutku kada su se mase barbara prosipale kroz pukotine na ruševnom limesu pored Dunava. U času kad je ovo najugroženije područje Carstva trebalo braniti čvrstom rukom, ono je postalo periferija za obje polovine Carstva, jer je granica tekla donjem tokom Save i Drinom uzvodno na Kotorski zaljev. Pripajanje dijela Ilirika, istočno od Drine, u sklop Istočnog Carstva primljeno je na Zapadu sa velikim negodovanjem, tolikim, da se odijeljeni krajevi na Zapadu službeno nazivaju *Illyria rapta*. Ovim činom otpočelo je sužavanje Dalmacije. Podrinje je sada, u upravnom pogledu, postalo, u neku ruku, »ničija zemlja«. Stare veze sa Panonijom prekinute su, a sa ostalim provincijama nisu postojale. Zapadni Goti preplavili su 375. godine Grčku i do temelja je opljačkali. Vojskovođa Zapadnog Carstva Stilihu htio ih je zaustaviti, ali mu to nije pošlo za rukom. On ih je samo odbacio do Epira, gdje se taj narod samo trenutačno smirio. Da bi ih odbio od eventualnog napada na Carigrad, Arkadije ih je, u svojstvu saveznika, naselio »u Iliriku« (vjerojatno današnju Albaniju i zapadnu Makedoniju), a samog Alariha proglašio glavnim vojnim zapovjednikom sa titulom *Magister militum per Illyricum*. Međutim, Zapadnim Gotima je, kao i svim barbarima, nedostajao smisao za organizaciju i snabdijevanje vojske. Kada su iscrpili rezerve hrane u području gdje su živjeli oni su pro-

valili u Dalmaciju (401), a samo nekoliko godina kasnije (408) već prodiru i na Apeninski poluotok. *Quasi viris vacua*, tj. bez ikakvog otpora, Italija je primila nove nasilnike.

U međuvremenu je potpuno likvidiran limes na Dunavu (397), a oko 405. godine Huni se stalno naseljavaju i u Valeriji. Tako je Zapad, sada bez ikakve zaštite, neposredno izložen njihovoj samovolji. Nekoliko decenija iz naših krajeva nema vijesti, a ni arheološki nalazi ne mogu pružiti sliku o stanju u zemlji, koje je — bez svake sumnje — bilo vrlo haotično. 434. godine dolazi na vlast Atila, strah antičkog svijeta, koji je samo zahvaljujući velikom mitu od istočnog cara (350 kg zlata godišnjeg tributa, a 448. godine čak i 3 tone odjednom, a preko jedne tone za svaku narednu godinu) u prvim godinama svoga vladanja ostao, donekle blokirao u Podunavlju.

Naseljavanjem Huna u Valeriji zapečaćena je sudbina dotadašnjih stanovnika u Panoniji. Oni su morali odreda napustiti ovaj teritorij. Godine 441. Atila je zatražio iseljavanje rimskih građana iz graničnog područja u širini od 5 dana hoda. Samo velikim zalaganjem Carstva do toga nije došlo u tako drastičnom obimu.

U uvjerenju da se Istočno Carstvo bolje odupire barbarima, regentica Zapada Galla Placidia ustupila mu je 437. godine cjelokupnu Dalmaciju. Otcjepljenje istočnog dijela Ilirika, 389., odnosno 395. godine, bilo je tada već zaboravljeno i preboljeno. Istočno Carstvo, iako je u narednom vremenu kao mlada tvorevina napredovalo, nije, ipak, u ovim kritičnim godinama bilo u stanju da održi ni svoj vlastiti posjed.

Mirom od 448. godine Zapadno Carstvo je predalo ostatak Panonije Hunima, pa je na taj način prekinuta i ova posljednja veza naših krajeva sa središnjom upravom države. U izgubljenoj provinciji sada je izrasla jedna zagonetna ličnost: Orest, rimski građanin rodom sa rijeke Save, a od časa pripajanja Panonije hunskej državi, čovjek od povjerenja na Atilinom dvoru. Bio je to čovjek velikih ambicija, kome je znanje latinskog, grčkog i hunskeg jezika otvorilo put do u neposrednu blizinu samog Atile. Iz njegovog braka sa kćerkom Romula, patricija iz Petovija (Ptuja), potekao je Romul, budući kratkotrajni i posljednji car Zapada. Orestov prijatelj Edekon, Herul ili Skir po plemenskoj pripadnosti, koji se također kretao na dvoru Atile, imao je sina Odoakra, čije je ime, isto tako, vezano za propast Zapadnog Carstva. Taj skup barbara i barbariziranih Rimljana zapečatio je, dakle, sudbinu Zapadnog Carstva.

Budući da Istočno Carstvo nije bilo u mogućnosti da pomogne novopripojenom dijelu Ilirika, Dalmatinci su se odlučili da odbranu zemlje uzmu u svoje ruke, tim prije što su se, pored neprijatelja sa kopnene strane, sada pojavili i Vandali na brodovima iz Kartage. Nakon što je umro Atila 453. godine, a borba o nasljeđe počela razdirati hunske zajednicu, Dalmacija je uspostavila svoju vlastitu upravu pod Marcellinom (454), s tim što je nadalje poštivala zajednicu Carstva i sudjelovala u poslovima koji su se ticali cjeline.

Sloboda Dalmacije izrasla je iz nužde. Marcellin je bio samo čovjek koji je povezao niti autohtonih municipija na većem području, što se naročito razvijalo od druge polovine IV vijeka, kada je ovdje prestala funkcionirati centralna vlast, pa su se naši krajevi našli u političkom vakuumu. Budući da je Marcellin u vrijeme priprema za napad na centar Vandala u Kartagi (468) bio ubijen, upravu samostalne provincije preuzeo je Julije Nepot, sin Nepotijana i Marcellinove sestre kojoj ne znamo ime. On je (19. VI 474) prisilio cara Glicerija na abdikaciju, pa je preuzeo upravu nad cjelokupnim Zapadom. Ipak, Julije Ne-

pot mogao je vladati u zavjetrini jedne provincije, ali je položaj cara Zapada bio isuviše istaknut.

Nakon rasula hunske države, neka germanska plemena uspjela su da uspostave čvršće zajednice. Tako su Istočni Goti osnovali svoju državu (454) na prostoru nekadašnjih panonskih provincija i na većem dijelu zaledja provincije Dalmacije, tj. u sjevernoj i srednjoj Bosni. Heruli, sa kojima se klatio i jedan dio Atilinog dvora, prešli su u Italiju. Njihovom pomoći Panonac Orest uspio je svrgnuti Julija Nepota i (31. X 475) proturit na prijestolje svog maloljetnog sina Romula Augustula, čime je konačno zadovoljio svoje otprije poznate ambicije. On je pošao još i dalje pa se, poput boležljivog Dioklecijana, kao carski otac, povukao u palaču kod Salone. Odoakar, sin Orestovog prijatelja sa hunskog dvora, bio je isuviše sirov da bi trpio svu tu lakrdiju, pa je koncem augusta 476. skinuo sa vlasti maloljetnika, a Oresta dao ubiti. Carski znaci poslani su u Konstantinopol. Dalmacija i Galija priznavale su još neko vrijeme Julija Nepota kao zakonitog cara, ali je i on u proljeće 480. ubijen a vlast Odoakra proširena je i na ostatak Dalmacije.

Ovaj događaj smatramo odlučujućom prekretnicom u historiji Rimskog Carstva, ali on ni u kom slučaju ne znači završetak antičke civilizacije. Carstvo je sada, zapravo, razbijeno na svoje sastavne dijelove, gradove sa municipalnim uređenjem i vile. Ono postoji i daje, samo što cara više nema. Odoakar je bio tek vladar Germana naseljenih u Italiji i Dalmaciji, ali ni u kom slučaju kralj Italije i Dalmacije, u antičkom smislu. Promjene koje su nastale padom Zapadnog carstva nisu uništile pravne institucije, administraciju, ekonomске odnose i kulturne temelje uopće, na kojima je počivalo društvo u provinciji Dalmaciji i dijelu Panonije. To se nije dogodilo ni onda kada je smrću Julija Nepota Odoakar i faktično preuzeo ovdje vlast, uz iznuđenu koncesiju od istočnog cara, koji je sada u pravnom pogledu bio jedini zakoniti vladar u cjelokupnom carstvu. Za rimske građane, istočni car je i nadalje bio vrhovni autoritet vlasti. Stari rimski upravni aparat ostao je neokrnjen, dakle, i onda kada je Odoakar imenovao u Saloni svog namjesnika. Koliko god Carstvo nije prije bilo u mogućnosti da odbrani svoju granicu od prodora barbari, toliko ovi usurpatori nisu sada bili u stanju da se nametnu antičkom društvu. Koegzistencija je bila princip na kome je počivao odnos starosjedilaca prema novoprdošlim gospodarima. Istočnom caru preostalo je samo da diplomatskim mahinacijama lavira između pojedinih skupina nametnika. Veće i jače skupine pokušavale su, naime, da podjarme manje, siromašniji barbari zavidjeli su bogatijima, a bogatstvo se sticalo, sada već manje pljačkom, a više podmicivanjem od strane Carstva. Tako su barbari na razvalinama antičke civilizacije posli jedni na druge, a Carstvo se, u borbi za opstanak, snagom jednih odupiralo drugima. U tom metežu je car Zenon (474—491) naveo Istočne Gote protiv Odoakra, pa su ovi pod Teodorihom 488. krenuli na Italiju. Prvo su savladani Odoakrovi saveznici Gepidi negdje na prostoru između Vinkovaca i Vukovara. Goti su tada zauzeli i Sirmij. Dvije godine kasnije našle su se Dalmacija i Panonija u rukama Istočnih Gota, a rat se proširio na sjevernu Italiju. Padom Ravene i smrću Odoakra, 493. godine, kralj Istočnih Gota postao je, koncesijom istočnog cara Anastazija (491—518), civilni i vojni upravitelj većeg dijela nekadašnje prefekture Italije. Nova uprava nije donijela posebne novosti u odnosu na rimske građane. Oni su se pokorili i ovom usurpatoru, a zadržali ličnu sigurnost i privatno-pravne institucije. Naši krajevi su sada za nekoliko decenija ušli u fazu mirnog života.

Da bi učvrstio granicu, Teodorih je 504. oteo od Gepida sremsku Panoniju, a 505. je zauzeo i dio Mezije sa Singidunumom (Beogradom). Osvojeni krajevi podijeljeni su tada u dvije upravne jedinice: jednu su činile Dalmacija, Liburnija i Savija sa središtem u Saloni, a drugu Panonija sekunda i dio Mezije sa sjedištem u Sirmiju. Na čelu svake pokrajine stajao je po jedan Got sa titulom kneza (*comes*) i oslovljavanjem *vir inlustris*, koji je upravljao gotskim vojnim i rimskim civilnim skupinama. Knez je u parnicama između Gota sudio po gotskim zakonima, dok je za rimske građane važilo staro rimsko pravo. U miješanim sporovima knezu je asistirao predstavnik iz redova rimskih građana. Pomoćnik kneza za poslove u vezi sa rimskim građanima zvao se *princeps officii*, a bio je biran između Rimljana. Rimski građani zvali su se *provinciales*, a članovi vojne elite Gota *capillati*, budući da su nosili dugu kosu (*capillus*). Za red u zemlji brinuli su se *defensores*, neka vrsta žandarmerije, a civilnu upravu vodili su *curiales*, nekad i *decuriones*. To su bili članovi municipalnog »malog senata«.

Pod gotskom upravom ponovno su oživjele stare ceste, a naročito magistrala između Sirmija i Siscije, pa Salone i unutrašnjosti. Tako, vidimo apulskog biskupa Germana kako za put u Carigrad, 519. godine, koristi cestu preko Delminija (Duvna). Sredozemno more se za čitavo jedno stoljeće opet oslobođilo gusara. Postalo je, tako reći, svojina Carstva. Jedino je u Saviji, području između Siska i B. Gradiške dolazilo do pljačke imovine tamošnjih stanovnika od strane barbari koji su živjeli sjeverno od Drave.

Jedan od visokih gotskih državnih službenika, možda predstojnik provincije, *comes* Simon, postao je posebno značajna ličnost za naše krajeve zato što je 508. godine, po naredbi kralja Teodorika, obnovio željezne rudnike, naročito one oko Gornjeg Vrbasa, Sane i Japre. Rudnici zlata nisu više obnavljani, pa je Kralj odlučio da se otvaraju i pljačkaju oni grobovi za koje se moglo pretpostaviti da sadrže priloge u zlatu. To mu je bilo potrebno zbog kovanja novca, jer Istočni Goti, kao i svi drugi barbari, zadržavaju rimsko novčarstvo. Morali su ga zadržati budući da su od Carstva primali pomoć — bilo kao plaću za vojničke usluge, bilo kao tribut u vrijeme kada ih se na drugi način nije moglo zadržati u miru.

Valutna osnova u kasnom Carstvu bio je Konstantinov *solidus* u težini od 4,55 grama, to jest 24 *siliquae*, zlata. To je bila čvrsta valuta za cijelo Carstvo. Trgovci iz Antiohije su na toj osnovi mirno prodavalni i obračunavali svoju robu u Saloni, Kartagi ili Marsilji. Zlato je služilo za državna i međunarodna plaćanja. No, vezano na zlatni solid svugdje u Carstvu, pa i među barbarima, u prometu su redovne monete u srebru i bronzi kao sredstvo za plaćanje unutar municipija i provincije. To je bio dogovor koga su se svi pridržavali. Tako se dogodilo da su za Justina II (565–578) u galskoj Provansi počeli kovati solide sa 21 silikvom zlata, ali taj novac nije nigdje prihvaćen. Zlatne solide kovali su i Istočni Goti za Teodoriha, ali je — kako se čini — priliv takvog novca u Bosnu i Hercegovinu bio minimalan. To se može tumačiti time što ovo područje, kao izrazito kontinentalno i na prvom udaru barbara, od konca IV vijeka nije više igralo znatnu ulogu u međunarodnoj mediteranskoj trgovini, nego se začahurilo na uskom provincijskom području. Upotreba »starog novca« u ovo doba izričito se spominje, a to znači da je privredna autarhičnost pojedinih *civitates* i u Bosni i Hercegovini bila samo relativna: nije bilo trgovачkih veza sa stranim zemljama, ali su ljudi unutar granica zemlje trgovali po monetarnom sistemu. Ovo se bar može reći za naselja u

području rudnika u dolini Japre, gdje su u arheološkim stratumima iz V i VI vijeka zatečeni novci iz IV vijeka, dakako, u većini iz sisačke kovnice, jer je to bila ne samo najbliža valutna institucija nego je područje Japre, i inače, bilo upućeno na Sisciju, dakle jedan kontinentalni privredni i kulturni centar, istina, već rano ugrožen i zaposjednut od barbaru.

Izvjesno negodovanje kod rimskog stanovništva Dalmacije i Panonije izazvalo je primjenjivanje starog rimskog zakona o davanju trećine imovine privatnika za vojnike. Sa tim zahtjevima našli su se sada Goti pred domaćim rimskim građanima. Oštrica mača, okrenula se, dakle, prema onima koji su zakon bili donijeli. Svaki Rimljani vidio je sada u Gotu otimača svoje imovine, a Got u Rimljanim varalicu koji pokušava da se izvuče iz obaveza. Teodorik je time obavezao i »stare barbare« koji su bili oženjeni Rimljankama. Zahlađenju odnosa doprinijelo je i sustezanje od jače veze između vladajuće klase (capillata) i starosjedilaca (provincijala). Antagonizam su potpirivali i vjerski odnosi, jer su Goti bili arijanci.

Već između 470. i 375. godine car Valentinjan je pod prijetnjom smrte kazne zabranio brak između Gota i rimskih građana, što znači da je netrpeljivost postojala još u vrijeme kada su se oni tek pojavili na obalama Istera (donjeg Dunava). Sada, međutim, Gotima nije ni stalo do takvih veza. No, i pored svega oni ipak nisu bili netolerantni, niti su se mogli odijeliti u potpunu izoliranost.

Sazivanje koncila u Solinu 530. i 533. godine daje naslutiti da je njihovo vladanje izazvalo probleme koji su se morali rješavati na širim forumima. Iz riječi Andrije, biskupa u Bistue Nova, području Zenica-Vitez, upućenih koncilskim ocima, naziremo da je narod u unutrašnjosti Bosne bio u to doba uglavnom siromašan. Bilo je i nekoliko nerodnih godina, pa je i sama katedrala zapala u veliki dug, i jedva se održavala zajmovima imućnijih pojedinaca. Politička nestabilnost, razaranja i pljačka imovine tokom V vijeka svakako su nanijeli veliku štetu stanovnicima u zaleđu Dalmacije, toliku da ni višegodišnji mir za vladavine Istočnih Gota nije mogao mnogo pomoći.

Poslije ubistva Teodorihove kćeri i nasljednice Amalasvinte, 535. godine, buknuo je rat za gotsku baštinu, a taj metež iskoristio je Justinijan I, pa je iste godine oteo Dalmaciju, i stavio je pod neposrednu vlast (Istočnog) Carstva. On je lako osvojio ove krajeve, jer se rimsko stanovništvo ionako nije nikada složilo sa Gotima, a u istočnom caru je gledalo svoga zakonitog vladara.

Goti su nastojali da povrate svoju vlast u Dalmaciji, pa je pod novim kraljem Vitigisom (536—540) izvršen pokušaj da se ponovo osvoji Salona. Kako je zemlja tako postala ratno poprište, ostale su bez zaštite granice prema Langobardima i Gepidima, koji su to iskoristili, pa su provalili u unutrašnjost Dalmacije. Langobardi su zauzeli današnju sjevernu Bosnu i područje između rijeke Bosne i Drine. U osiromašenoj provinciji nastala je velika glad. Novi gotski kralj Totila (541 do 552) poslao je, pod komandom vojvode Indulfa, brodovlje protiv Dalmacije, ali tim pohodom nije postignut cilj. Indulf je opljačkao primorski pojaz od Makarske do Salone, kojom prilikom je usmrtio veliki broj rimskih građana (548). Budući da nije mogao povratiti Dalmaciju, Totila je Justinijanu ponudio mir (551), s tim da Carstvu odstupi već izgubljene krajeve, a za sebe i nadalje zadrži Italiju. Justinijan na to nije pristao, nego je njegov vojskovođa Narses provalio u Italiju, gdje je potpuno slomio otpor Gota (555).

U jednom dijelu Bosne i Hercegovine uspostavljena je, tako, ponovno vlast Carstva. Sudeći po velikoj izgradnji strategijskih punktova (limes nedaleko od Neretve i na Bosni), i privrednih objekata, zemlja je doživjela još jednom eru antičke civilizacije, sve do prvih godina VII vijeka.

Naši krajevi su 535. godine ušli, međutim, samo jednim dijelom u sklop rimske zajednice, a time je nastavljen proces sužavanja Dalmacije kao geografskog pojma. Njena granica pomaknuta je sada sa Drine na rijeku Bosnu, a to sužavanje ići će još i dalje, pa će u VIII vijeku od cijele pokrajine preostati još samo nekoliko gradova uz more.

Na granicama Carstva, međutim, i dalje su se kretale skupine barbari. Već prije rata protiv Gota, car je na granici blizu lijevih obala Neretve dao — kako izgleda — izgraditi utvrđeni limes. To je niz utvrda što ih, koliko do sada znamo, čine grad Stolac, Košturni, Blagaj na Buni zajedno sa tzv. Malim gradom, i Biograd kod Konjica. Nakon 535. godine taj limes je produžen i učvršćen nešto manjim utvrđenjima, od kojih nam je danas poznato Debelo Brdo u Sarajevu, Bobovac, utvrda na ušću Usore u Bosnu, i gradina Zecovi kod Prijedora. U rukama Carstva bila je i lijeva obala donjeg toka Sane. Rudnici u dolini rijeke Japre kod Bos. Novog doživljavaju u ovo vrijeme naročiti procvat. Nejasno je za koga se sada proizvodilo željezo na ovako udaljenoj periferiji, kada se zna da je nekadašnja provincija Savija, zajedno sa Siscijom (Siskom), ostala i dalje izvan Carstva, u rukama Langobarda, isto kao i veći dio sjeveroistočne Bosne. Kako se Carstvo već otprije raspaldo na svoje sitne elemente, municipije, vicuse i vile (jer centralna vlast zbog barbarskih provala nije bila u stanju da održava redovan kontakt sa svim dijelovima svoga područja), to su pojedina uža područja, po preporukama iz Carigrada, pojačala mrežu refugija (pribježišta) za područno stanovništvo u slučaju provale barbari. Za njihovu izgradnju često su poslužile prahistorijske gradine kao već od prirode zaštićeni teren. Ta mala područja slobodnih općina sa zaštitnim gradom postat će kasnije slavenske župe.

Justinijan (*sl. 3*) je 533. godine dao konačnu redakciju rimskim zakonima. Tako su ostali sačuvani i propisi koji nam objašnjavaju neke detalje iz građevinske djelatnosti, problema urbanizacije i pitanja iz zaštite starih spomenika. O tome će biti riječi kasnije.

U nastojanjima da pridobije Zapad, car je stupio u vezu i sa sv. Benediktom (480—547), osnivačem poznatog crkvenog reda benediktinaca na Zapadu. Prema sačuvanim dokumentima, car je njemu darovao neke posjede u Dalmaciji i Panoniji: *Lausinium* (na Trebišnjici) i *Salluntun*, (u Crnoj Gori), a u Panoniji *Baloe*.

U širem smislu, Justinijan je postigao znatan uspjeh kada je u zajednicu Carstva ponovo udružio mnoga područja uz Sredozemno more, sve do Heraklovi Vrata (Gibraltara). U ovo doba Ravena postaje kulturni centar na Zapadu. Kasna antička civilizacija, presaćena iz Carigrada u Ravenu, zrači odavde po novopripojenim krajevima, a preko njih i u barbarska kraljevstva. Ona je, začudo, i u ovo kasno doba toliko svježa, da njene tekovine prožimaju još i državu Karla Velikog (768 do 814) i prerastaju u kulturu romanike.

Ipak, i pored snaženja Carstva pod Justinijanom, granice prema Dunavu nisu ostale mirne. Po riječima Prokopija (*Historia arcana*, c. 18) ...»gotovo svake godine otkad je Justinijan stupio na vlast, Huni, Slaveni i Anti pustoše Ilirik, čitavu Trakiju, Heladu, Hersones i svu zemlju do Jonskog zaliva, pa i do samog Carigrada, počinivši strahote među žiteljima«. Kada je 534. godine strateg Trakije Hilbudije u borbi sa

Slavenima pognuo, granica je ostala potpuno nezaštićena, pa su barbari provaljivali na carsko područje kada god su htjeli, a da ih niko nije u tome mogao spriječiti. Tvrđave i refugiji što ih je Justinijan dao sagraditi za obranu države i municipalnih zajednica, nisu bile u stanju da se efikasno oduprnu neprijatelju, koji ih je jednostavno zaobilazio. Jedino su razmirice među samim barbarima donosile Rimljanim izvjesne koristi, pa se tako, štaviše, jedan njihov dio stavio u službu carske vojske.

Do sredine VI v. Slaveni su provaljivali na područje Carstva uglavnom zbog pljačke, ali se od 547. godine kod njih javlja težnja da se na ispraznjrenom prostoru uzduž granice i stalno nasele. Sljedeće godine pošli su Gotima u pomoć, pa su u sjevernoj Italiji razbili carsku vojsku. To je bio prvi prodor Slavena na tlo Italije. Dvije godine kasnije (550) oni opet provaljuju u provinciju Dalmaciju.

Oko toga doba javljaju se na granicama Carstva prvi Avari, nasljednici Huna. Koristeći razmirice između Langobarda i Gepida, oni se učvršćuju na tlu Panonije time što zaposjedaju područja koja su do tada držali ovi posljednji. Carstvo je, koristeći te razmirice, ponovno osvojilo Sirmij (Srem. Mitrovicu — 565). Gepidi su bili spremni da odstupe i čitavu zapadnu Panoniju, ukoliko bi im Carstvo priteklo u pomoć, no Justinu II (565—578) nije bilo stalo do gepidskog savezništva. Tako je njihova država 567. godine potpuno raskomadana. Kako su se Langobardi zbog neprijatnih susjeda povukli u Italiju (568), Avarima su ostala na raspolaganju široka područja zapadne Panonije. Njihov poglavica Bajan izrastao je tako kao nova usurpatorska ličnost i napast sa kojom je Istočno Carstvo moralo rješavati perfidno smišljene sporove na svojoj granici u jugoistočnoj Evropi. Za vršenje pritiska i stvaranje nemira Bajan je uvijek iznalazio nove razloge: čas se vrijedao na postupke cara, čas je tražio neka svoja, tobožnja, prava, proistekla iz odnosa Carstva sa narodima koji su prije toga živjeli u Panoniji; da bi se, zatim, učinio naoko uslužnim, progoneći Slavene sa carskog područja. U takvom »hladnom ratu« izgubljen je Sirmij (582), a njegovi preživjeli građani jedva su se spasili. Grad je spaljen.

U ljetu 597. Bajan je provalio starom rimskom cestom od Servičija (Bos. Gradiške) prema Saloni (Solinu), pa je usput razorio grad Balkis (možda Baloe, područje Ključa ili Varcara) i još 40 manjih refugija i stražarnica u okolini. Tom prilikom poubjao je sve stanovnike ovih krajeva. Carska vojska, koja je, bespomoćna, sve ovo promatrala iz skrovitog prikrajka, jedva je uspjela da, u jednom iznenadnom napadu, rasprši Avare i spasi bogati plijen. Oko 600. godine u provalama su aktivniji Slaveni, umjesto Avara, zbumenih zbog kuge koja je među njima harala. Carstvo je tako u kratkom predahu obnovilo svoju granicu na Savi i Dunavu. Vjerske razmirice koje su izbile u Saloni, znak su da je provincija Dalmacija u to doba živjela u miru.

Maurikije je 601. godine obnovio rat protiv Avara, pa je njegova vojska prešla na lijevu obalu Dunava. Car je želio da i sljedeće godine nastavi konsolidaciju granice, pa je naredio da vojska prezimi na barbarском području. To je dovelo do pobune u kojoj je Maurikije ubijen (602). Nastalo bezvlađe iskoristili su Avari i Slaveni, pa su se prosuli preko Save i Dunava na područje Carstva. Oni su zauzeli Delminij (Duvno), zatim Salonu (614), te konačno i Naronu (621). Preostali spomenici antike tada su spaljeni. Preživjeli rimski građani spasili su se bijegom na otroke. Carstvo je dobilo na svom teritoriju novi narod koji će se tu stalno nastaniti.

Društveni odnosi

Unutrašnji razvoj u rimskoj državi, kao i provale barbara, utjecali su, znatno, na promjene u društvenom poretku. Razlog je bio jednostavan. Budući da se čitav poredak rimskog društva zasnivao na odnosu klase koja je vladala i one koja je slušala, do poremećenja je moralo doći u času kada se poljuljao položaj onih koji su držali vlast. Kada je davanjem građanskih prava stanovnicima provincija, i slabljenjem vojne sile zbog apstinencijalnih tendencija građana opadao broj zarobljenih barbara, broj robova se smanjivao. Poljoprivredna proizvodnja je tako, zbog oskudice u radnoj snazi, opadala, pa je privreda došla u krizu koju je izazvao nesklad između proizvodnje i potrošnje dobara. Dioklecijan je pokušao da riješi to pitanje maksimiranjem cijena (301), čime, međutim, nije otklonio uzroke čitavog problema.

U nesredenim prilikama, prva su na redu bila sitna gazdinstva, koja su u novonastaloj situaciji počela propadati i utapati se u velike posjede — latifundije — posjede ljudi koji su u mutnim vodama jednog sistema u raspadanju uporno plivali na površini. Osiromašenje je raslo do te mjere da su se zemljoradnici svojevoljno stavljali pod patronat velikih posjednika, a time, po običajima vremena, gubili svoju samostalnost i u režimu kolonata dolazili u položaj koji se nije mnogo razlikovao od ropstva. Sitni posjed nije, međutim, bio potpuno likvidiran, pa tako ni robovi nisu preko noći nestali sa privatnih imanja. U jednom svom pismu, Euzebije Jeronim (rođ. oko 347) priповijeda kako su ga, kao malenog dječaka, roditelji za neposlušnost batinali »kao roba«. Prema tim riječima, koje nemaju samo figurativan karakter, u našim krajevima je još oko sredine IV vijeka ovaj sistem bio redovna pojавa, a tek pod konac stoljeća Jeronimovu očevinu u Stridonu nisu više obrađivali robovi, jer je — tada već zapušteno imanje — dato na prodaju.

Ondje gdje je zakazala privatna inicijativa, tu je država priskočila kao proizvođač, i na napuštenim ili otkupljenim zemljištima osnivala posjede sa nešto izmijenjenom strukturom proizvođača. To su oni, već spomenuti, dominiji. Na takvim državnim dobrima, naime, upravu su preuzezeli zakupnici, *conductores*, tj. ljudi iz administracije Carstva, a radnu snagu činili su robovi. S obzirom na to da sistem kolonata nije osiguravao znatno poboljšanje društvenog položaja radnika u poljoprivredi, to nije postojala ni bitna razlika između robova na državnim imanjima i kolona sa privatnih latifundija.

Ipak se, pod pritiskom anarhije koju je izazvala seoba, mijenjao i položaj robova. U krajevima kroz koje su prošle čete barbara, gospodari, često, nisu više mogli povratiti svoj stari autoritet, pa su morali popuštat. Tome je doprinisilo i kršćanstvo sa idejom moralne jednakosti svih ljudi. Zauzimanje ovako blagog stava prema robovima počelo je već u III vijeku. Kao primjer navodimo da je car Septimiije Sever svog kućnog roba (*verna*) Kalimorfa, oko 201. godine postavio za vilika,

tj. za upravnika u tvornicama željeza u Blagaju na Japri, pa ga 202. godine i lično posjetio.

Ma koliko da su odnosi gospodara prema potčinjenima vremenom ublažavani, to ipak nije više moglo da spriječi želju robova za punom slobodom. Kada su, pod pritiskom barbara, lanci državne uprave prskali, vrlo često su se, u vrijeme takvih provala, bivši robovi i koloni pridruživali barbarima. S pravom se pitamo da li se prelaskom robova na stranu Zapadnih Gota može protumačiti i propast velikog državnog poljoprivrednog imanja na Mogorjelu kod Čapljine, 401. godine.

Možda, najjače promjene, koje se mogu pratiti u vezi sa procesom raspadanja antičkog društva, jesu promjene u samim ljudima. Njih su, gledano u cjelini, pojačavali i oni ljudi barbarskog porijekla koji su vremenom postajali članovi antičkog društva i sa njime se saživljavali, no istodobno mu davali nešto od svojih osobina.

Novi duh koji prožima društvo je, u stvari, mješavina antike i kulture stepskih nomada. Rimski građani, Italici i romanizirani narodi u susjedstvu, gubili su svoju životnost, dok su pridošlice davale nove impulse u javnom životu. Kao svaka nacija koja svoj prosperitet većim dijelom osniva na vojnim uspjesima, tako su i Rimljani, u epohi pobjeda, preživljavali zlatni vijek svoje kulture; sa prvim porazima su prešli u stagnaciju, da bi, na koncu, bespomoćno pratili preobličavanje tečevina svoje kulture. Opadanje morala i degeneracija bila su nužna posljedica ovakvog stanja.

Kapitolijski bogovi, svojim vrlinama i manama, inače, bliski ljudima, našli su se u situaciji da se zajedno sa tim istim ljudima izgube u bespomoćnoj starosti. Oni su vremenom postali predmet praznovjerja pa je i služba njima pretvorena u besmisленo izgovaranje formula koje često nisu razumjeli ni oni koji su ih izgovarali. Kult se pretvorio u niz određenih radnji što je trebalo da ima magični sadržaj, no ipak, sve skupa nije imalo dubokog smisla.

Većina naroda nije ni znala za državne bogove i kult, jer je seljak obožavao mnoštvo duhova, počev od kućnih penata i lara, pa do nevidljivih bića koja su obitavala svugdje: u polju, oko kuće, u šumama i na raskršćima. Nisu to bili nikakvi dobri zaštitnici imovine i ljudi, nego hirovite utvare za čiju se naklonost trebalo boriti molitvama i čarolijama. Bogovi su se tako pretvarali u demone, i umjesto da ljudima pomažu, oni su ih plašili. Što su se hramovi olimpijskih i kapitolijskih bogova uredno održavali, to je bila više stvar navike, odnosa prema starim spomenicima, pa i izvjesne sentimentalnosti prema nečemu što je već davno prošlo. A ono »prošlo« živjelo je još u lijepim uspomenama. Iskrenih poštovalaca bilo je vrlo malo jer ti bogovi nisu pružali nikakvu utjehu za dnevne brige, oprost za učinjene prijestupe ili obećanje za bolji život poslije smrti.

Julijan »Otpadnik« pokušao je da u paganstvo presadi ponešto iz mitraizma i kršćanstva: propovijedi, pomoći siromašnima pa i još poneku socijalnu tečevinu, no i to je nakon njegove prerane smrti ubrzo otišlo u zaborav.

U beznađu, ideje o spasavanju duša počele su opsjedati ljudi. U pomoći su pritekli razni kultovi i misterijska posvećivanja, s obećanjem besmrtnosti i oprosta od grijeha, što su iz Egipta, Prednje Azije i Grčke prenošeni na Zapad. Među njima se ističe kult Izide, Prijapa, Dionisa, Serapisa, Demetre, Sabazija, Velike Majke i Attisa. Oni su se često međusobno miješali, i elementi jednoga prenošeni su u drugi. U IV vijeku bio je naročito razvijen sinkretizam. Koliko nam spomenici govore, u našim krajevima bilo je poklonika Sabazijeva kulta, u Srebrenici

nici, kulta Attisa, u srednjoj Bosni i Podrinju, a Prijapa u Japri, kao i inače u panonskim krajevima. Neće biti slučajnost da su ovi misteriji i kultne radnje njegovani upravo u rudarskim područjima, gdje je stanovništvo bilo u znatnoj mjeri orijentalnog porijekla. Jer, ideje o misterijima su ne samo potekle sa Istoka nego su bile i forsirane, prvenstveno, među ljudima iz tih krajeva.

U zapadnom dijelu Carstva, među obrazovanim ljudima, zapaža se pokušaj da se religiozna praznina popuni novim filozofskim pravcем, kojim se nastojalo stare materijalizirane predodžbe o bogovima zaodjeti u novo, nešto uzvišenije, metafizičko ruho, izdići ih iznad obične materije i lišiti ljudskih mana, čime su bili opterećni. Taj filozofski pravac nazvan je n e o p l a t o n i z a m . U njemu su se ujedinile sve misli iz starijih filozofskih škola, a sve skupa bilo je začinjeno orijentalnim religijama. Sva ta filozofija pošla je, međutim, za božanskim objavama, i onda kada su bili u pitanju i najjednostavniji mitovi. Sve se svodilo na pobožnost, utapanje u mistiku i borbu za spas duše. Ne može se, prema tome, više govoriti o nekoj filozofiji koliko o teologiji, jer čitav svijet je, prema učenju neoplatonika, bio ispunjen božanstvenošću koja se prospala od najvišega bića, savršenog do tolike mjere da se o njemu nisu mogle stvarati predodžbe ljudskim elementima, preko niza bića nižeg stepena, sve do čovjeka i materijalnog svijeta.

Neoplatonizam je, zapravo, pokupio svu znanost filozofa antičkog svijeta i Orijenta. To je bilo posljednje što su umovi antike mogli da pruže u ovo kasno doba. Oni time, ipak, nisu mnogo pomogli paganstvu, dok ih je kršćanska propaganda prihvatala kao pogodnu osnovu za približavanje onima koje je željela pridobiti. Neoplatonizam je, uostalom, bio ograničen na pristalice u krugovima obrazovanih ljudi, a takvih je u kasnoj antici bilo sve manje.

Drugi takmac za osvajanje duša bio je m i t r a i z a m . To je bio kult Sunca, propagiran u perzijskoj varijanti, a on postaje popularan negdje u III vijeku. On nije bio ekstremno destruktivan, u odnosu na tadašnje društvo, pa je tako mogao steći naklonost i samih careva, po čemu je, u ovoj prvoj fazi svoga prodiranja, postao snažan društveni faktor. Pogodovao je Carstvu. Donosio je traženu novinu za društvo koje je počelo gubiti orijentaciju; pri tome nije bitno zadirao u organizaciju države, a daleko je bio od toga da bi prijetio društvenim prevratom. Mitra, Nepobjedivo Sunce, stavio se tako u službu Carstva. Zabludejelima je pružao oproštenje od grijeha, carevima darivao prijestolja, a vojnicima osiguravao pobjede. Svi su, dakle, morali biti zadovoljni, iako ovi darovi nisu bili duga vijeka. Savjesti su i dalje zapadale u krizu, prijestolja se rušila, a pobjeda je bivalo sve manje.

Izvori mitraizma bili su, uostalom, u Perziji koja je — nepobjedena — stajala na istoku Carstva kao takmac vrijedan poštovanja. Možda je bilo i malih priželjkivanja na račun integracije dvaju svjetova? Tu negdje krila se njegova prednost. Mane su mu bile više organizacionog karaktera. U osnovi mizogin i favoriziran od vojske, mitraizam, u odnosu na kršćanstvo, nije bio u dovoljnoj mjeri univerzalan, a daleko je od toga da bi zajednici davao neki određeni pravac i te kako potreban društvu koje se raspadalo.

Iliri su pokazivali naklonost prema ovom kultu. Mitraizam je ovde bio u prednosti jer su u procesu romanizacije autohtonji bogovi u priličnoj mjeri bili zaboravljeni, a od III vijeka Ilirik je u Carstvu bio centar političke i vojne inicijative. Iliri su bili ona skupina koja je krparila Carstvo, upravo ono carstvo protiv koga su se njihovi preci

tako strasno borili. Zbog toga su se, upravo, u dilemi oko mitraizma ili kršćanstva odlučili za ono prvo, jer carstvo je, sada, bilo njihova svojina, i oni su činili sve da bi ga sačuvali.

Još jedna religija odigrala je u društvu kasne antike odlučujuću ulogu. To je bilo k r š c a n s t v o . I ovaj kult potekao je sa Istoka, no iz posne i škrte, ikonoklastički raspoložene monoteističke sredine, lišene priča i misterija. Presađeno u metropolu i još neke druge kulturne centre u Carstvu, kršćanstvo se moralno prilagođavati sredini koju je željelo osvojiti. Tako su čisto judaičkim elementima kulta, kao što je čitanje svetih knjiga i diskusije o teološkim temama, pridodati mistični elementi, u mnogo čemu bliski mitraizmu.

Kršćanstvo je bilo u znatnoj prednosti u odnosu na ostale religije. Bilo je monoteističko i imalo je u knjigama zapisanu i čvrsto fiksiranu nauku. Imalo je, dakle, svoje mislioce, pisce i teoretičare, što kod drugih kultova gotovo da i nije postojalo. Mitraizam je bio u teološkom pogledu, uglavnom, magija, a neoplatonizam samo suha mumija. Demoniziranim bogovima državnog kulta kršćanstvo je najavilo borbu do uništenja. Sa vjerom u besmrtnost oni su pogodili onu bolnu tačku paganstva koja je sljedbenike ovog kulta dovodila do ravnodušnosti.

U praktičnom životu, kršćanstvo je nosilo sa sobom nove ideje za rješavanje osnovnih društvenih problema. Ono je zauzelo revolucionarni stav prema robovlasničkom poretku, i, sa idejom o moralnoj jednakosti svih ljudi, najavilo rat društvenom poretku antike. Izgrađivalo je novi tip građanina Carstva: čovjeka koji je prisustvo na zemlji smatrao prolaznim stanjem i samo pripremom za pravi život poslije smrti. U nevoljama što su ih donosile provale barbara ovo je zvučalo kao utjeha.

Mitraizam, koji se identificirao sa vlašću, sada već vrlo labilnom, morao se vremenom povlačiti ispred ideje koja je apstrahirala tu vlast. Njegova obećanja vrlo lako su preraštala u razočaranje. Nasuprot tome kršćanska *Civitas Dei* nije mogla postati plijen Huna ili Sarmata.

Ali, kršćanstvo je imalo i vlastitih teškoća. Uskoro poslije Galerijevog edikta o toleranciji 311. godine, *Licet esse Christianos*, a pogotovo poslije Milanskog edikta 313. godine, kada je Crkva postala ravnopravna i slobodna u Rimskom carstvu, počeo je protiv nje djelovati spekulativni duh mistikom prezasićenog helenističkog Istoka, koji je, izvito-perujući temelje vjere, slabio njenu organizaciju. Time se naročito istakao aleksandrijski prezbiter Arije, koji je zbog striktne privrženosti monoteizmu odričao Isus božansku narav. Arijev pokret vremenom je uzeo velikog maha, a njegove ideje zapljuskivale su i naše područje.

Čini se da su ljudi u provinciji Dalmaciji bili zahvaćeni i pokretom koji se već od II stoljeća nametao kršćanstvu kao g n o s t i c i z a m . Pod ovim pojmom podrazumijevamo filozofska strujanja koja su prožimala prve zajednice Isusovih sljedbenika, pokušavajući ih uvesti u sinkretističke vode kasnorimskog Panteona. Nije tu bilo nekih jasno programiranih stavova. Gnostici su djelovali rascjepkano, obično na osnovama lokalnih paganskih tradicija. Poznati su centri bili Antiohija sa idejama kozmogonije u okvirima sirskih kultova, Aleksandrija sa egipatskim kultovima, Perzija sa zoroastrijskim parsizmom, a jedno vrijeme i Rim. Tvrdili su da jednostavne priče Biblije ne treba bukvalno shvaćati. Oni su vjernicima nudili moć jedne »više« spoznaje, *gnosis*, skrivene u naoko prostim tekstovima Svetog pisma. Tom »spoznajom« obećavali su prije svega rješenje pitanja o uzrocima zla na zemlji, njihovo otklanjanje, praštanje, i uvođenje vjernika u stadij blaženstva. Gnostici su pokušavali dati Bibliji alegorički smisao, sa čime su često potpuno preinačili njenu prvobitnu nakanu. I pored toga što ih

Sl. 3. Justinijan I., prikaz na mozaiku u crkvi sv. Vitala u Raveni

je bilo oko tridesetak skupina sa različitim učenjima, može se reći da im je zajednički bio princip dualizma, dakle neko suprotstavljanje duha i materije, dobra i zla, svjetla i tame, svijeta plerome i kenome.

Oni nisu bili neprijateljski raspoloženi prema službenoj Crkvi, nego su samo nastojali nametnuti joj svoje poglede.

Sirijski i egipatski centri vrlo rano su prestali biti ekspanzivni, najkasnije već u IV stoljeću. Perzijska varijanta, koju je u III st. osnovao Mani, nije mogla biti ugušena. Naprotiv, maniheizam je u V i VI stoljeću našao puta prema Italiji i Galiji s jedne strane, a prema

Tibetu i Kini s druge. On se za vrijeme toga prodora morao dotaknuti i Dalmacije, ali nam ishod toga nije poznat jer su se ovi krajevi nalazili pod udarom seobe narodâ.

Izgleda da su ideje ovakvih i sličnih skretanja donijele na Zapad razne redovničke skupine. Za neke od osnivača tih skupina, tako za Ivana Kasijana (umro 435), znamo da je prije osnivanja svojih samostana u Galiji živio kod anahoreta u Egiptu, a to znači da mu gnostičke ideje nisu morale biti strane. Od dogmatskih skretanja nisu bili izolirani čak ni sljedbenici Benediktovih regula, jer se njihova umjetnost još i u kasnijem srednjem vijeku na momente utapa u neki čudan svijet nama nerazumljive mistike.

Podaci o ranom širenju kršćanstva u pozadini provincije Dalmacije gotovo i ne postoje. Prisne kulturne veze srednje i zapadne Bosne sa Primorjem dozvoljavaju pretpostavku da su ideje koje su u Saloni nalazile svoje pobornike, zračile i na područje u pozadini. Dakako, samo u gradovima, jer dugo vremena selo nije bilo sklono prihvatanju novih ideja.

O prisustvu kršćana u ovim krajevima u IV stoljeću posredno nam govore dva natpisa koncipirana na način koji nije bio uobičajen kod pagana. To je natpis iz Mujdžića u kome se javlja formula *in pace*, i natpis iz Ribića u kome pokojnik za sebe tvrdi: *qui felicissimus sum*.

Iz vremena prije IV st. crkve nam nisu poznate. Možda je tome bila kriva dominacija judaizma u crkvenom životu prvih vijekova, jer on nije težio izgradnji istaknutih kulturnih građevina, budući da su se obredi čitanja svetih knjiga mogli vršiti u prostorijama unutar profanih građevina. Tako, na primjer, oratorij iz tog vremena u Poreču (Istra), prepoznajemo samo po diskretno datim simboličnim prikazima u podnom mozaiku. Nema sumnje da nekoliko takvih prostorija стојi danas u ruševinama antičkih zgrada rasutih po Bosni i Hercegovini.

Prvu sigurnu vijest o postojanju crkvene organizacije u ovim krajevima imamo, međutim, tek kod Euzebijsa Jeronima, koji 374. godine piše jedno pismo Julijanu, đakonu u Stridonu, a u drugom spominje biskupa toga grada Lupicina.

U panonskom dijelu Bosne, prilike su, kako izgleda, bile znatno drugačije. Manje aktivni u državnim vlastima, a više izloženi problemima koje je sa sobom donosila provala barbara, Panonci su u većem broju prihvatali kršćanstvo, o čemu svjedoči veliki broj svetaca-mučenika u krajevima uz rijeku Savu.

Koliko god bismo mogli uredno pokopavanje robova na Mogorjelu dovesti u vezu s ublažavanjem socijalnih suprotnosti u toku IV vijeka, isto tako ga možemo smatrati posljedicom kristijanizacije, a, s tim u vezi, i s izmijenjenim stavovima prema kultu mrtvih. Pomanjkanje kršćanskih kulturnih građevina, starijih od IV vijeka, biće da je samo slučajnost u radovima na arheološkom istraživanju zemlje. Crkve IV vijeka mogle su biti građene unutar gradskih naselja, kao što to kasnije vidimo u municipiju nepoznatog imena u Prisoju kod Duvna, Varošluku u Turbetu, Malom Mošunju ili Potocima kod Mostara, gdje se bogomolje nalaze između kuća, gotovo u centru naseljenog prostora. Kako u Bosni i Hercegovini nije do danas sistematski iskopan nijedan takav kompleks, ovo pitanje ostaje bez pravog odgovora.

Uostalom, jedan čovjek iz ilirskih krajeva proslavio se kao crkveni graditelj još i kasnije u Rimu. To je bio prezbiter Petar koji je — oko 425. godine, nakon pustošenja Gota, sagradio na Aventinu baziliku sv. Sabine. Daleko smo od toga da bismo u ovoj građevini tražili »ilirske« elemente — Rim je bio suviše jak centar — ali je ljuti kamen

Hercegovine i Dalmacije svakako mogao imati udjela u formiranju Petrove ličnosti. Smatra se da je njegovo djelo snažno utjecalo na razvoj arhitekture na Zapadu.

Što se gradova tiče, oni su, gotovo u cijeloj zapadnoj polovini Carstva, tokom IV vijeka znatno osiromašili i opustjeli. Bogati ljudi ne zadržavaju se više u njima, a njihovi gradski domovi služe im samo za kratak povremeni boravak. Ti ljudi sada radije žive na imanjima gdje se proizvodi hrana i sve drugo što je potrebno za život i održanje. Tu su njive, voćnjaci, stoka, žitnice, mlinovi, torkuli za ulje i vino. Tu se, konačno, našla i radna snaga, jer svi, pa i zanatlije, bježe, u ovo doba, na selo. Budući da se sada građani zbog neprijatelja zatvaraju u zidove, gradska naselja gube svoju privlačnost kao kulturna i privredna središta. Umjesto toga, u njihovoj okolini niču veleposjedi ljudi koji se, zbog stalne opasnosti od pljačke, opasuju zidovima načičkanim kulama. Car Honorije izdaje 424. godine čak i zakon po kome se u istočnim provincijama preporučuje ograđivanje privatnih imanja zidovima (*Cod. Just. VIII, 10,10*). Stare rimske vile, sa svojim stupovima i parkovima, pretvaraju se tako, tokom V vijeka, gotovo u neku vrstu zamkova. Gospodar koji u njima živi ne sastavlja više stihove niti sakuplja veselo društvo, kako su to činili njegovi preci u mirna vremena; on se sada bavi konjima, ide u lov sa svojim ljudima, sa kojima — ako bude potrebno — može svakog časa poći u rat. U V vijeku, to je već pravi feudalac što iz svog zamka promatra svoja polja i svoje seljake kojima je on jedini gospodar i sudac.

GRAĐEVINARSTVO

Tehnika građenja

O građevinarstvu kasne antike, u zaledju provincije Dalmacije, moguće je govoriti više na temelju arheoloških nalaza nego što bismo to mogli zaključiti iz pišanih izvora.

Osnovni je zaključak da je kvalitet građevinskih radova ovog doba, u provinciji, počeo naglo opadati. Postoje tu i tamo spomenici (bazilika u Cimu, Mogorjelo) koji su izvedeni korektno, i u svemu prema važećim propisima klasičnog doba, ali — to su još samo iznimke. Većina građevina ostavlja utisak površnog rada i nepoznavanja instrumenata za mjerjenje pravih uglova.

Ovo, svakako, ne bismo mogli niti smjeli generalizirati za čitav raspon vremena od početka IV pa do svršetka VI vijeka, jer — to je već i u uvodu nagrašeno — u ovom vremenu postoje tri razdoblja u kojima političke prilike nameću specifičnosti koje su našle svog odraza i u građevinarstvu.

Mogorjelo i Ljusina predstavljaju u građevinskom pogledu novost, ali su arhitektonski normativi na njima još uviđek antički — možda ne klasični, ali, ipak, ne tako udaljeni da bismo te objekte morali svrstavati nekamo drugdje izvan antičkog svijeta.

Ono što će donijeti naredno vrijeme, tokom V vijeka, to će znatno izmijeniti sliku gradova i građevina u ovim krajevima.

U provalama barbara stradao je istaknuti intelektualni sloj građana u municipijima, a sa njima su zapale u krizu i zanatske vještine. Kao i na drugim poljima javnog života, tako su se i u građevinarstvu pojedini municipiji ograničili na svoje uže područje, pa nastavili život na individualnoj osnovi, u okvirima mogućnosti koje su zatečene u trenutku otcjepljenja.

Dakako da su, u vrijeme kada je Carstvo restauriralo svoju vlast u ovim krajevima (535. godine), ponovno osigurani kontakti sa središnjima provincija, pa je tako opet postojala mogućnost izvođenja državnih građevina sa ekipama poslanim iz nekog centra. Takvi majstori radili su, međutim, po normama koje su se razlikovale od onih što su ih prakticirali raniji poduzetnici u IV vijeku, pa i domaći ljudi. Primjer za to su građevine u rudarskom distriktu, u dolini rijeke Japre, kod Bos. Novog. Industrijske pogone, ondje, izvode ljudi koji grade na način »ribljih kosti« (*opus spicatum*), dok se, istodobno, u naselju metalurga, svega 100 metara daleko od pogona, stambene zgrade i bazilika izvode u neurednoj tehnici *opus incertum* sa upotrebotom spolija.

Nama će, svakako, ostati tajna ko su bili ljudi koji su gradili velike objekte u režiji centralne ili provincialne vlasti kao što je Blagaj na Buni ili metalurški pogon u dolini Japre. Zidari ovih objekata bit će da su sačinjavali neke pokretnе ekipe koje su, za račun državnog era, izvodile radove prema propisanim normativima. Njima, naprotiv, u pojedinim municipijima postojali su priučeni zidari koji su izvodili radove za privatnike i municipalne potrebe. Za njihovu neurednost nije možda krivo samo površno školovanje, nego su i naručiocci bili ljudi skromnog imovinskog stanja, pa tako i skromnih zahtjeva. Oni nisu mogli žrtvovati mnogo sredstava za svoje građevine.

Izgleda, kao sigurno, da se u V i VI vijeku ovdje više nisu proizvodile opeke. U Sarajevu, početkom IV vijeka, radi ciglana koja svoje proizvode obilježava žigovima MAXIMINA i CONSTANTINA. Bazilika u Klobuku (V vijek) pokriva se, istina, tegulama među kojima se našla i jedna sa žigom PANSIANA, ali se zna

da je ova tvornica prestala s radom još koncem I vijeka. To je, dakle, bio spoliu. Zbog oskudice u tegulama, naše bazilike V i VI vijeka pokrivenе su šimlom i slamom, a samo neki dijelovi (u Brezi samo otvoreni portici oko zgrade — očito zbog vjetra) bivaju pokriveni teškim tegulama. Izgleda, kao da su ciglane obustavile rad negdje poslije provale Zapadnih Gota (401. godine), jer je ubrzo poslije toga, provincija Dalmacija u stalnom nemiru zbog Huna. Do obnove tih ciglana, u vrijeme restauracije Carstva, od 535. godine pa do konca stoljeća, nije više došlo, a ono opeka što nalazimo u nekim građevinama (tako u bazilici u Blagaju na Japri), bit će prije da potječu sa starijih objekata, iz III i IV vijeka.

Ne znamo u kolikoj se mjeri, u ovo doba, gradi od čerpiča. Do sada je samo na jednoj zgradi, unutar metalurškog pogona u području Blagaj-Maslovare (dolina Japre), ustanovljen zid od čerpiča. To svakako nije bio izuzetan slučaj, a takve objekte teško je i otkrivati jer se čerpič u ovako dugom rasponu vremena uglavnom već pretvorio u sloj obične ilovače.

Pritesani kamen je rijetkost (crkva u Cimu i Klobuku, pa stražarnica na Bobovcu, grad Košturi). Bilo bi pogrešno ako bismo te zidove uvrstili u skupinu tipa »opus quadratum« jer na taj način je zapravo izvedeno samo lice zida. Na zidu bobovačkog burgusa (VI vijek) vidi se da je on zapravo izведен po sistemu opus spicatum, a samo je vanjska ploha obilježena četvrtasto oblikovanim pločama. D. Sergejevski je, ne ulazeći u detalje gradnje zidova, smatrao da su u Klobuku i Nerezima lica zidova bila izvedena od kvadrica, a unutrašnji prostor da je ispunjen masom kamena i kreča. Mislim da su izvođači ovog polovičnog opus kvadratuma srž zida radili po sistemu ribljih kostiju (*spicatum*), što nije zapazio jer se kod iskopavanja ovih objekata nije obratila posebna pažnja na taj detalj.

Mi, dakle, u rasponu od IV do VI stoljeća susrećemo sljedeće načine gradnje (Sl. 4):

1. *Opus incertum* u slojevima od po 20 cm. Izvodi se od grubo pritesanog vapnenca, vezanog običnim krečnim malte-

rom. Uglovi su često izvedeni od pravilno i uredno pritesanih blokova vapnenca. Takav zid je redovno žbukan, pa su u njega ucrtavane fuge mistrijom u svježu žbuku na mjestima gdje je bila veća količina maltera u zidu, a to znači da je postojala horizontalna fuga između svakog novog naloja, i kose fuge između njih u raznim pravcima — već prema obliku kamena (Mogorjelo).

Na ovaj način građeno je u IV vijeku.

2. *Opus incertum* bez ikakvog reda i slojeva, vezan slabim krečnim malterom, sa mnogo primješanog pijeska, pa čak i šljunka. Takvi zidovi su vrlo škrto ožbukani.

Ovaj način ulazi u običaj u V vijeku, i traje tokom VI vijeka (Oborci, Dabrvine, Zenica, Žitomislići).

3. *Opus mixtum* je, zapravo, varijanta slojevitog *opus incertuma* (naš br. 1), a postizao se tako da se između pojedinih slojeva, jednog ili više, umetao red opeka. U početku vidimo samo po jedan red, a kasnije i po tri reda, kada taj elemenat postaje dekoracija zida. Ovaj način zatečen je kod nas samo na Mogorjelu, a možda je postojao i na bazilici u Blagaju (Japri). Njegovo je postojanje datirano, prema Mogorjelu u IV vijek, dok je za Blagaj-Japru (VI vijek) nesigurno.

4. *Opus spicatum* je izvođen na taj način što je, obično, plošno kamenje slagano u zidove u kosom položaju — jednom na jednu, a drugi red na drugu stranu. Tu tehniku mi zapravo možemo razdvojiti u dvije podvrste:

a) u slučaju kada je ploha zida bila ožbukana, zid je u cijeloj širini izведен u naizmjenično kosom slaganju kamena. U svježu žbuku su mistrijom ucrtane horizontalne fuge u razmaku debljine sloja kamena, a zatim — između tih linija — kose fuge na mjestima između pojedinih kamenja. Primjer: objekti metalurškog pogona u Blagaju i Maslovarama.

b) U slučaju kada je lice bilo izvedeno u obrađenom kamenu, onda je srž zida građena po sistemu *opus spicatum* a istodobno su ugrađivane plohe četvrtastog kamena, koje su činile lice zida. Takvi zidovi nisu bili ožbukani (primjer: Bobovac, Košturi, Makljenovac, a vjerojatno Klobuk i sl.).

Ovu tehniku građenja datiramo u VI vijek. Na ovaj način građene su državne građevine u doba restauracije carstva (poslije 535. godine), ali je to već bilo, donekle, poznato i graditeljima bazilike u Brezi, možda, preko zarobljenika ili graditelja najmljenih negdje izvan gotske države.

5. *opus quadratum*. U ovom slučaju lica zidova su rađena od pravilno i uredno pritesanih blokova kamena, a u praznu srž zida nabacano je kamenje pomiješano sa krečnim malterom, neke vrste *opus coementitius*. Tako je građena crkva u Cimu (Mostar). Bazilike u Nerezima i Mokrom nazvao bih, radije, *opus pseudoquadratus*.

U graditeljstvu kasne antike susrećemo još jednu specifičnost: to je dotjerivanje površine kamena zubačom — *ferrum dentatum*. Na taj način obrađene su mnoge površine kamenih ploha, i one za unutrašnje vezanje u zidovima kao i površine koje su bile izložene promatranju. Te nazupčane površine na objektima iz V i VI vijeka nisu znak površnosti ili majstorske nedoučenosti, nego je to ukus i običaj vremena, što je već odlično primijetio Ejnar Dyggve u Saloni.

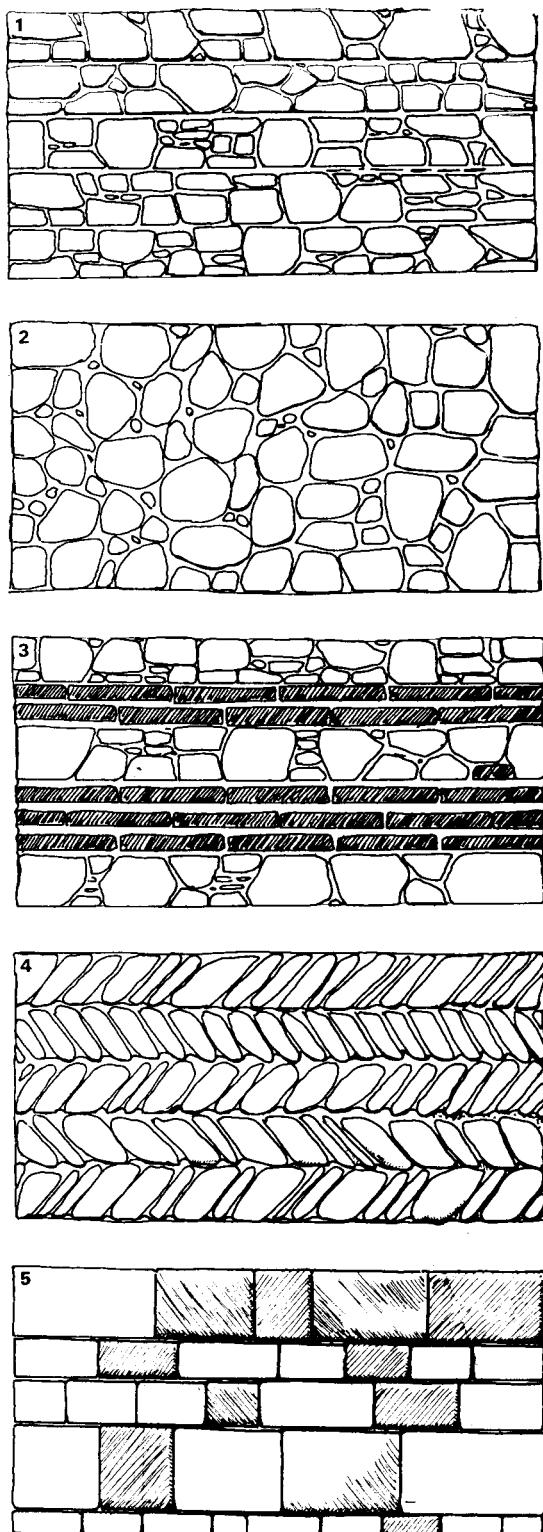
U posljednje vrijeme arheologija obraća pažnju i na ovaj detalj. Tako je, Bronsted, prilikom obrade nalaza u Kapljuku kod Solina, dao nekoliko primjera obrade površine zubačom¹, a ta zapažanja proširio je E. Dyggve². On je čak i rekonstruirao tehnički postupak. Ovim pitanjem u Bosni i Hercegovini se pozabavio D. Sergejevski³ kada je obradio nalaze crkve u Klobuku kod Ljubuškog i u Dabrinama. Ovdje, naime, postoje dva tipa zubače:

- a) Sa oštrim šiljatim zubima (razmak između zuba 2,2 i 3,2 mm)
- b) Sa plosnatim zubima
 - 1. širina zuba 4—5 mm, sa razmakom između zuba 1 mm
 - 2. širina zuba 6 mm, sa razmakom od 1 mm
 - 3. zubi razne širine (6—7 mm), sa razmakom od 2 mm

¹ Bronsted, Recherches à Salona I, 63. i slika 5.

² E. Dyggve, Forschungen in Salona, III, 28, sl. 36.

³ D. Sergejevski, GZM, NS IX (1954), str. 201—202; isti, Dabrinina, Sarajevo 1956., str. 38.

Sl. 4. Karakteristične vrste zidanja u kasnoantičko doba

4. širina zuba 7 mm, razmak između njih 2 mm

5. širina zuba 9 mm, razmak 2 mm.
Površine pod »a« obrađivane su, kako izgleda, čekićem oštih zuba, dok je za one navedene pod »b« bilo upotrijebljeno dlijeto sa tri zuba.

Posebni problem u građevinarstvu kasne antike čine spolja od ara, nadgrobnih spomenika i obrađeni dijelovi arhitekture klasične epohe, što se u velikoj mjeri upotrebljavaju za građevine V i VI vijeka. Taj problem pribiranja građevinskog materijala spomenuli smo već i na mjestu gdje je bilo govora o materijalu od pečene zemlje. No, dok je korišćenje plinta i tegula razumljivo, dotle nas čudi sa koliko su upornosti uništavani stariji figuralni spomenici. Danas važi, gotovo kao pravilo, da zidove sa ugrađenim antičkim spolijama tretiramo kao kasnoantičke jer je graditeljima u srednjem vijeku — bar u ovim krajevima — takav običaj gotovo nepoznat. Tome su dva razloga: a) monumentalne građevine srednjeg vijeka lociraju se na specifičnim terenima, a podalje od mjesta sa antičkim ruševinama, i b) u V i VI vijeku ruševine iz ranijih epoha bile su još dosta visoke, pa tako i idealne kao majdani građevinskog materijala. Konačno, zakonodavci su tražili da se ruševine napuštenih zgrada razore ili ponovno osposebe za svoju prvobitnu funkciju. Osim toga je i »novo društvo« kasne antike nastalo izbrisati svaki trag paganske civilizacije, pa makar ona stajala još samo u ruševinama.

Zidari kasne antike ne insistiraju više na vapnencu kao osnovnom građevinskom materijalu, kako je to bilo pravilo u rano carsko doba. U Blagaju na Japri ljudi već u IV vijeku koriste umjesto kamena trosku od talionica željeza, a u VI vijeku i spolje sa objekata IV vijeka. Iako su i jedni i drugi živjeli u uvjerenju da su građani antičkog društva, ipak je 200 burnih godina (od sredine IV do sredine VI vijeka) bilo dovoljno da se raskine svaka veza između jednih i drugih. Za ljude VI vijeka stele i are iz IV

vijeka su već strani objekti, lišeni pažnje i pijeteta.

Kao vezivo sredstvo služi krečni malter. Mi, često, nepravedno mislimo da je ta smjesa u toku V i VI vijeka izgubila svoj stari kvalitet. Bit će prije da je razlog za raspadanje zidova u ostacima građevina kasne antike prekratko vrijeme u kojem su te građevine bile natkrivene krovovima. Za krečni malter potrebno je vrlo mnogo vremena da bi on dobio čvrstinu blisku kamenu, i da bi sa kamenom (ali samo vapnencem) stvorilo homogenu masu. To se postiže umjerenim sadržajem vlažnosti a izolacijom od smrzavanja. Ogoljeli zidovi izloženi su smrzavanju koje razara njihovu strukturu prije nego bi ugljični dioksid iz kišnice mogao pretvoriti gašeni kreč maltera u prvobitnu kamenu vapnenastu masu. Budući da su zidovi kasnoantičkih zgrada bili tek nekoliko decenija pod krovom, jasno je da su se raspadali, jer nije bilo vremena za proces petrififikacije.

U dolini Japre, u metalurškom pogonu u Maslovarama, priličan broj zidova VI vijeka bio je izведен na taj način što je kamen bio povezan ilovačom u kojoj je bilo dosta šljunka. Kako je takve ogoljele zidove dugo vremena ispirala kiša, kod arheološkog iskopavanja oni su zatečeni kao »suhozidovi«, jer je kiša izaprala svu zemlju između kamenja, pa je u zidu ostao samo šljunak⁴. Ta činjenica navodi nas na pomisao da su i neke prehistorijske ilirske suhozidine bile zapravo građene od kamena vezanog ilovačom koja je vremenom izaprana.

U građevinarstvu kasne antike zapravo dvije dužinske mjere. Od ranijeg vremena bila je u upotrebi kao osnovna mjera 1 stopa (*pes*) = 0,2957 metara; 5 stopa činilo je 1 dupli korak (*passus*) = = 1,4785 m 1.000 passusa = 1 milja (*millia passum*) = 1.478,5 metara. Nekako od Justinijanovog vremena u ovim krajevima je u upotrebi mjeru čiju osnovu čini 2,20 metra, ili njeni dijelovi: 1,10 odnosno 0,55 metra.

⁴ Ilovača je, naime, uzimana iz kvartarne riječne terase u blizini.

Gradevinski propisi

Što se zakona tiče, njih bismo u gradevinarstvu mogli podijeliti u nekoliko skupina:

- a) propisi o statičkim i drugim normama,
- b) propisi za zaštitu od požara,
- c) imovinsko-pravni odnosi,
- d) zakoni o oblikovanju pročelja i urbanističkih cjelina,
- e) zakoni o zaštiti spomenika.

Autentični tekstovi tih zakona ostali su nam sačuvani u korpusima Teodozija I (379—395) i Justinijana I (527—565). Sastavljačima Teodozijevog korpusa bili su poznati tek zakoni od vremena Valentinijana i Valensa (365. godine), dok su pravnici Justinianovog doba unijeli u kodeks zakone počev od vremena Aleksandra Severa (iz 222. godine), a u digeste su uvrstili i još starije. Najveći broj rimskih gradevinskih propisa sadržan je u konstitucijama careva (*constitutiones principum*), ali u Carstvu postoje i običajno pravo koje je dugom praksom uzdignuto na značaj zakona. Na takve »starinske običaje« često se pozivaju i izričito doneseni zakoni.

a) Statičke norme više su plod običajnog prava, i uglavnom su nam poznate preko Vitruvija.

U vrijeme od IV do VI vijeka, u našim krajevima, važili su prije svega opći gradevinski zakoni, oni koji su ušli u praksu kao običajni, i bez obzira da li su izdavani od pojedinih careva kao odredbe u konkretnim potrebama. Neki od tih zakona u dalmatinskoj provinciji bili su potpuno izlišni, tako na primjer Augustov *Lex Iulia de modo aedificiorum Urbis*⁵ po kome je bila zabranjena izgrad-

nja stambenih zgrada viših od 70 stopa (= 20,70 m). U Bosni i Hercegovini nije bilo strogo zbijenih gradova, a jedva nekoliko moglo je biti urbanizirano po italskom uzoru na sistem insula (npr. Rogatica, možda jednim dijelom Ilidža kod Sarajeva). Trajan (98—117) je, u prvim godinama II vijeka, jednom odredbom snizio dozvoljenu visinu zgrada na 60 stopa (17,76 m⁶), no, mislim, i opet bez efekta za daleku provinciju. 469. godine Leo I je ponovno dozvolio zgrade do 100 stopa visine.

Dok su pitanja nosivosti zidova, konstrukcija krova, propisa za vlažne prostorije i slične norme u rimskom gradevinarstvu bile stvar ustaljenih običaja, kako to vidimo kod Vitruvija, dotle je morao biti zakonima propisan odnos između pojedinih zgrada. Tako je u nekoliko navrata određivana ta razdaljina (*ambitus aedium*), koja je u IV vijeku iznosila 15 stopa (među privatnim zgradama), dok je prema jednom zakonu Konstantina I od 329. godine privatna kuća morsala biti udaljena od državne (javne) zgrade najmanje 100 stopa (= 29,75 m). Ta mjera je bila potrebna i kao predostrožnost protiv požara.

b) Za zaštitu od požara, bilo je više propisa. Tako se u nekoliko navrata obnavljao zakon kojim je bila zabranjena izgradnja zajedničkih zidova za dvije zgrade sa različitim vlasnicima. Svi zakonodavci, već od doba republike, insistirali su na ostavljanju praznog prostora između zgrada. Od sredine IV v. prije n. ere on je iznosio 5 stopa, a od 64. godine povećan je na 10 stopa (= 2,95 m) da bi za vrijeme Justinijana doseglo i 12 stopa.

⁵ Strabo, V, 3, 7.

⁶ Aur. Vict. Epit. 13, 13.

Drugu mjeru za zaštitu od požara predstavlja propis da kod zidanih portika iz prizemlja na sprat moraju voditi stepenice građene od kamena (Mogorjelo, vila u Rankovićima, crkva u Brezi), s obrazloženjem da se na taj način, u slučaju požara, može lakše stići do mesta opasnosti. S obrazloženjem opasnosti od požara car Valentinian je 368. godine dao porušiti sve balkone u Carigradu⁷. Zakonom od 406. godine⁸ morale su se sa portika ukloniti sve prigradnje koje bi smetale slobodnom prilazu na spratore zgrade, u slučaju da bi u njima izbio požar.

c) Imovinsko-pravni odnosi rješavani su u IV vijeku na temeljima zakona cara Nerona i Vespazijana. Tu je prije svega važio propis da se na zgarištima kuća obavezno moraju podizati nove zgrade. Ukoliko vlasnik zgarišta nije bio u mogućnosti da u određenom roku to izvrši, zemljište se moglo predati u vlasništvo svakom onom građaninu koji je bio u mogućnosti da ondje podigne odgovarajuću građevinu⁹. Mi, zato, vidimo Euzebija Jeronima koji 374. godine moli đakona Julijana da proda očeve imanje u Stridonu, što je bilo opustošeno od nekih barbari. U njegovo doba važila je i odredba Dioklecijana, iz 290. godine, po kojoj su kurijali bili ovlašteni da prodavaju napuštena imanja¹⁰.

Zakoni su bili pomalo bezobzirni i u pitanjima dvovlasništva. Još od Marka Aurelija (140—180) bila je legalizirana praksa prema kojoj je, u slučaju ako je jedan od vlasnika popravio zgradu, a drugi nije imao mogućnosti da mu u roku od 4 mjeseca nadoknadi svoj dio troškova, čitava zgrada prelazila u vlasništvo onoga koji ju je popravio¹¹. Dioklecijan je zakon upotpunio, utolikoj, što je zahtijevao da se preprodaja opustjelih kućista vrši pod nadzorom vlasti. Taj zakon je ušao i u Justinianov korpus¹².

d) Što se tiče vanjskog izgleda zgrada i urbanističkog modeliranja, u tome su

rimski zakonodavci bili prilično aktivni. Ti problemi bili su svojstveni staroj tradiciji Rima, a umnažali su se zajedno sa izrastanjem Imperija.

Još od Nerona postoji propis da se na pročeljima zgrada postavi portik, s obrazloženjem, da bi se preko njegovih krovova moglo lakše prodirati u zapaljene zgrade¹³. Aleksandar Sever dozvolio je 222. godine da se prilikom obnavljanja zgrada njihova pročelja mogu okrenuti prema vrtu, umjesto prema ulici¹⁴. Portici su se, ipak, zadržali na uličnim frontama, pa su od IV vijeka nadalje bili važan urbanistički elemenat u Carigradu. Zanimljiva je već spomenuta odredba cara Valentinijana I iz 368. godine prema kojoj su se morali porušiti svi balkoni. Samo 30 godina kasnije, određeno je, ipak, da balkoni na privatnim zgradama mogu postojati, ali ne veći od 15 stopa (= 4,43 met.), a razdaljina među balkonima dvaju privatnih zgrada 10 stopa (2,95 m)¹⁵. Posebnim carigradskim zakonom od 406. godine¹⁶ bilo je naređeno rušenje svih dogradnji na porticima, a koje su smetale slobodnom kretanju u zgradi. Frontovi zgrada morali su biti vraćeni u prvobitni izgled.

Car Leo I izdao je 469. godine propis kojim je u Carigradu dozvoljena gradnja kuća i do 100 stopa (= 29,57 met) visine, bez obzira da li se time nekoj drugoj zgradi zatvara pogled na more¹⁷. Justinian je, međutim, 538. godine ispravio ovu odredbu, utolikoj, što izgradnja tako visokih zgrada nije bila dozvoljena u slučajevima ako bi se njome zatvarao pogled na more i pristup svježeg zraka drugim zgradama¹⁸. To pravo na vidik i svježi zrak postat će pravilo za mnogo stoljeća, pa će ga prihvati i Turci nakon osvajanja Carigrada 1453. godine.

Istim ovim zakonom dozvoljena je izgradnja balkona isključivo od kamena, a sa podbočnjima od kamenih nosača, ugrađenih koso prema čeonom zidu. Zabranjena je izgradnja stepenica koje bi

⁷ Am. Marc. XXVII, 9, 10.

⁸ C. Th. XV, 1, 45.

⁹ Suet. Vesp. 8.

¹⁰ C. Ivst. XI, 30, 4.

¹¹ D. XVII, 2, 52, 10 i 12.

¹² C. Ivst. XI, 30, 4.

¹³ Suet. Nero, 16; Tacitus Ann. XV, 43.

¹⁴ C. Ivst. VIII, 10, 3.

¹⁵ C. Ivst. VIII, 10, 11.

¹⁶ C. Th. XV, 1, 45.

¹⁷ C. Ivst. VIII, 10, 12 (4).

¹⁸ C. Ivst. VIII, 10, 13 i Nov. 63 praef.

vodile sa tih balkona na ulicu. Ponovljen je raniji propis po kome je razdaljina među balkonima dvaju zgrada mogla iznositi najmanje 10 stopa (2,95 met), a sam balkon mogao je nadvisivati ulicu najviše do 15 stopa (4,43 m) od fronta zgrade. Zakon je predvidio nasilno rušenje svih protuzakonito izgrađenih objekata.

e) Vrlo osjetljivu temu predstavljaju odredbe o zaštiti građevina, što su, ujedno, i najstariji zakoni o zaštiti spomenika. U tom smislu je već i Hardijan (117 do 138) zabranio prodaju fasadnih ukrasa odvojeno od samih zgrada, odnosno, rušenje zgrada sa namjerom da bi se materijal prenosio u drugi grad¹⁹.

Aleksandar Sever je 222. godine dozvolio da se ukrasi sa jedne zgrade mogu prenositi na drugu²⁰, a za javne zgrade moglo se slobodno nabavljati kipove i stupove odakle god se htjelo.

Dioklecijan i Maksimin su 289. godine obnovili Hadrijanov zakon o zabrani prodaje fasadnog nakita odvojeno od same zgrade, ali su i zabranili rušenja zgrada sa namjerom da se prenesu na drugo mjesto²¹. Car Konstantin je 320. godine izdao u Viminaciju (danas Kostolac) zakon po kome je građanima bio zabranjen prenos arhitektonskih ukrasa iz jednog grada u drugi, izuzev ako to čini vlasnik zgrada u slučaju kada te ukrase skida

¹⁹ D. XXX, 1, 43; Vita Hadr. 18.

²⁰ Upl. 21 od Sab; D. XXX, 1, 41.

²¹ C. Ivst. VIII, 10, 15.

sa ruševne zgrade, da bi je prenio na novu zgradu koja će služiti kao ukras grada²².

Godine 362. Julijan Apostata je zabranio prenos, pa i samo pomicanje stupova i statua²³. Valentinjan i Valens ponavljaju 365. godine raniji Konstantinov zakon o zabrani premještanja arhitektonskih ukrasa²⁴. Car Justinijan I je unio u svoj kodeks konstituciju Aleksandra Severa iz 222. godine, a koja se — kako znamo — oslanjala na stari Vespazijanov zakon²⁵. On je tako obnovio propis o zakonu demoliranja zgrada u svrhu preprodaje. Bilo je dozvoljeno samo prenošenje kipova i ukrasa sa zgrada istog vlasnika, ukoliko to ne bi škodilo izgledu grada. Obnovio je i zakon cara Hadrijana (117. do 138), po kome je bilo zabranjeno ukrase na zgradama prodavati odvojeno od samih zgrada²⁶.

Koliko su svi ovi propisi utjecali na raspoloženje građana, mi ne znamo. Spoljja u kasnoantičkim zgradama potvrđuje nam praktične posljedice Dioklecijanovog zakona od 290. godine; napuštene zgrade, hramovi i groblja nemilice su se razbijali u V i VI vijeku, u saglasnosti sa zakonom, da bi taj materijal poslužio za nove građevine.

²² C. Th. XV 1, 1; C. Ivst. VIII 10, 6.

²³ C. Ivst. VIII, 10, 7.

²⁴ C. Th. XV, 1, 14.

²⁵ C. Ivst. VIII, 10, 2.

²⁶ C. Ivst. VIII, 10, 5.

SPOMENICI

Naselja

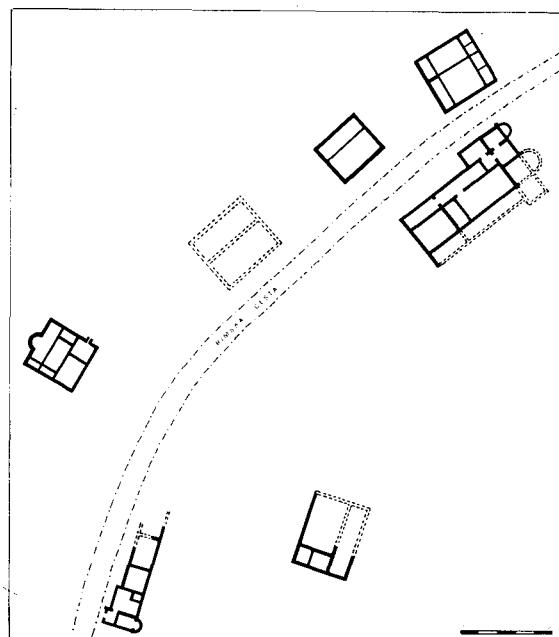
U Bosni i Hercegovini nije do sada iskopana nijedna gradska aglomeracija. Ubikacijom mnogih nalaza na području Rogatice, moguće je ondje naslutiti neki pravilni raster, možda limitaciju imanja kolonista, ili pravilno postavljene ulice jednog gradskog naselja. Taj raspored je, međutim, starijeg datuma od vremena koji nas zanima ovog časa. Isto je tako i sa nalazima u kompleksu grada AQVAE S(...), današnje Ilijde kod Sarajeva, gdje su konstatirane građevinske *insulae*, ali samo na pojedinačnim mjestima. Cjelina ovog naselja nije nam poznata.

Jedini urbani spomenik kasnoantičkog doba — i to iz vrlo odmaklog vremena — jest niz stambenih zgrada naselja metalurga u Blagaju, u dolini Japre (sl. 5). Kuće su ovdje poredane u nizu, sa razmakom od pedesetak metara. Ispred kuća vodila je ulica na čijoj osnovi, djelomično, postoji i današnji put kroz selo. Pored ceste ležala je i bazilika. Slično naselje otkrio je Č. Truhelka u Rakanim¹ kod Bos. Novog. Činilo ga je 7 kuća duguljasta oblika, a bile su poredane u dva reda pored (rimske) ceste, čiji su se ostaci kaldrme, u njegovo doba, još vidjeli. Posebna zgrada činila mu se kao mauzolej, ali — po svemu sudeći — to je bila crkva (stupići od menze, sarkofagi). Truhelka je ovamo ubicirao CLAU-

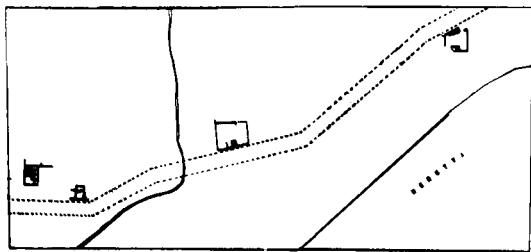
DATE, odnosno Clandate iz »Kozmografije« anonimnog Ravenjanina. Za nas je zanimljiva urbana koncepcija ovog mjeseta, koja je slična onoj u Blagaju.

Izgleda da se u brdovitom zaleđu provincije Dalmacije stanovnici nisu odlučivali za strogo urbanizirani skupni život. Nigdje u ovim regijama nisu osnivani gradovi u antičkom smislu, pa i onda kada su ove krajeve ugrozili barbari, ljudi su na sigurnim položajima izvan naselja izgradili utvrđena pribježišta, kao prebivališta

Sl. 5. Blagaj—Japra, naselje i tvornički pogoni u VI stoljeću

¹ Č. Truhelka, Rimske starine, GZM, II (1890), str. 96—97; K. Patsch, Rimska nalazišta u kotaru novljanskem, GZM, X (1898), str. 494—496.

Sl. 6. Lisičići, dio rimskog naselja

samo u slučaju opasnosti, dok su u mirnim vremenima preferirali svoje po imanjima razbacane vile.

Tip seoskog naselja (*vicus-a*) izgleda da susrećemo u Lisičićima kod Konjica (sl. 6)². Današnji seoski put pored Neretve bio je u rimsko doba isto tako put za komunikaciju unutar raspršenog naselja sa gospodarskim dvorištima, pa je tako njegov sadašnji pločnik možda još iz onog vremena. Vremensku pripadnost ovog naselja teško je odrediti, tim prije što tu na malenom prostoru susrećemo dva tipa zgrada, urbani i ruralni, što ne mora biti samo znak socijalne razlike pojedinaca. Jednostavni raspored stambenih zgrada, tj. izduženi pravokutnik podijeljen na dvije prostorije, možda je rezultat životnih potreba domaćeg romaniziranog čovjeka. Uostalom, ovo naselje u Lisičićima pripada ratarima, a ti ljudi imali su sasvim drugačiji život od građana u kulturnim centrima, pogotovo u onim iz ranog carstva. Ostaće nam, zato, bez odgovora pitanje kojem vremenu i kojoj skupini ljudi pripadaju oba, zidom ograđena, dvorišta nepravilnog oblika, sa stambenom vilom na južnom, a ekonomskim zgradama na sjevernom rubu. Izgleda kao da su ta dvorišta izgrađena u IV vijeku, ili nešto kasnije, jer nas ona podsjećaju na Honorijevu odredbu iz 424. godine, po kojoj je građanima provincija bilo preporučeno da svoja imanja ograde zidom. Ta odredba je sadržana u Justinianovom kodeksu³.

Promatrajući »urbane« aglomeracije u Rakanima i Blagaju čini nam se da se one ne razlikuju od koncepcije koju vidimo u ruralnoj zajednici u Lisičićima.

² I. Čremošnik, GZM, NS, X (1955), str. 107—122.

Tu je, kako izgleda, postojala samo razlika u zanimanju stanovnika, pa možda i njihovim zahtjevima u odnosu na komunalne objekte: terme, kuriju, tržnicu i slično.

Vile kasnog doba bile su jednostavne građevine, a sastojale su se od dvije do 3 prostorije, bez nekih vidnih znakova o njihovoj namjeni i ukrasima.

To se, dakako, odnosi, prvenstveno, na one vile što su bile sagrađene u V i VI vijeku. Mi smo, naime, još u IV vijeku svjedoci gradnje koja ne zaostaje za veličinom ranijih vijekova, a to su, na primjer, Mogorjelo³ i vila u Ljusini, kod Bihaća⁴. Mi, dakle, u opisivanju naših vila, i njihovoj analizi, ne smijemo polaziti sa istog stanovišta prema objektima iz IV i onima iz V i VI vijeka. Za 100 i 200 godina života, u ovo burno i promjenljivo doba, lice ovako isturene rimske provincije iz temelja se mijenjalo.

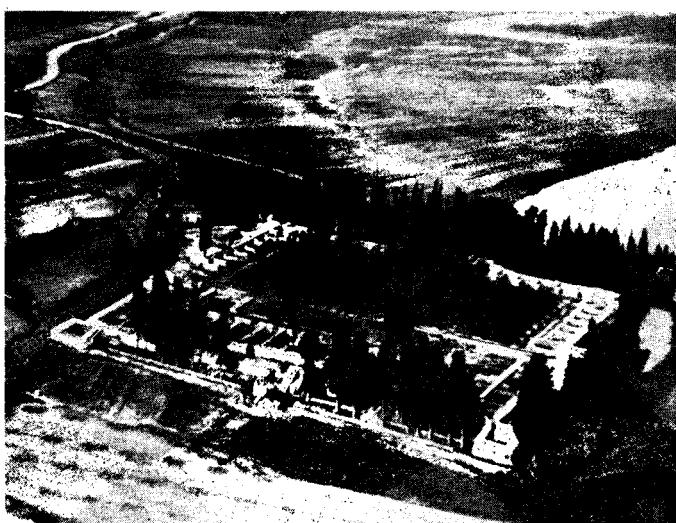
Što se tiče pojedinih objekata, ovdje bismo na prvo mjesto stavili dva reprezentativna objekta iz, relativno, ranog doba: to su Mogorjelo kod Čapljine i Ljusina kod Bihaća.

Na mjestu Mogorjela (sl. 7), pravobitno je postojao kompleks velikog pri-

³ C. lust. VIII, 10, 10.

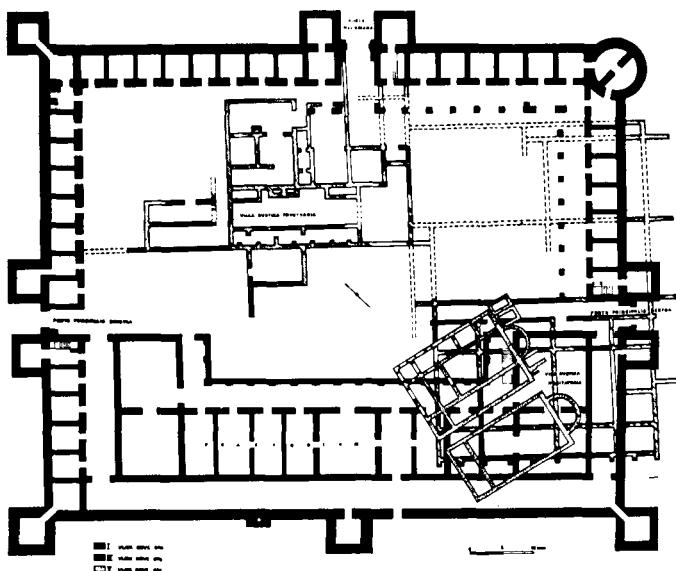
⁴ E. Dyggve — H. Veters, Mogorjelo, Wien 1966; I. Čremošnik, Iskopavanja u Ljusini 1957. godine GZM, NS, XIV (1959), str. 137—147.

Sl. 7. Mogorjelo, pogled s juga

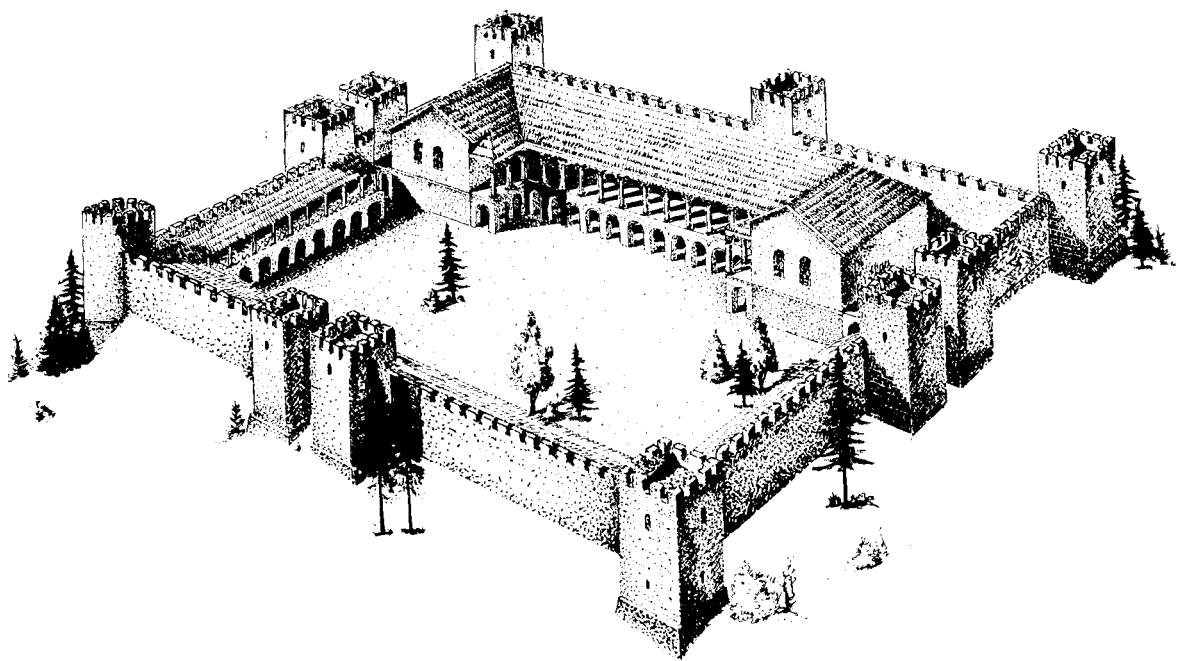
vatnog poljoprivrednog imanja. Doseljeni Italik u I vijeku n.e. vrlo čudno je rasporedio zgrade svoje vile: na istaknutom dijelu brežuljka, na osojnem mjestu koje je izloženo svježim vjetrovima, izgrađena je zgrada za preradu poljoprivrednih proizvoda (*villa rustica fructuaria*), dok je na prisojnoj padini izgrađen stambeni objekat (*villa rustica habitatoria*). Domaćin je vjerojatno bio rodom sa juga, dok je, u inače vrelom pojasu donje Neretve, odabrao toplu zavjetrinu za svoje prebivanje. Ova vila nastradala je u požaru, negdje u III vijeku, a preko njenih ruševina izgrađeno je, u prelomu na IV vijek, državno imanje sa vilom koja danas čini glavninu spomeničkog kompleksa. Imanje je, kako izgleda, prešlo u državne ruke negdje u III vijeku. Podržavljanje posjeda počinje još od Flavijevaca, ali je vremenom uzimalo sve više maha, naročito za Septimiija Severa (191. do 211.).

Brežuljak Mogorjela pokriven je kompleksom građevina u obliku tek neznatno izduženog pravokutnika (sl. 8). Uglove i vrata velikog okvirnog zida štitili su istrenuti tornjevi kvadratične osnove (sl. 9). Jedino je toranj na istočnom uglu,

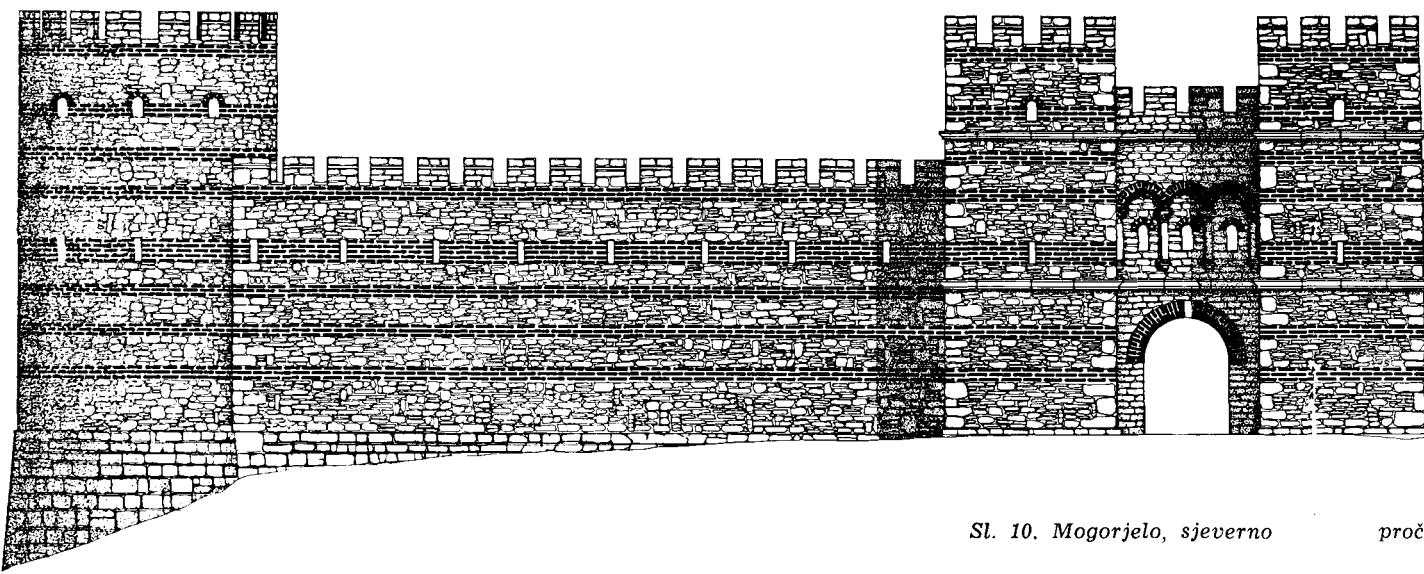

Sl. 8. Mogorjelo, tlocrt građevina

okrugle osnove, bio uvučen, svakako, zbog blizine Neretve. Jugozapadni zid, na kome su bila samo mala vrata, slična tajnom izlazu na srednjovjekovnim burgovima, bio je pojačan jednim tornjem.

Sl. 9. Mogorjelo, rekonstrukcija građevina iz IV stoljeća

Sl. 10. Mogorjelo, sjeverno

proč

Troja vrata bila su široka i dvodjelna, što se lijepo može zapaziti na izlizanim pragovima. Sjeverna vrata, *Porta decumana* (sl. 10) bila su ukrašena sa dva raznolika ortostata u obliku *cippusa*, sa prikazom akanta na jednom, i vinove loze na drugom bloku. Ovi ortostati potječe su neke druge, starije, građevine i, slično sfingama u Dioklecijanovoj palači u Splitu, činili su ovdje špalir onima koji su ulazili u vilu.

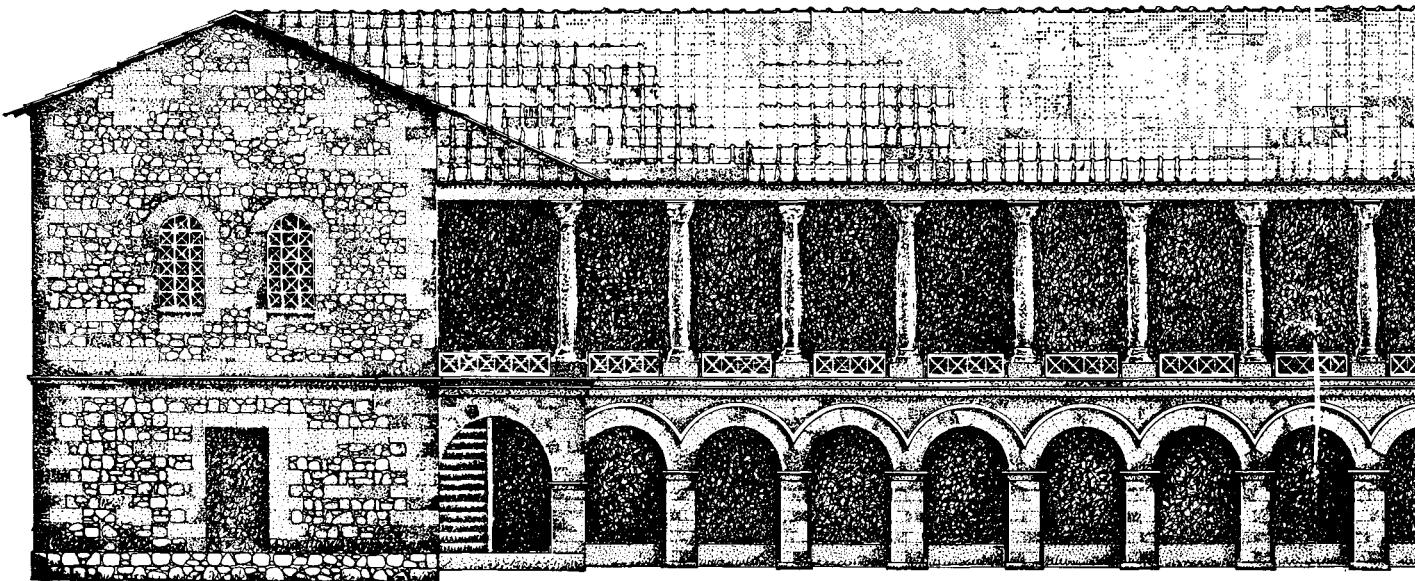
Uz perimetralne zidove, sa unutrašnje strane, bio je izgrađen niz prostranih komora za smještaj radnika, te za ostavu alata i poljoprivrednih proizvoda. U pro-

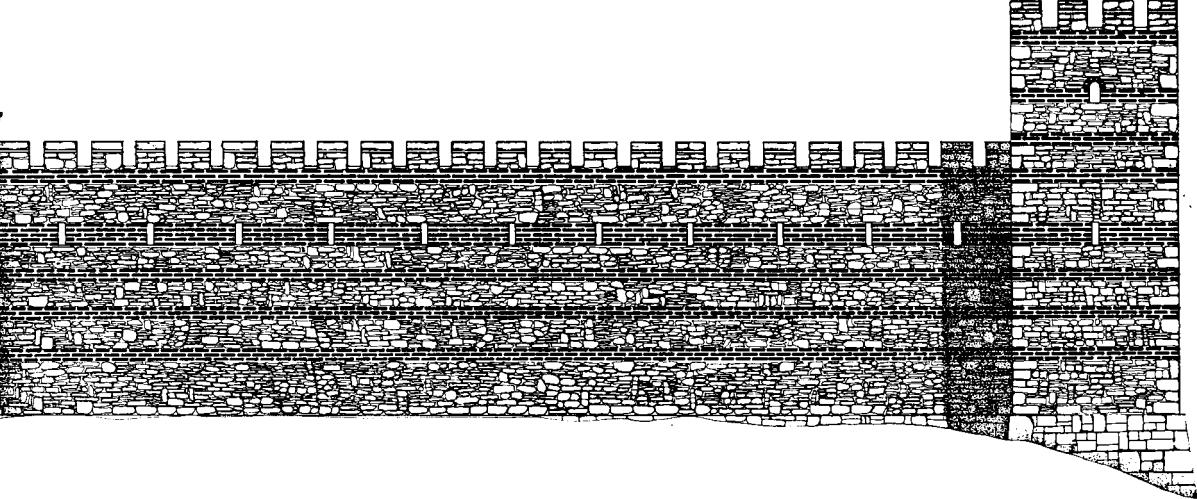
storiji, istočno uz sjeverna vrata, postojale su zidane stepenice kao prilaz prsobranima, jer je vila bila izgrađena kao refugij. Slične stepenice stajale su, uz ostala dvoja vrata, i u sjevernom uglu.

Ekonomski dio vile iz I vijeka bio je uklopljen sa istim funkcijama u novu građevinu. Tako su stare proizvodne naprave za vino i ulje, zatim mlin i pekara, ostali i nadalje u svojoj funkciji. Poslovnična rimska ekonomičnost izgleda da je bila presađena i među ljude u provinciji, pa je tako stari dio objekata, umjesto da bude srušen, sa manjim prepravkama osposobljen za dalju proizvodnju.

Sl. 12. Mogorjelo, rekonstrukcija

proč

elje ogradnog zida

Kako se vila IV vijeka protezala na dosta veliki brežuljkasti prostor, to je došlo do skidanja zemljišta na vrhu brijega i nasipanja njegovih južnih strana da bi tako padina bila bar donekle ublažena. Zbog tog nivелiranja, proizvodni objekat vile iz I vijeka ostao je, jednim dijelom, oko 1 metar visoko iznad ostalog dvorišta, što, ipak, nije smetalo njegovoј funkciji i uklapanju u novu sredinu.

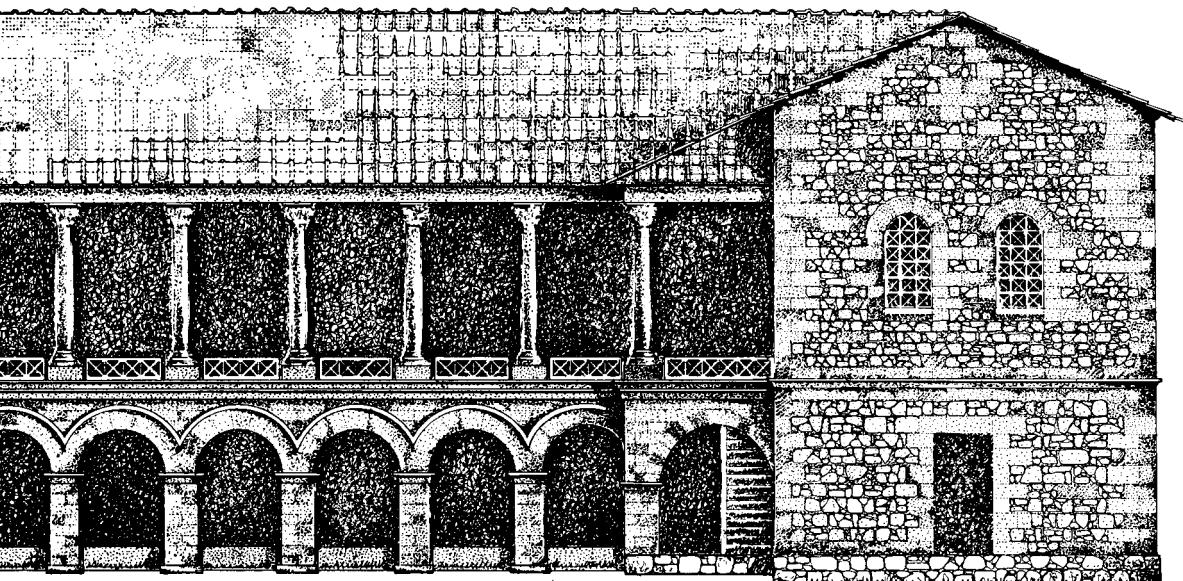
Ispred prostorija za smještaj radnika i robe pružao se vrlo prostran natkriveni trijem na zidanim stupovima.

Prema istoku i zapadu vodila su, takođe, široka vrata, u terminologiji kas-

truma poznata kao *Porta principalis (dextra i sinistra)*, a po svemu slična sjevernom ulazu, samo što nisu bila ukrašena ortostatima.

Četiri velika kanala (*cloacae*) služila su za odvod suvišne vode, jedan prema Neretvi, a ostali u njivu, niže od jugo-zapadnog zida. Na toj njivi postojao je, naime, negdje oko I vijeka, takođe, neki stambeni objekat sa piscinom i instalacijama za centralno loženje, možda kupatilo. Usmjeravanje kanala za prljavu vodu u tom pravcu ukazuje da je u IV vijeku ovaj dio zemljišta mogao biti barovit.

elja pretorija (palače)

Sl. 11. Mogorjelo, pogled na ruševine pretorija (palače)

Glavnu građevinu Mogorjela predstavlja velika palača u južnom dijelu ograde-nog prostora (sl. 11). Ona nije bila pos-tavljena u osovinu kompleksa, nego ne-što bliže istočnom perimetralnom zidu. Isto tako, njena krila nisu bila iste šri-ne. Zgrada se sastoji od monotonog niza, dijelom, vrlo velikih prostorija, na koje se, prema sjeveru, nadovezuje trijem. Oba kraja zgrade prerastaju u izbočena krila sa po jednom velikom prostorijom (sl. 12). Uza svako krilo nalaze se, u portiku, zidane stepenice za ulaz na prvi sprat. Zgrada je bila jednospratna. Prizemlje je bilo jednostavno opremljeno i služilo, očito, u neke praktične svrhe. U prostorija-ma na spratu, podovi su bili pokriveni mozaikom a zidovi ukrašeni lažnim mra-morom, što je očit znak njihove namjene za luksuzno stanovanje. Trijem na spratu bio je ukrašen korintskim stubovima.

Oko zgrade, sa tri strane, pružao se prazan međuprostor, koji je možda bio presvođen, pa je u razini sprata služio za kretanje posluge. Neposredni dokazi za ovu pretpostavku ne postoje, izuzev prigratka na jugozapadnom perimetral-nom zidu, koji je vjerojatno služio za bacanje smeća i otpadnih tekućina iz pr-vog sprata palače, a podesan pristup bio je moguć samo u slučaju postojanja pod-nice između palače i zida. Stupovi porti-

ka, gotovo jedini nešto cjelovitije do da-nas sačuvani dijelovi ove građevine, sa promjerom od 38 cm, izvedeni su djelomi-čno i bez potrebnog entazisa na korpusu. Njihovi kapiteli, sa nešto oštrijim rubo-vima akantovog lišća i isturenim viticama na uglovima, podsjećaju na oblike koji su karakteristični za doba cara Dioklecijana. Sistem i raspored prostorija, uz ove kapitele, služe, zapravo, kao jedina os-nova za datiranje gradnje u Dioklecija-novo doba.

Vrijednost Mogorjela ne čini samo njegova umjetnost. To je objekat novog privrednog sistema u rimskoj državi. Po tome, a i po mnogim drugim svojim oso-binama, vila na Mogorjelu prethodi kul-turi ranog srednjeg vijeka. Jer, ako bol-je pogledamo »palaču« na ovom imanju, vrlo lako ćemo u njenoj osnovi prepoz-nati »palatium« barbarских Franaka i Teutonaca.

Vila na Mogorjelu služila je za snab-dijevanje grada Narone, čije ruševine sto-je danas u selu Vidu kod Metkovića. Im-a-nje je propalo u velikom požaru. Posljed-nji novac koji je zatečen u garotini je Honorijeva emisija iz 388. godine, pa se s pravom pretpostavlja da je Mogorjelo palo kao žrtva provale Zapadnih Gota u ove krajeve (401). Nekoliko manjih pre-građivanja, naknadno izvedenih među pol-luporušenim zgradama, dokazuju da je život ovdje nastavljen i u prvim decen-i-jama V vijeka. Tako su zapadna vrata (*porta principalis sinistra*) potpuno za-zidana, a vrata prema Neretvi (*Porta principalis dextra*) dozidima sužena. Je-dino su sjeverna vrata (*Porta decumana*) ostala u starom obliku, ali je ulazak kroz njih, već otprije, bio ograničen ekonom-skom zgradom. Pristup u portike sa tih vrata bio je na obje strane zazidan. Pre-ostali stanovnici izgleda da se nisu dugo zadržavali na ovom mjestu. Vila je bila prevelika pa je njeno održavanje zahtje-valo znatne izdatke koje osiromašeni sta-novnici nisu mogli podmirivati. Država nije mogla poduzeti popravak imanja jer se Zapadno Carstvo kretalo svom ra-sulu, a Istočno nije ni nakon pripajanja ovih krajeva (437) bilo u mogućnosti da im na bilo koji način pritekne u pomoć. Tako je ovo uzorno imanje u prvoj pol-o-vini V vijeka napušteno.

Još jedan objekat iz toga doba predstavlja nam sve obilje rimskog smisla za dobar i lijep život. To je vila u selu Ljusina, u dolini Une⁵ (sl. 13). Vila je očito sagrađena u vrijeme kada se barbari još nisu pojavili u ovim krajevima, a to znači negdje u prvoj polovini IV vijeka, pa, možda, čak i bliže sredini stoljeća.

Iskopavanja su vršena 1957. godine, a njima je — sudeći po ruševinama u blizini — istražena tek jedna trećina kompleksa, i to: trakt za kućanstvo, za reprezentativno stanovanje i kupatilo. Nije otkriven privredni trakt, zgrada za ljetni boravak i još neki drugi dijelovi. No, i sa ovoliko elemenata, koliko nam pružaju iskopine, mi smo u mogućnosti da odredimo neke značajne građevine.

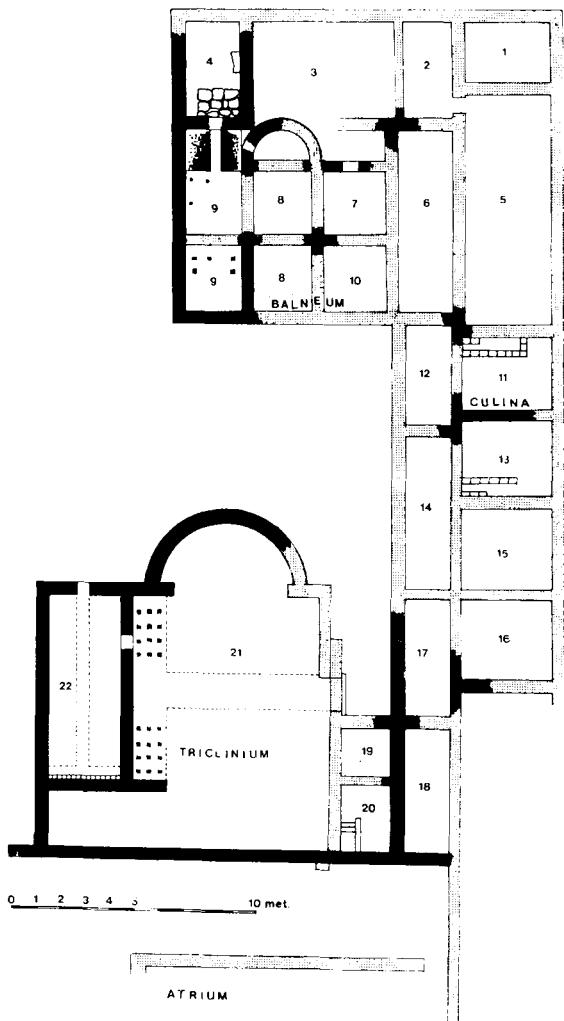
Vila se sastojala od pojedinih, namjenski određenih blokova zgrada povezanih koridorom koji je djelomično bio izgrađen kao otvoreni trijem (*porticus*). Na priloženom planu to su prostorije br. 2, 6, 12, 14, 17 i 18. U južnom dijelu, relativno najtoplјijem, nalazilo se kupatilo (*balneum*, prostorije 7—10) sa instalacijom za centralno loženje (soba 4) i nizom prostorija (*apoditerium*, *caldarium*, *piscina*, *frigidarium* i sl.) koje su sačinjavale kompleks luksuzne rimske banje. Zapadnu stranu građevine zauzimala je kuhinja, ostava za hranu i — možda — prostorije za služinčad. To su prostorije br. 1, 5, 11, 13, 15 i 16. Na sjevernoj strani nalazile su se prostorije za reprezentaciju i luksuzno stanovanje u zimsko doba (soba 21 i 22). Ove prostorije su bile centralno zagrijavane. Dalje, prema sjeveru, nalazio se, i opet, *porticus*, možda dio nekog velikog atrija na koji su se nadovezivale ostale stambene prostorije. Ovdje je nađeno mnogo ulomaka okomito i koso kaneliranih stubova.

Vila u Ljusini pruža nam uvid u život i običaje Rimljana u doba kasnog carstva koje još nije bilo načeto provalama barbari. Vila je luksuzno oblikovana, ali nije adekvatno opremljena — nema mosaika i zidnih slikarija. Znači da je bogatih posjednika još bilo (i da je upravo nadolazilo vrijeme koje će tom sistemu za

kratke trenutke pogodovati), ali nije više bilo umjetnika koji će tim veleposjednicima ukrašavati domove. To je ono vrijeme koje smo u uvodu nazvali prvom etapom razvoja kasnoantičke kulture.

Nasuprot zgradama iz prvog razdoblja kasne antike, tj. iz IV vijeka, koje je možda teško izdvajati od građevina iz ranijih vijekova, mi smo u mogućnosti da sa više sigurnosti prepoznajemo objekte iz kasnijeg vremena. Njih je nađeno na više mjesta.

U Blagaju na Japri, kod Bos. Novog, istražene su dvije takve kuće, isto-

Sl. 13. Ljusina, tlocrt sjevernog trakta vile

⁵ I. Čremošnik, Iskopavanje u Ljusini 1957. godine, GZM, NS, XIV (1959), str. 137—147.

vremene i neposredno položene pored bazilike⁶. Na mjestu ovih zgrada stajale su u ranije doba stambene zgrade sa centralnim loženjem i podnicama od heksagonalnih keramičkih pločica, preko čijih ruševina su onda izvedene novogradnje. Osim toga, u njihove zidove ugrađeni su fragmenti nadgrobnih stela, ne starijih od III vijeka, pa tako nema sumnje u dosta kasno datiranje objekata, vrlo vjerojatno ne mlađe od Justinianovog vremena. Ove zgrade nekadašnjeg rudarskog naselja izvedene su u obliku bliže kvadra-tu, možda kao običaj koji je bio uslovjen Justinianovom restauracijom Carstva, kada se na svim frontovima pokušavalo život povratiti u kolotečine klasike. Ipak nas jednostavni raspored prostorija, dobiven presjecanjem objekta sa dva unakrsna zida, donekle vraća u bezličnost kasnoantičkog uprošćavanja stambenog prostora.

U gornjem građevinskom stratumu objekta »A« na Ili dži kod Sarajeva, rimske stambene zgrade iz III vijeka, zapožena je jednostavna zgrada u obliku izduženog pravokutnika, podijeljena u dvije prostorije⁷. Drugi detalji ostali su nepoznati. Zgrada je bila podignuta kada se građevina iz III vijeka, sa atrijem i podovima od mozaika, već nalazila u ruševinama pod zemljom.

O vicusu u Lisičićima već je rečeno. O kućama poljoprivrednika ne bi se moglo nešto više reći. Vila, označena kao »I«⁸, potječe iz III vijeka, pa ne dolazi ovdje u obzir. Za nas su zanimljive dvije vile (br. II i III) koje nisu starije od sredine IV vijeka.

Vila II je četverokutna građevina, s jednom velikom i tri manje prostorije, koje se naslanjavaju na ovu sa dvije strane. Velika prostorija popođena je krečnim namazom, dok su manje prostorije izgrađene za centralno loženje. Druge pojedinosti nisu se mogle ustanoviti. Nalaz kapitela uprošćenog tipa, tipičnog za IV i V vijek, pokazuje da je vlasnik imanja

⁶ Nalazi još nisu objavljeni.

⁷ E. Pašalić, Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva, GZM, NS, XIV (1959), str. 113—136. Na planu objekta »A« (str. 122) prostorije 15 i 16.

pokazivao smisao za klasičnu arhitekturu. Pitanje je jedino gdje je stajao stup sa tim kapitelom. Reklo bi se da je tu negdje na zgradi postojao trijem, pa je i kapitel sa toga mesta. Ponešto »italski« tip zgrade, zatim, centralno loženje u sobama za zimsko obitavanje, pa kapitel — istina od muljike — sve ovo govori da je posjednik imanja vodio civiliziran život.

Ekonomski zgrade ovog imanja nala-zile su se u sjeveroistočnom uglu dvorišta, daleko od stambene zgrade. Taj dio nije istražen. Dakako da nije istražen ni kompletni kompleks stambene zgrade koji se sterao na zapad od onog dijela što je bio iskopan.

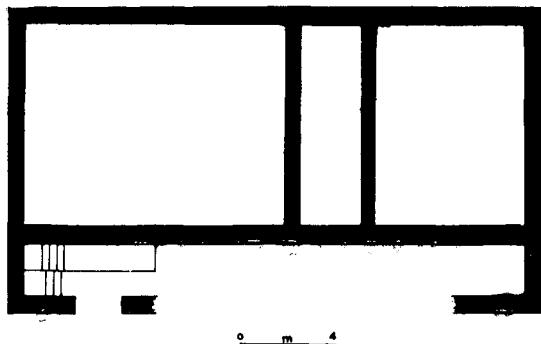
Vila br. III nalazi se 200 m istočnije od vile II, između nekadašnjeg seoskog puta i Neretve⁹. Sa ulice se direktno ulazi, kroz široka vrata u ekonomsko dvo-rište. Desno, pored njih, nalazilo se neko-liko zgrada, možda, staje za stoku i slično. Stambena zgrada ležala je u dnu dvo-rišta, na njegovom južnom rubu. Sjeverni zid bio je ukošen prema ostalom imanju, zbog ceste koja je ovuda vodila, dok su ostali zidovi, i stambena zgrada, bili orijentirani tačno prema stranama svijeta.

Stambena zgrada bila je vrlo jedno-stavno koncipirana: činile su je dvije izdužene prostorije, sve u ukupnoj dužini od 15,50 m i širine 10,70 metara. Druge pojedinosti nisu zabilježene, osim nešto nalaza keramike, metalnih predmeta i jedan novčić Valentinijana I (364. do 375). Gradnju vile mogli bismo staviti negdje u sredinu IV vijeka.

Ekonomski zgrade dale su nalaze tipične za seosko imanje. Tu je nađeno i troske — domaćin je vjerojatno imao vlastitu kovačnicu. Zapadno od tih zgrada, uz zid, stajao je trijem na drvenim stupovima, očito, ostava za kola i ratar-sko oruđe, a možda i ljetna štala za sto-

⁸ I. Čremošnik, Nova antička istraživanja kod Konjica i Travnika, GZM, NS, X (1955), str. 107—122; isto. Dalja istraživanja na rimskom naselju u Lisičićima, GZM, NS, XII (1957), str. 143—148.

⁹ I. Čremošnik, Dalja istraživanja na rimskom naselju u Lisičićima, GZM, NS, XII (1957), str. 149—155.

Sl. 14. Rankovići, tlocrt vile

ku. Ovi objekti svakako su iz istog doba kada i stambena zgrada. Sredstva za istraživanje ovih građevina bila su skromna, pa se tako nisu mogli ispitati široki prostori ekonomskog dvorišta, što je velika šteta.

Nabrojene tri vile svakako su samo isječak velikog sela što se nizalo pored Neretve sve do pećine Vratnice (gdje je nađen reljef Mitre), pa preko recentnog naselja do Banove Glavice (gdje je stajala kasnoantička crkva) u dužini od 1,5 do 2 kilometra. Na tom prostoru bilo je oko 20 imanja, možda i nešto više, ukoliko je naselje na nekom punktu bilo i gušće naseljeno.

Na Paniku kod Bileće, pored hrama i grobnice nađeni su ostaci zgrade koja uglavnom odgovara tipu sa kojim se susrećemo u ovo doba¹⁰. Zgrada je malih razmjera (9×4 metra), a, u času istraživanja, od nje su se sačuvali samo neznatni dijelovi temelja. Pretpostavljeno je da je možda služila za smještaj čuvara sakralnih objekata. Bila je izduženog oblika i podijeljena u dvije prostorije.

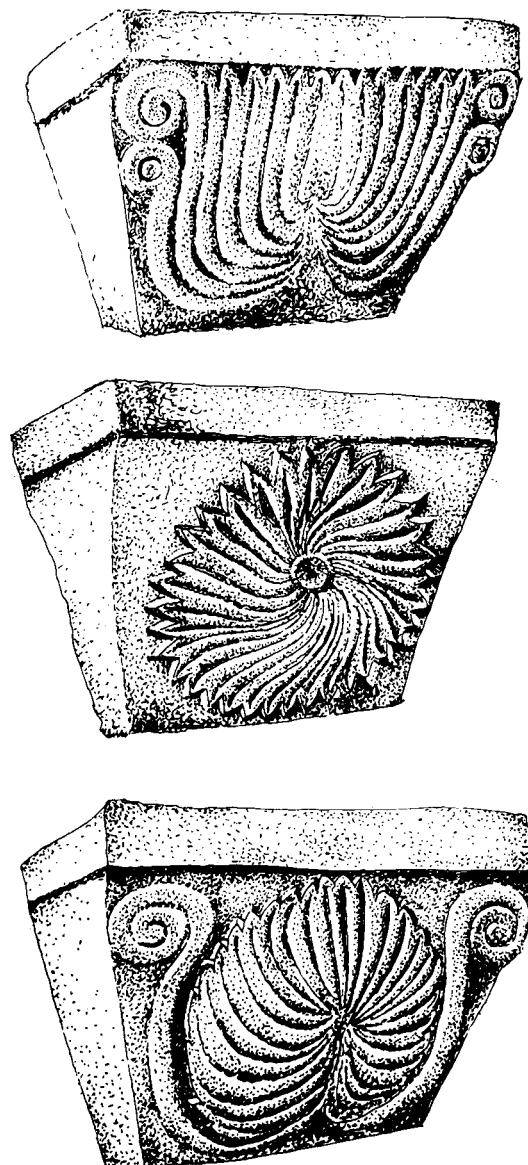
Dvoetažna zgrada u Rankovićima kod Travnika¹¹ (sl. 14) izvedena je u obliku izduženog pravokutnika, sa tri prostorije koje povezuje trijem, *porticus*, uz zapadnu dužnu stranu. Na sprat se ulazi kamenim stepenicama. U prizemlju su

¹⁰ I. Čremošnik, Prethodna istraživanja na rimskom lokalitetu na Paniku, GZM, NS, XV—XVI (1960—61), str. 173—184, posebno strane 178—179.

¹¹ I. Čremošnik, Nova antička istraživanja kod Konjica i Travnika, GZM, NS, X (1955), str. 122—127.

stubovi portika bili, vjerojatno, zidani, dok su oni na spratu bili, možda, od kamena.

Osebujno ukrašene glavice stupova (sl. 15) u obliku imposta krunile su, kako se može pretpostaviti, stubove portika. Te glavice bile su ukrašene palmetama, rozetama i virovitim rozetama, često i viticama koje popunjavaju uglove na mjestu na kojemu se kod korintskih stupova

Sl. 15. Rankovići, kapiteli iz portika vile

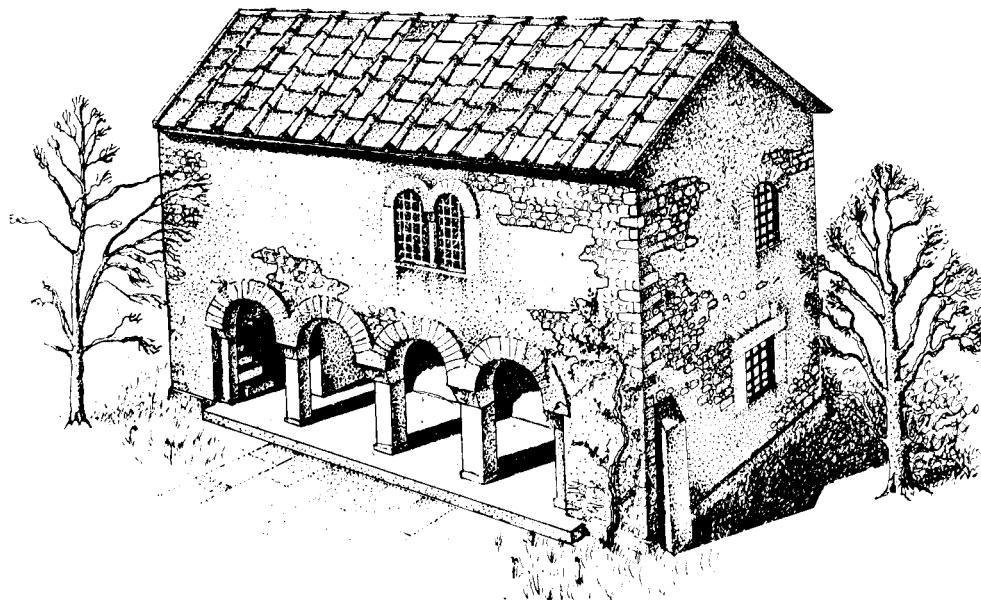
javljaju uglovne volute. Sve je izvedeno u kosom rezu, i po svom izgledu podsjeća na koptsku aleksandrijsku umjetnost V vijeka¹². S obzirom na oblik pretpostavljeno je da su ovi »imposti« služili u zgradbi kao kapiteli pilastrata, ali to je manje vjerojatno. Oni su, kako je to pokazano na rekonstrukciji bili sa vanjske strane zakošeni i ornamentirani, a sa unutrašnje okomiti i bez ukrašavanja.

Ova vila (sl. 16) bila je samo jedan od stambenih objekata na padini brijege na čijem se vrhu (zvanom Gradac) nalazio zidani *refugium*. Naselje i refugij nisu istraženi, niti je poznato rimsко ime tog, vjerojatno, uglavnom rudarskog naselja.

Stambena zgrada u Založju, kao i ona u Rankovićima, izvedena je u obliku izduženog pravokutnika, sa tri prostorije, od kojih je srednja mnogo uža od ostale dvije¹³. Razlika je samo u tome što ovdje, u Založju, trijem teče oko cijele zgrade. Zbog vrlo slabo sačuvanih zidova, detalji

građevine ostali su nepoznati, ali za njeni kasni datiranje govori, pored portika na pročelju, i njena povezanost sa kasnoantičkom crkvom.

U ovo vrijeme ljudi umjesto zatvorenih peristila, rado ukrašavaju pročelja trijemovima. Bogatstvo arhitektonskog ukrasa starih rimskih kuća, nekoć sakriveno iza bezličnih zidova posnih fasada, sada se stavlja na lice zgrada, na javno gledanje i isticanje. Tome je vjerojatno doprinijela tendencija klasnog izjednačavanja ljudi, a možda i promjena u kućnom životu i odnosima unutar familije. Naselja u Bosni i Hercegovini bila su ionako, u većini slučajeva, raspršenog tipa, neposredno vezana za prirodu, pa su tako portici na fasadama kuća bili savršeni medijum prema prirodi, daleko bolji od peristila kojima su stanovnici građova sebi dočaravali prirodu. Tako barem opravdavamo pojavu portika na pročeljima u Bosni i Hercegovini. Međutim, suđeći po odredbama Justinijanovog zakona, portici na uličnim frontovima kuća bili su uobičajeni i u Carigradu. Oni su, dakle, znak vremena, više nego što bi bili specifičnost jednoga kraja.

Sl. 16. Rankovići, rekonstrukcija vile

Utvrde

U ovu kategoriju građevina, vrlo značajnih u kasnoantičko doba, uvrstili bismo tri tipa utvrđenja: *castrum* i njegova nešto manja varijanta *castellum*, *refugium* i *burgus*. U prvu skupinu ubrajamo čisto vojnička utvrđenja u kasnoantičkoj varijanti, sa čijom gradnjom se otpočinje već negdje od vremena oko sredine IV vijeka (Blagaj na Buni, Stolac, Ribički grad kod Konjica), a u VI vijeku i vrlo intenzivno na svim važnijim punktovima (Košturi, Vrbljani kod Ključa, *castellum Bałkis* i još 40 »*castella*« negdje na potezu od B. Gradiške prema Glamočkom polju).

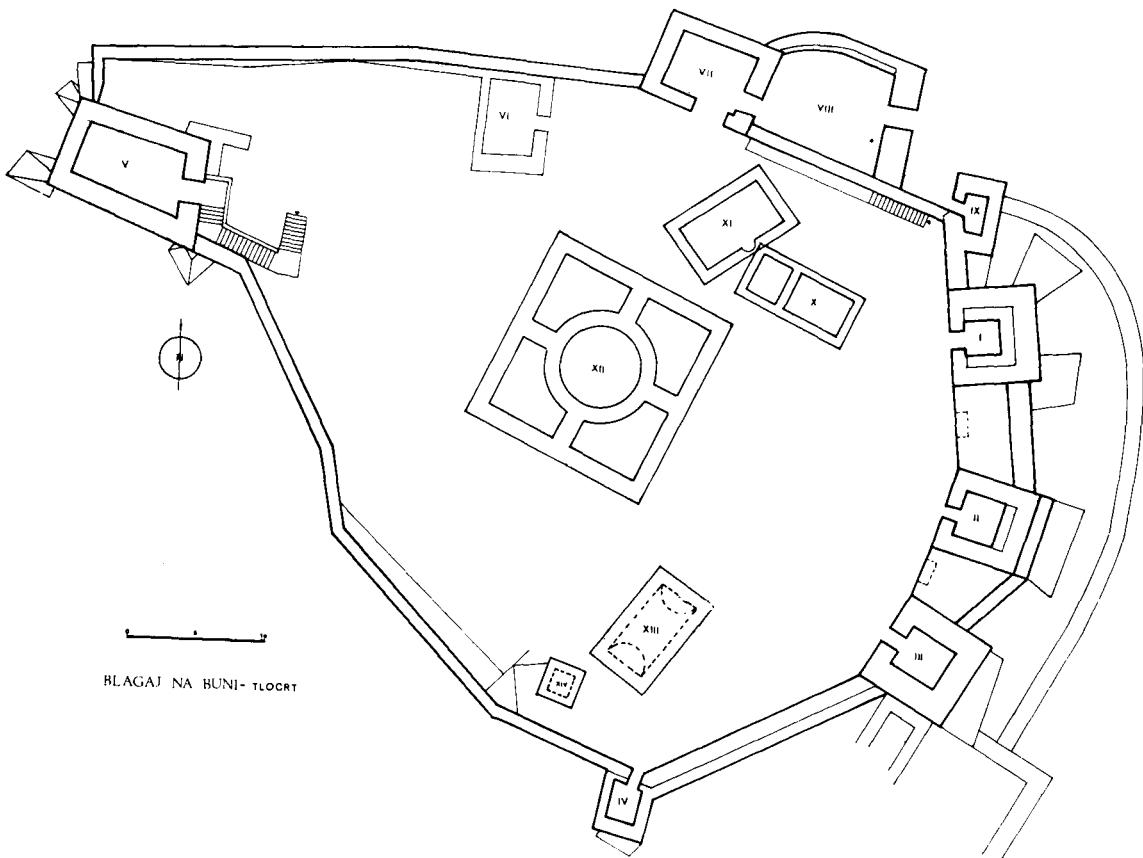
Refugija je mnogo više. Zbog raspršenog tipa naselja u zaleđu provincije Dalmacije, ta utvrđenja građena su na bregovima izvan naselja, u najviše slučajeva na prehistoricim gradinama koje su ne samo bile locirane na teško dostupnim mjestima nego su i u tradiciji lokalnog stanovništva važile kao sigurni položaji. Ova su se mjesta zbog toga znatno razlikovala od gradova u Galiji i Italiji. Onđe su u mnogo slučajeva sama naselja bila zaštićena zidom, pa se na taj način otpočelo s praksom koja će u kasnjem srednjem vijeku biti karakteristična za Evropu. Unutar zidova refugija obično se nalazila i crkva. Utjeha i vjera u čuda bili su jako važni činioci u časovima kada su se u provinciji pojavile vojske neprijatelja.

Burgusi su se, koliko to možemo zaključiti po ostacima na koje smo dosad naišli, sastojali od zidanog tornja na istaknutom mjestu (Bobovac, Klakar, Manželski grad kod Orašja, Divić kod Zvornika, Stržanj). Kakvih je građevina moglo još biti u blizini, u vezi s tornjem, o tome se nisu sačuvali podaci.

Značajno vojno uporište, *castrum* u punom smislu riječi, je grad Blagaj na Buni (sl. 17). Današnje ruševine toga grada predstavljaju sklop gradnji, dogradnji i nadgradnji iz najmanje 4 epoha. U osnovi leže tu zidovi iz IV vijeka, koji su, nešto ruševni, bili pregrađeni u VI vijeku, pa adaptirani u XV, te, konačno, preudešavani u XVIII vijeku. Sve te epohe mogu se prepoznati po sistemu slaganja kamena, i međusobnim odnosima tako složenih zidova. Nas, dakako, zanima, prije svega, prvobitna građevina, jer tada je već Blagaju dat osnovni raspored. Za smještaj utvrde izabrana je strma litica, kojoj je moguće pristup samo sa jedne — istočne — strane. Teren ipak nije ni na koji način dotjerivan, to je sve tvrdi kamen, no zato su zidovi prema toj strani bili debeli i pojačani isturenim tornjevima. Poznavajući prošlost grada u srednjem vijeku (grad se prvi put spominje 948. godine, a napušten je 1835), bilo je teško pomisliti na tako daleku prošlost kao što je rimska doba. Tek poninim analizama gradnje, bilo je moguće otresti se predrasuda.

Zidovi što ih pripisujemo IV vijeku rađeni su na sistem slojevitog *opus incertum*. Grubo tesani kamen slagan je u horizontima od po 20 do 30 cm, a vezan kvalitetnim krečnim malterom (sl. 18). Krovovi su bili od tegula, čime su zasute padine brijege od vrha pa sve do prvih kuća današnjeg naselja. Sudeći po količini osutog materijala, krovnih površina na Blagaju bilo je mnogo.

Čelo kastruma, prema nezaštićenom dijelu brijege, čine tri lepezasto poredana, isturena tornja sa zidom debelim od 190—200 cm (na čeonoj strani), odnosno 130—140 cm (na bočnim stranama). Debljina prvobitnog zida, između tornjeva, nepoznata je, jer su u kasnjem vremenu

Sl. 17. Blagaj na Buni, tlocrt utvrde

na oba njegova lica dozidani novi zidovi koji su potpuno zastrli staro čelo. Tornjevi su bili na oba fronta, spolja i unutra, istureni, ali je to prema unutrašnjosti bilo daleko manje — svega oko 90 cm. Na petnaestak metara zapadno od ovih čeonih konstrukcija nalazio se po jedan istureni toranj, možda, za suzbijanje kretanja neprijatelja prema zapadnom dijelu utvrde zaštićene zidom od oko 90 cm debljine. U sjevernom tornju bio je ulaz. Velika građevina u sredini dvorišta, u tursko doba znatno pregrađena, imala je u svom prizemnom dijelu veliku cisternu. Sudeći po debljini zida i veličini objekta, ona je imala još dvije etaže, pa je tako služila za stanovanje. Kvadratni oblik osnove dozvoljava pretpostavku da je to bio objekat u obliku tornja, pa je mogao poslužiti kao posljednje pribježište posade i u času kada su zidovi tvrđave popustili.

Još dva objekta (VI i VII) čine cjelinu sa najstarijim dijelovima građevina.

Objekti na krajnjem zapadu tvrđave isuvrše mnogo su pregrađivani, pa je iz njih teško razlučiti one zidove koji bi se mogli bez prigovora pripisati prvoj građevinskoj fazi.

Drujoj građevinskoj fazi pripisuјemo zidove izvođene u tehnici *opus spicatum*. Zidovi su u to doba bili mjestimično znatno oštećeni. Osim toga su, možda, i ratne maštine bile savršenije, ili je pritisak neprijatelja bio žešći, jer vidimo da se zidovi ne samo popravljaju nego na pročelju grade u visinu i pojačavaju, što se osobito vidi na bočnim stranama južnog zida.

Od novoizgrađenih objekata u dvije druge građevinske faze spomenuli bismo prigradak (VIII) ispred ulaznog tornja i glavninu sjevernog zida zapadno od ulaznog tornja.

Zidove druge faze možemo datirati u VI vijek. Grad Blagaj je sada predstavlja jednu od utvrda u Justinijanovom limesu na granici prema istočnogotskoj

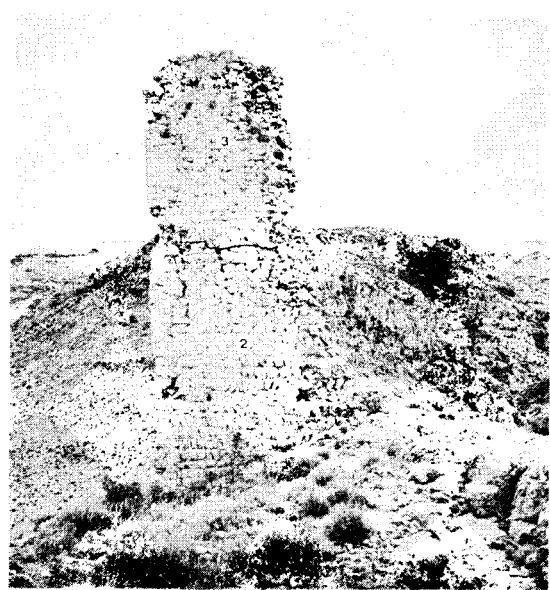
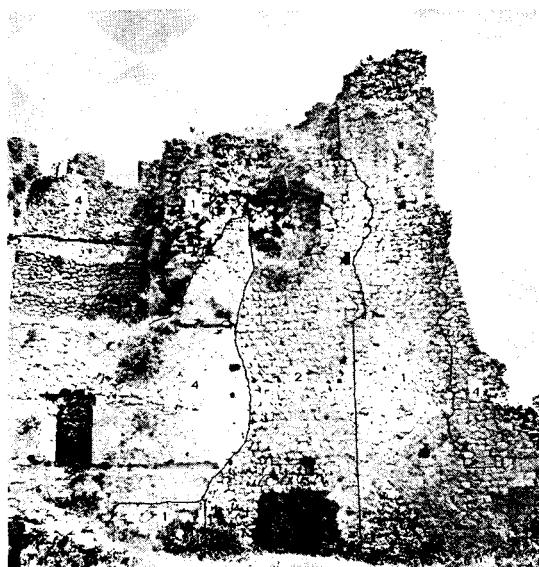
državi. Tako preudešeni Blagaj dočekao je i vrijeme kada će ga spomenuti Konstantin Porfirogenet oko 948. godine.

Treću građevinsku fazu čine zidovi izgrađeni od lomljenog kamena koji je uredno slagan, no ipak ne pokazuje tendenciju ka izdvajaju slojeva. U toj fazi, znatno su sa vanjske strane pojačana dva zida između frontalnih tornjeva, zatim su izgrađeni veliki, kosi, potporni dozidi uz podnožja svih zidova prve faze, dakle, onih sa slojevitim *opus incertum*. U unutrašnjosti su, na taj način, popravljena neka lica zidova prve faze i, čini se, znatno je pregrađen zapadni toranj. Toj fazi pripada i neka građevina na mjestu između objekta XIV i XV, a koja se nalazi pod zemljom, zatim niz građevina uz sjeverni zid.

Taj dio poslova neće biti stariji od XV stoljeća.

U tursko doba (XVII—XVIII st.) došlo je do velike eksplozije, vjerovatno baruta, u tornju V. Istočni zid tornja se tada, u kompaktnom bloku, srušio u predgradski prostor, a razvaljeno je i lice prema unutrašnjosti grada. Taj dio je vrlo površno popravljen, uglovi su zaobljeni, a zid je izgrađen s nagibom. U nepoznato doba (XVIII ili XIX st.) srušila se južna polovina tornja III, pa je oštećenje

Sl. 18. Blagaj na Buni, unutrašnje lice zida. (Objašnjenje: 1 — zid iz IV st.; 2 — zid iz VI st.; 3 — zid iz XIV — XV st.; 4 — dogradnje iz turskog doba, XVII — XVIII st.)

Sl. 19. Blagaj na Buni — Mali grad. Objašnjenje kao na sl. 18.

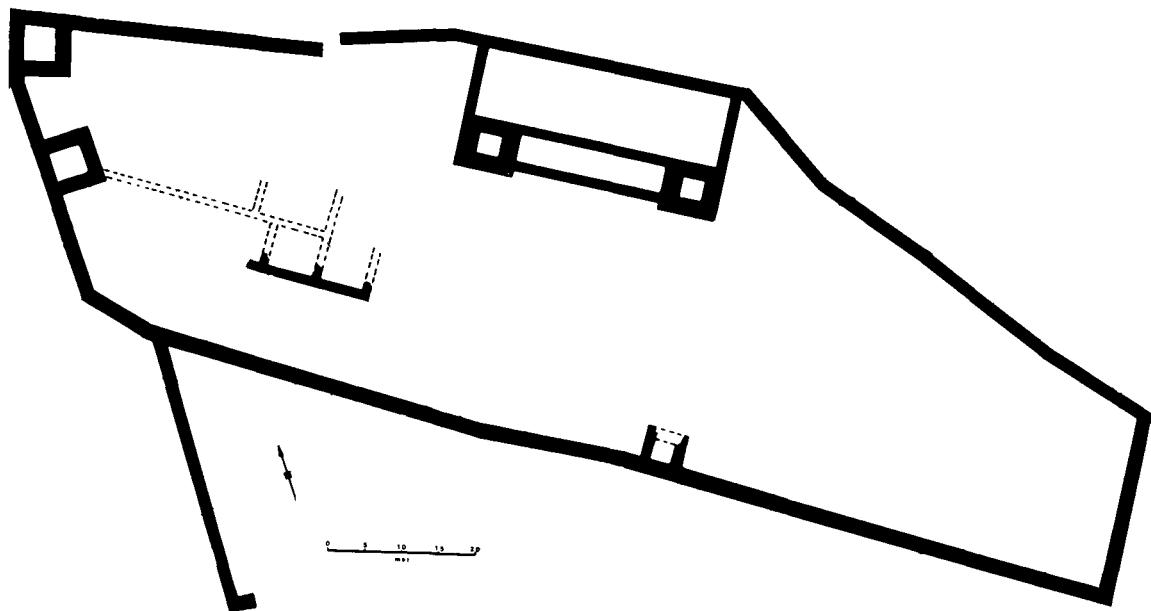
samo zakrpljeno da se zid ne bi dalje obrušavao. To se dogodilo, svakako, prije 1848. godine, kada je grad definitivno napušten. Vjerovatno, u XVIII st. popravljena je zgrada sa cisternom u sredini dvorišta. Na južnom uglu se može vidjeti da je to, sada, bila još samo prizemna građevina — sve ostalo je bilo već razoren. Tom vremenu bismo pripisali i dvije cisterne (XIII i XIV), pa i džamiju (objekat XI).

U ovoj fazi grade se neuredni zidovi od lomljenog kamena, položenog bez ikakvog reda. Izgleda kao da su ove rade izvodili nestručni vojnici koji su, kao mala četica, držali ovdje stražu do početka XIX vijeka.

Petoj fazi pripisali bismo konzervatorske rade koje je ovdje, po uputama Cire Truhelke, izvodio Vejsil Čurčić tik pred prvi svjetski rat. Tom prilikom popravljen je ulaz u toranj I, zatim južni front tornja VII i još neka mjesta.

Nije ustanovljeno kada je izgrađen niski zid ispred istočnog pročelja grada, kao i dvije građevine južno od tog zida i tornja III. Čini se kao da su one starijeg datuma.

Izvan grada, oko 100 m daleko prema istoku, postoje ruševine nekoliko građevina. Među tim ruševinama nađena su dva ornamentirana imposta VI vijeka.

Sl. 20. Košturna, tlocrt utvrde

Zidovi Blagaja bili su ožbukani.

Oko 2,5 km istočno od Blagaja nalazi se tzv. Mali grad (sl. 19). On se sastoji od jednog tornja i manje građevine, koja je, kako izgleda, služila kao cisterna, a bila je okružena još jednom zgradom koja se inače već raspala.

Prizemni dio tornja građen je po sistemu II faze grada Blagaja (*opus spicatum*), a na taj zid, kao ruševinu, dograđen je još jedan sprat u tehnici koja je svojstvena trećoj građevinskoj fazi Blagaja (XV vijek). Teren je zasut rimskom opekom i tegulama.

Konstantin Porfirogenet, govoreći o Zahumlju, spominje dva grada: jednog naziva Bona a drugoga Hum. Znači da je i ovaj grad u to doba bio još u cjelevitom stanju.

Drugi veliki *castrum* u ovom području predstavljaju ostaci građevine zvani Košturi u selu Dabrica kod Stoca (sl. 20)¹. I ovaj grad spominje Konstantin Porfirogenet u svom djelu »*De administrando Imperio*« kao Dabriskik. Za njegov smještaj i opet je odabran kameniti briješ, nedostupan sa dvije strane. Graditelji su i ovdje, kao i na Blagaju, u okvirima mo-

gućnosti, gradili objekte pravilnih oblika, pa su, tek pritižešnjeni oblikom terena, potezali i kose zidove. Za razliku od Blagaja, Košturi je izgrađen sav u jednoj epohi i nije više popravljan ni pregrađivan. On je zbog toga zanimljiviji i poučniji.

Zidovi Koštura građeni su po sistemu *opus spicatum*, one vrste u kojoj lice zida nije bilo ožbukano, nego obloženo kamnim kvadricama (sl. 21) — kako je to nazivao D. Sergejevski. Većina zidova je 2,20 m debeline. Grad je oko 200 m dužine i 75 m širine — približno pravokutne osnove. Od jugozapadnog ugla spušta se jedan zid prema dolini niže grada.

U sredini sjevernog dijela nalazi se sklop građevina sličan antičkom kastrumu. Na uglovima se nalazi po jedan toranj, a međusobno su spojeni sa dva zida. U sjeveroistočnom uglu nalazi se još neka građevina slična tornju, ali nepravilnog oblika.

U zapadnom dijelu nalaze se neke građevine, možda i crkva (?), a jedini toranj na južnom zidu isturen je prema unutrašnjosti ograđenog prostora. Teren Koštura je izapran. Samo ostaci tegula govore o načinu na koji su bili pokriveni njegovi objekti. Samo ime »Košturi« jasno upućuje na svoje porijeklo — »*castrum*« (ili »*kastron*«).

¹ Članak o Košturu objavio je M. Popović: »Dabrica i grad Košturi (Košturi)«, Bos. Vila IV, Sarajevo 1889, str. 9—10; 24—27; 42—43.

Koštur je sagrađen, vjerojatno, u vrijeme Justinianovog osiguravanja granica Carstva, prije početka rata sa Istočnim Gotima, a to znači prije 535. god.

Treća karika u lancu kasnoantičkih gradova istočno od Neretve je utvrda u Stocu (sl. 22). Komplicirani sistem zidova i tornjeva možda upućuje na postojanje više građevinskih etapa koje je, u današnjem našem saznanju o ovom gradu, teško razdvojiti. Osnovu i glavninu objekata čine zidovi izvedeni u technici slojevitog *opus incertum*, tipičnog za IV vijek u našim krajevima. To je onaj dio grada što je danas u ruševinama vidljiv iznad recentnog naselja (sl. 23). Jednoj kasnijoj fazi pripada dio građevina na zaravanku brijege. Taj dio stolačkog grada sravnjen je sa zemljom koncem XIX vijeka kada je izgrađena utvrda austro-ugarske vojne posade. Ti zidovi, naime, iako već u ruševinama, smetali su slobodnoj kontroli pristupa u grad, pa su morali biti uklonjeni.

U tursko doba sagrađena je, vjerojatno na starim temeljima, kula II.

Cetvrtu fazu čini gradnja kasarne pod konac XIX vijeka, i konzervacija tornja VI koji je u to doba prijetio padom.

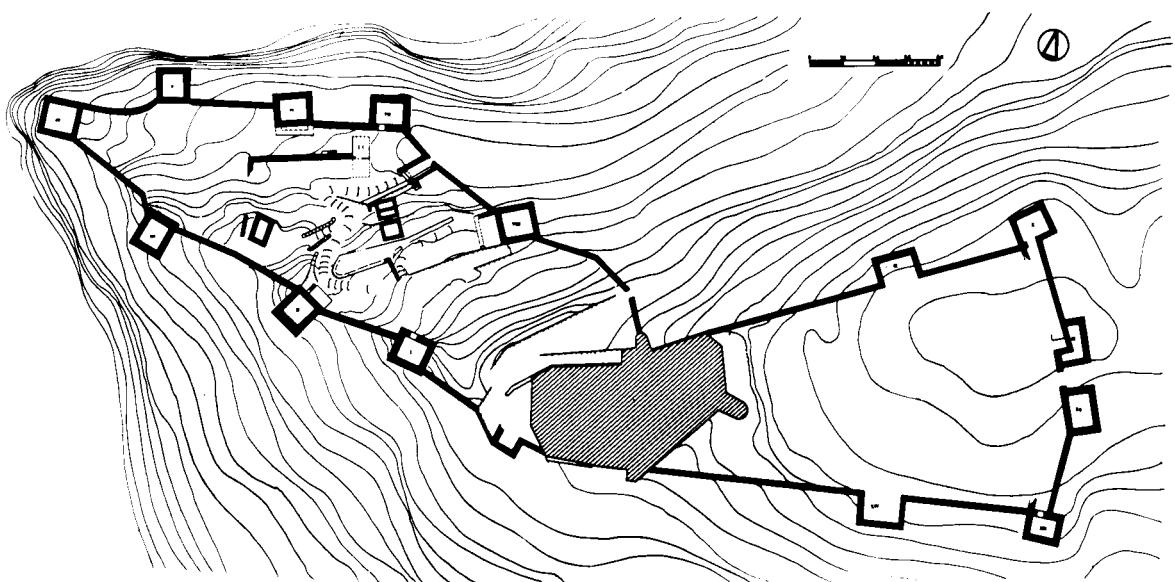
Uglovi tornjeva prve faze izvedeni su od pravilno otесаниh blokova sedre.

Sl. 21. Koštur, vanjsko lice južnog zida

Unutar ograđenog prostora nalazi se mnogo ulomaka antičkih amfora i nešto krovne opeke.

Nije riješeno pitanje kako se u rimsko doba zvalo naselje na mjestu današnjeg Stoca, a čiji se prostrani ostaci danas nalaze zapadno od utvrde. Postoji mišljenje da je to bio centar municipija DILUN-

Sl. 22. Stolac, tlocrt utvrde

Sl. 23. Stolac, pogled na stari grad

TUM (ili DALLUNTUM)², ali bismo, na temelju kasnoantičkih itinerarija (Tabula Peutingeriana, Anonimni Ravenat), mogli ovdje ubicirati stanicu AD TURRES, ukoliko se ona nije nalazila u Hutovu. Natpis koji spominje Dalluntum nađen je u Trebimlji, jugoistočno od Hutova, u prostoru koji — sudeći po ostacima rimske kulture — nije mogao biti centar jednog municipija.

Šteta je što još nikada nisu analizirani zidovi tzv. Hadžibegove kule u Hutovu, jer položaj ove utvrde, pa donekle i njen sistem, ne isključuju mogućnost da bi se u njenim temeljima mogli otkriti ostaci starijih građevina.

U Banjoj Luci postojalo je na mjestu današnjeg Kastela utvrđenje čiji nam karakter nije pobliže poznat, ali se ovo područje u rimsko doba zove »*Castra*«.

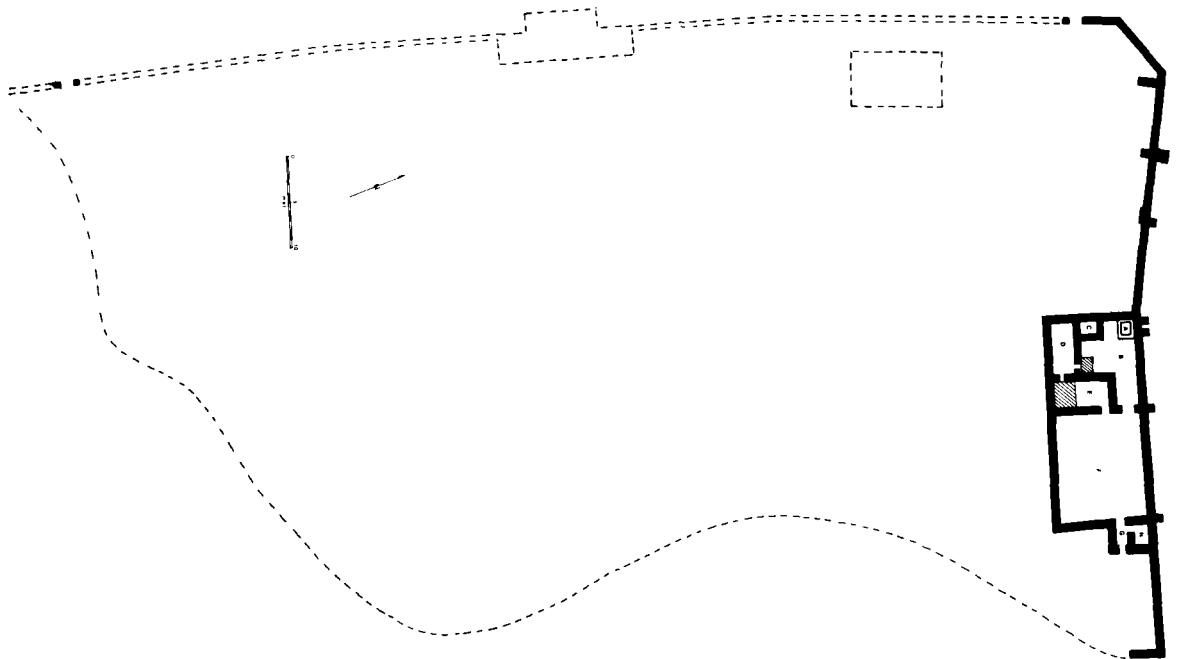
Grad u Vrbljama blizu izvorišta Sane je, kako izgleda, jedini dosad, uglavnom, poznati *castellum* u Bosni i Hercegovini (Sl. 24)³. Radovi na njegovom istra-

² D. Sergejevski, *Municipium Diluntum*, GZM, XLVII (1935), str. 17 i d.

³ I. Bojanovski, Arheološki pregled 9 (1967), str. 119—121; isti, Arheološki pregled 10 (1968), str. 156—159.

živanju izvršeni su 1966. do 1968. godine. Čini ga zaravanak nad strmim i dubokim kanjonom potoka Lučice. Šire područje zove se Gradina. Prilaz gradu moguć je samo sa sjeveroistočne strane, a tu se nalazio glavni zid i duboki iskopani jarak. Prostor je veličine 110×60 metara, u obliku nepravilnog četvorokuta. Zidovi utvrđenja sačuvani su i do 1,50 m visine, dok su stambene zgrade zatećene u nešto ruševnijem stanju — sa zidovima od 40 do 70 cm visine. Odbrambeni zidovi podignuti su na nasipu nekadašnjeg preistorijskog utvrđenja, bili su 65 cm debljine, i svega 30 cm ukopani u zemlju. Kamen, složen u tehnici *opus incertum*, bio je vezan krečnim malterom; uvrh zida, koji je bio 3—4 m visine, nalazili su se prsobrani izvedeni od sedre. Na zidu se na nekoliko mesta zapažaju lezene, koje su služile za stabilizaciju drvenog hodnika pored prsobrana (Sl. 25).

Stambenu zgradu čini nekoliko prostorija. Kroz malo predvorje, prislonjeno uz osmatrački toranj, ulazi se u veliku dvoranu koja je služila za boravak vojnika. Iz te sobe prolazilo se u drugu, manju, u kojoj je bila zidana peć, i koja je služila za boravak momčadi u hladnim danima. U posebnoj prostoriji nalazio se

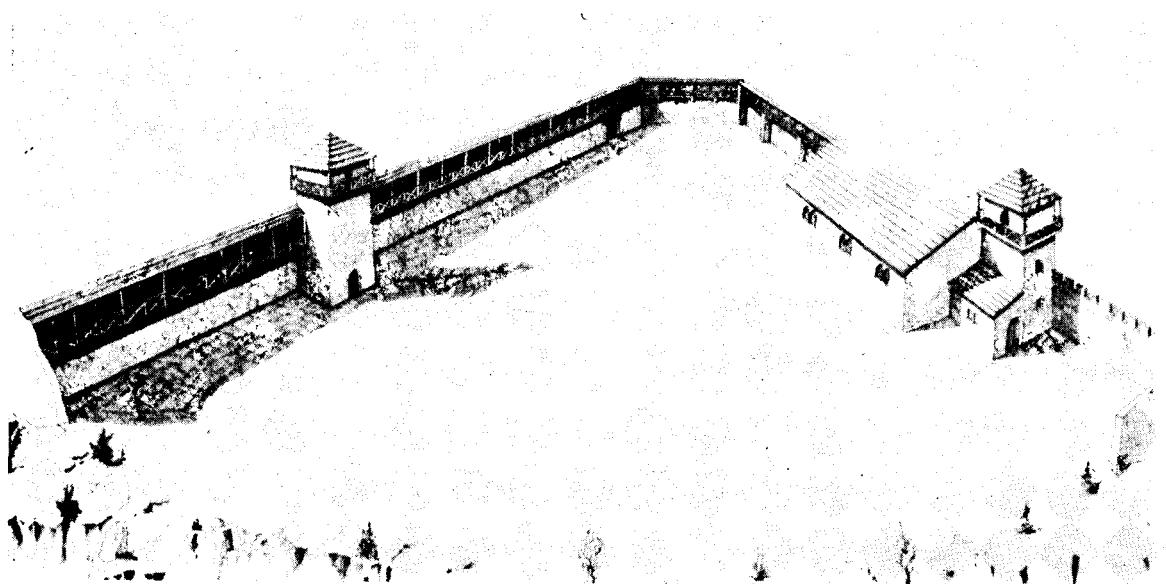

Sl. 24. Vrbljani, tlocrt kastela

praefurnium, i još jedna manja peć, na kojoj se prigotovljavala hrana. Ovo je, dakle, bila *culina*, i u nju se ulazilo sa druge strane od ulaza u prostorije za vojnike. Uz kuhinju se nalazila još jedna manja prostorija za ostavu hrane. U dvo-

rištu je bila izgrađena cisterna. Njeni zidovi bili su iznutra ožbukani kvalitetnim hidrauličnim vapnom (*opus signinum*). Ova čvrsta masa od kreča i tucane opeke bila je 3 do 4 cm debljine, a u uglovima profilirana. Dno je bilo popločano kame-

Sl. 25. Vrbljani, rekonstrukcija kastela

nim pločama, a djelomično opekama ($70 \times 55 \times 6,5$) koje su ovamo dospjele kao spolja. Voda je pritjecala u cisternu sa krova stambene zgrade.

Osim nekoliko avarske strelice, koje su nađene uz zidove utvrde, i koje nam daju naslutiti vrijeme i način propasti ovog kastela, u stambenoj zgradbi otkriveni su predmeti od vrijednosti za poznavanje kulturne prošlosti ovog kraja. Na umjetnički izrađenom dršku noža, ukrašenom u »životinjskom stilu« zapisano je na jednom mjestu FABEA ME FECIT, a na drugom TET-GIS. Pored vojne posade, ovaj kastel je mogao pružiti utočište rimskim stanovnicima iz obližnjih mesta, kao municipija SARNADE (danasa Pecka), pa naselja na mjestu današnje Medne. Ovuda vodi neki stari put, u narodu zvan Put Crne kraljice. Možda se ovamo mogu ubicirati podaci iz 597. godine, navedeni kod Teofilakta Simokate (Hist. VII, 7, 10—12) prema kojemu je avarski hagan, prodirući od Servicija prema Saloni, prodrio duboko u zemlju, razorio 40 kastela i utvrđeni grad Vonkis (ili Balkis), što se sve moralо događati negdje u ovom kraju.

Utvrđenje, možda u obliku kastela, stajalo je na mjestu današnje Bošograd i ške⁴, a sva je prilika da je stari turski kastel u Duvnu izgrađen na antičkim temeljima⁵.

Prilikom objavljivanja rezultata svojih istraživanja na neolitskom naselju u Klakaru, Č. Truhelka je spomenuo i ostatke nekog rimskog utvrđenja na vrhu ilovaste glavice istočno od maločas spomenutog tornja. On doslovce kaže da se na toj glavici: »nalaze ostaci povelike rimske utvrde. Sudeći po ostacima debelih, solidno građenih zidina, koji su još pred koju godinu bili dosta dobro sačuvani, bijaše tu jedna od znamenitijih rimskih utvrda. Opseg njen bijaše tolik, da se krečani isplatila muka vaditi iz zidova tesano kamenje, te ga ispeći, ali je na žalost baš time razoren čitavi raspored, koji je u građevnom vidu za našu arheologiju mogao biti preznamenit«⁶.

⁴ Vlastito rekognosciranje 1956. godine.

⁵ K. Patsch, GZM, XVI (1904), str. 310, sl. 1.

⁶ Č. Truhelka, Prethodno izvješće o neolitskom naselju u Donjem Klakaru, GZM, XVIII (1906), str. 450.

Toliko Č. Truhelka. Danas na tom mjestu nema više nikakvih tragova građevina⁷. Nije nam poznat nikakav detalj o ovom utvrđenju.

U klancu Une, istočno od Brekovice, na čunjastoj stijeni poviše obale rijeke, nalaze se ruševine zvane Košteli, sa ostacima utvrđenja koje se prema ostacima zidova i pokretnih nalaza može datirati u kasno-antičko doba⁸. Već samo ime lokaliteta podsjeća nas na neki *castellum*. Tu se oko peterokutnog tornja vežu potezi zidova u raznim pravcima. Cjelina utvrđenja nije ustanovljena, ali već i ono poteza što je uneseno u plan odaje kasno-antičko porijeklo. U unutrašnjosti razvaline i u ruševinama na padinama brijege nalaze se razasuti rimski arhitekturni fragmenti: tesano kamenje, ulomci opeka, tegula i tubula. U izvještaju o nalazištu objavljena su i dva fragmenta rebrastih keramičkih posuda, tipičnih za kasno doba. Sličan kastel nalazio se i na mjestu na kome je u srednjem vijeku podignut zamak Izačić⁹.

Refugija bismo mogli navesti više. Tako se na jednom brijeigu poviše desne obale Korane, oko 10 km sjeverozapadno od Bihaća, nalaze ruševine poznate u narodu kao Bugargrad¹⁰. Tu je zaravanak oko 160 m dužine i 50 m širine ogradien zidom koji je mjestimično pojačan okruglim tornjevima. Tako su i ulazna vrata bila zaštićena sa dva tornja. Ogradieni prostor bio je podijeljen u dva dijela. U oba ta prostora zapaženi su zidovi sa tipično rimskom fakturom (opeke, tegule, imbreksi), a u istočnom prostoru konstatirana je građevina od oko 16 m. dužine i 14 m širine, sa polukružnom apsidom na istoku. Unutrašnji raspored građevine nije posebno ispitana, pa je ostao nepoznat. U narodnoj tradiciji ovo se

⁷ Đ. Basler, Ivanjsko polje, GZM, NS, VII (1952), str. 416—417.

⁸ V. Radimsky, Nekropolja na jezerinama u Pritoci kod Bišća, GZM, V (1893), str. 51—52, i sl. 28—30.

⁹ K. Patsch, Japodi, GZM, X (1898), str. 347.

¹⁰ V. Radimsky, GZM, V (1893), str. 50—51 i sl. 26.

smatra crkvom. Među tegulama zatečena je i jedna sa žigom (ERACLIS)¹¹.

Na lokalitetu Gradac, kod Konjica, nalaze se ruševine utvrđenja koje nam je poznato iz srednjeg vijeka kao Biograd¹². Među zidovima, koji su nesumnjivo srednjovjekovnog porijekla, zapažaju se i takvi koji su izvedeni u tehnici *opus spicatum*, i čija širina iznosi 2,20 m. Zaštićeni prostor je nepravilnog oblika, oko 40 m promjera. Na vrhu se nalaze dvije građevine — možda nekadašnji toranj i uz njega manja prostorija, a niže odatle vidi se još nešto prostorija, te nekoliko ogradijenih obora. Položaj nije podrobno istražen. Postojanje zidova sa očitim karakteristikama Justinianovog vremena dozvoljava pretpostavku da se ovdje nalaze ostaci refugija iz VI vijeka.

Veliki refugij nalazio se i na gradini Zecovi u Čarakovu, južno od Prijedora (Sl. 26)¹³. I ovdje je, kao i u najviše slučajeva, za situiranje zaštitne utvrde iskorišćena prethistorijska gradina — ovo ga puta sa vrlo bogatim kulturnim slojevima iz eneolitskog i ilirskog doba. Gradina se nalazi na dominantnom brežuljku, gornji zaravanak je izduženog oblika i malo nagnut prema sjeveru. Na oba kraja nalaze se građevine sa nekoliko prostorija čija prvobitna namjena nije definirana. Uokolo zaravanka teče zid od približno 2 metra debljine (mjerjenje nije precizno provedeno). U dvorištu refugija nalazi se crkva, koju prema nalazima možemo datirati u isto doba sa refugijem.

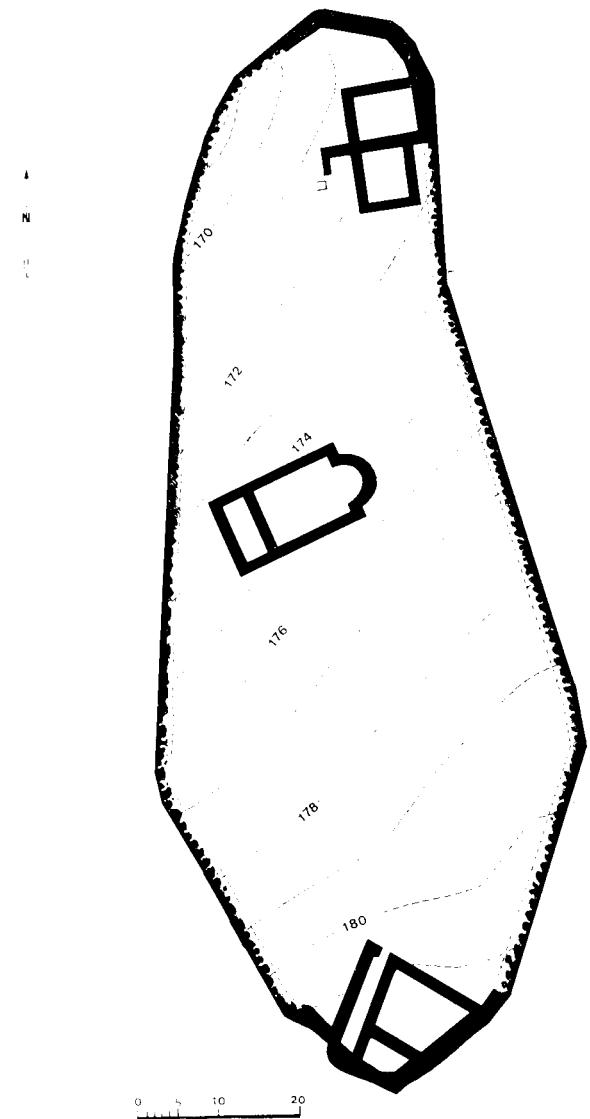
Debelo Brdo u Sarajevu je poznati lokalitet s ostacima iz eneolitskog, bronzanog i ilirskog doba preistorije (sl. 27). Tu su se, otpriklike 2.000—1.800. god. prije n. ere, naselili prvi stanovnici današnjeg Sarajeva otkada, dakle, dатира i kontinuirano naseljavanje grada.

U VI vijeku, ubrzo nakon protjerivanja Istočnih Gota iz ovih krajeva, ovdje je sagrađen refugij za naselje koje se

¹¹ K. Patsch, GZM, X (1898), str. 345—346.

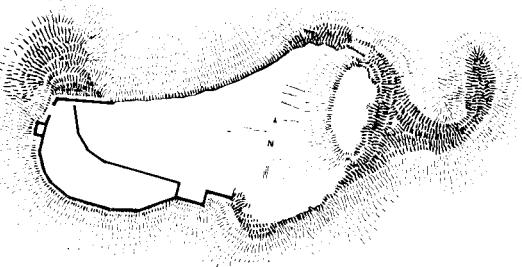
¹² Đ. Basler, Dolina Neretve od Konjica do Rame, GZM, NS, X (1955), str. 227—228. P. Andelić, Srednjovjekovni gradovi u Neretvi, GZM, NS, XII (1958), str. 180—185.

¹³ I. Čremošnik, Rimski ostaci na Gradini Zecovi GZM NS XI (1956) str. 137—146; A. Benac, Preistorijska gradina Zecovi kod Prijedora, GZM, NS XI (1956), str. 159.

Sl. 26. Čarakovo — gradina Zecovi, tlocrt refugija

steralo na prostoru od današnjeg Marijin-dvora do Koševa i Skenderije. O samom refugiju malo nam je što poznato¹⁴. Prostor refugija bio je preko 100 m dužine; sa tri strane pružao se zid debljine oko 1 metar, dok je sa četvrte (istočne) postojala stijena kao prirodna zaštita. Ulaz je bio sa zapada. Desno od ulaza stajao je istureni toranj veličine 6 metara. Tornju slična građevina nalazi se uz južni zid. U kulturnom sloju nađeni su razni predmeti iz rimskog do-

Sl. 27. Debelo Brdo, tlocrt refugija

ba. O načinu gradnje, slaganju kamena u zidove i drugim potankostima, u postojećem izvještaju nije ništa rečeno. Ipak se ne možemo oteti utisku da se i ovdje nalazimo pred refugijem iz VI vijeka, jer ovaj kraj je tek 535. godine povraćen u zajednicu Carstva.

Na brežuljku zvanom Crkvina, u selu Makljenovcu kod Doboja (sl. 28), nalazi se na oko 30 m visokom briještu niz zidova koji zatvaraju prostor nepravilnog oblika dužine 220 m, a širine 90 metara¹⁵. Zidovi su debeli 2,20 m, a izvedeni su na način *opus spicatum* sa licem od pritesanih pravokutnih kvadrica. Kao vezno sredstvo upotrijebljen je kreč uz primjesu jaspisovog pijeska, uzetog iz korita Usore. Zgrade su bile pokrivenе tegulama. Za gradnju su korišteni razbijeni nadgrobni spomenici, a na zaravanku pri vrhu briješta zatečen je pločnik od nadgrobnih stela iz I—IV vijeka. Po obliku tog pločnika moglo se zaključiti da je tu bila manja crkva, čiji se zidovi nisu sačuvali, možda je bila građena od drveta. Uz zidove, sa unutrašnje strane, bilo je sačuvano mnogo arheološkog materijala, što nas ne treba čuditi jer je ovo mjesto bilo naseljeno još od paleolitskog doba¹⁶.

Građevine su propale u požaru, a od ranog srednjeg vijeka ovo mjesto služi

¹⁴ F. Fiala, Jedna prehistočka naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva, GZM, VI (1894), str. 107—108.

¹⁵ V. Radimsky, Rimski utvrda na Crkvini i kastrum kod Doboja, GZM, III (1891), str. 251—262.

¹⁶ Đ. Basler, Arheološko nalazište Crkvina u Makljenovcu, Članci i građa za kulturnu historiju Istočne Bosne, IV (1960), str. 75—88; na str. 87 i 88 navedena je sva literatura o nalazištu.

kao groblje. Refugij na Crkvini u Makljenovcu služio je stanovnicima naselja koje se razvijalo već od I vijeka n. e. kao *canabae* uz kastrum čiji se ostaci nalaze oko 200 m sjeverno od ušća Usore. Osim toga izgleda da je ovdje negdje završava rimska cesta koja je zabilježena u solinskom natpisu¹⁷ sa navodom AD BA FLUMEN MP XLVIII.

Poviše sela Kamenska Podgradina na Glamočkom polju, nalaze se ostaci kasnoantičkog refugija na mjestu pretistorijske gradine¹⁸. Sredinom XIX vijeka ovdje su još stajali zidovi utvrde, ali su, uskoro poslije toga, raskrčeni za gradnju kuća tada osnovanog sela u njegovom podnožju. Ovaj refugij je bio smješten poviše velikog rimskog naselja u čijim ostacima je D. Sergejevski nazirao stari municipij SALVIAE. Ruševine refugija nalaze se na ogranku brežuljka koji

¹⁷ G. Alföldi, Eine Strasseninschrift aus Salona, KLIO 46 (1965), str. 323—327.

¹⁸ D. Sergejevski, Putne bilješke iz Glamoča, GZM LIV (1942), str. 113—171.

Sl. 28. Makljenovac — Crkvina, tlocrt refugija

se spušta prema polju. Sa tri strane briježeg se strmo ruši u dolinu, dok je sa četvrte strane, sa koje je moguć prilaz, iskopan duboki usjek. Pristup na grad moguć je od jugoistoka, pa je tu sačuvan trag širokog kolskog puta koji vodi u samo dvorište. Od južnog ugla spušta se ogranač zida prema dolini, a na njegovom kraju vidi se ostatak tornja. U grad se ulazilo sa sjeveroistočne strane. Tu su stajala vrata izrađena od uredno pritesanih blokova kamena.

Unutrašnjost utvrđenog prostora je zaravnana. Sjeverno od ulaza vide se ostaci velikog i masivnog tornja. Sličan toranj nalazio se i na zapadnom uglu utvrde. Nešto sjeverozapadnije od tog tornja, nalaze se ostaci još neke zgrade, i isto tako je i u sredini dvorišta postojala masivna građevina, kao što se vide ruševine i u sjevernom uglu. Zid je na zapadnom dijelu bio oko 1,50 m debeo. Sjeverozapadni zid bio je oko 78 m dužine, sjeveroistočni 47, a jugozapadni 51 metar. Uglovi izgleda kao da su bili zaobljeni — tako bi se bar moglo prepostaviti po obliku ruševina. Zid, koji se od južnog ugla spušta u dolinu, karakterističan je za fortifikacioni sistem u doba kasne antike.

U južnom kraju dvorišta stajala je cisterna.

Zidovi su, kako vidimo, bili relativno tanki, ali vrlo visoki — najmanje 7 do 8 metara. Bili su građeni od spolija sa starijih građevina. Kraće strane bile su možda deblje, pa su imale i hodnik za pristup prsobranima (zbog toga i tornjeve za uspon do tih hodnika). Duže strane su mogle imati drvene galerije, jer je u slučaju opasnosti i ovdje postojala potreba odbrane, svakako u manjem obimu. Sergejevski je bio mišljenja da su tornjevi refugija bili pokriveni drvenim krovom.

Oko 10 metara dalje od zida, sa sjeverne i istočne strane, postojao je opkop, možda sa ogradiom od palisada.

U okvirima refugija, Sergejevski je pretpostavio i postojanje crkve, koju je zamislio u sjeveroistočnom uglu. Dakako da svi ovi podaci predstavljaju pretpostavke na temelju nasipa obrušenog materijala.

Kako se i poviše H a l a p i č a, oko 15 km sjeverno odatle, nalazi potpuno slični »Gradac«, Sergejevski je i ovdje pretpostavio sličnu utvrdu iz istog doba.

Vrlo zanimljivi su ostaci utvrđenja u selu K r u p a c, na koti 745, u dolini Željeznice, nadomak Sarajevskog polja. Mišljenje arheologa o ovom nalazištu nije jedinstveno: stručnjaci za srednji vijek pripisivali su ga rimskom dobu¹⁹, a stručnjaci za probleme antike srednjem vijeku²⁰. Utvrđenje je smješteno na zaravanku ovalnog oblika, ono je oko 100 metara dužine i šezdesetak metara širine. Ogradio je zidom debljine 1,20 do oko 1,50 m. Na sjevernom kraju zapažena su 3 okrugla tornja, sa oko 5 koraka unutrašnjeg promjera. Jedan toranj u zapadnom zidu bio je četvrtaste osnove. Iz istočnog zida odvaja se potez zida sve do same rijeke Željeznice.

Zidovi su bili izvedeni od lomljenog kamena vezanog krečnim malterom. Nalazi keramike su atipični.

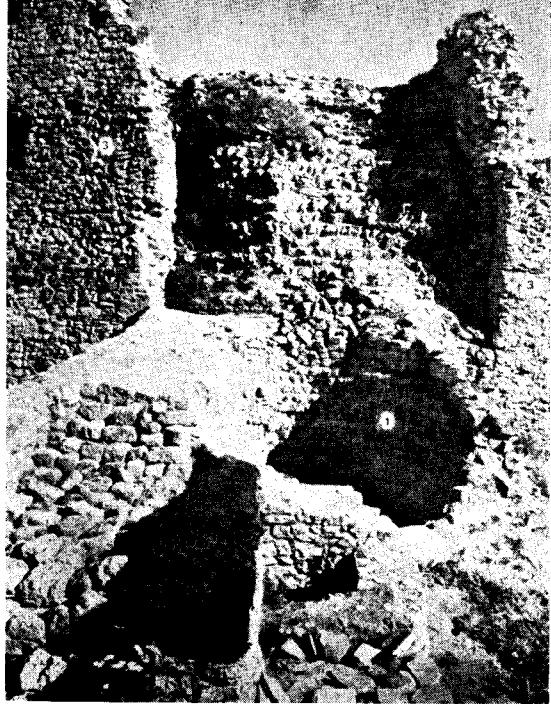
Krupački grad trebalo bi istražiti. Položaj i građevina mogu se datirati u rani srednji vijek, ali tu nije isključena mogućnost postojanja jednog kasnoantičkog utvrđenja, pa ga zato i stavljamo u ovaj pregled kao otvoreni problem.

Solidno građena refugija zatečena su još na nekoliko mjesta, ali nisu pobliže opisana. To su položaji Gradac u Rankovićima i Crkvina u Malom Mošunju kod Travnika, kao i Gradina u Crvenici kod Duvna.

Posebnu skupinu malih utvrda uz kopnene i vodene puteve čine pojedinačni tornjevi — nazvali smo ih burgusima — koji su služili kao stražarnice. Uz neke saobraćajnice ima ih priličan broj. Među eminentnije ubrojali bismo onaj na srednjovjekovnom gradu B o b o v c u. Njegova glavna kula je, zapravo, debeli toranj izgrađen na sistem *opus spicatum* sa ob-

¹⁹ V. Skarić, Sarajevo i njegova okolina, Sarajevo 1937, str. 26.

²⁰ D. Sergejevski, Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici. GZM NS, II (1947), str. 46—48.

Sl. 29. Bobovac, glasni toranj. (Objašnjenje: 1 — vodospremnica iz VI st.; 2 — zid iz VI st.; 3 — zid iz XIV — XV st.)

logom od kamenih kvadrlica (sl. 29). Ovaj burgus čuvao je, vjerojatno, rudnike željeza i cestu koja je vodila dolinom Trstionice, preko brijega, u dolinu Stavnje, pa dalje prema sjeveru. Zgrada je bila vrlo ruševna kada je u XIV stoljeću pregrađena kao zamak.

Sl. 30. Ključ, pogled na ostatke rimske zgrade na tvrđavi

Ostaci burgusa zabilježeni su u Diviću kod Zvornika²¹.

Jedan burgus nalazio se na obroncima brijega pored Save u Klakaru kod Bos. Broda. Sastojao se od tornja zidanog od opeke (ovdje je kamen rijedak), a prema brijegu zaštićenom dubokim opkopom. Zgrada je 1946. g. razorena, a njen materijal upotrijebljen je za nasipanje ceste²². Postoje indikacije da je ovdje postojao most preko Save jer ribari, za niskog vodostaja, ovdje, nalaze u koritu obrađeno kamenje. Stražarnica u Klakaru neće biti mlađa od IV vijeka.

Na srednjovjekovnom gradu Ključu na Sani (sl. 30), nalaze se ostaci manje građevine, zidane od kamena, sa cisternom i mnogo ulomaka tegula. Zgrada je na crtežu B. Kuripešića iz 1530. godine prikazana pod krovom (sl. 31), pa je valjda tek za turskog vremena obrušena. Ovuda je vodio važan — transverzalni rimski put. U okuci Save, sjeverno od Orašja, zapaženi su ostaci tornja iz kasnoantičkog doba. Sergejevski ga je zabilježio kao Manželjski grad²³, a Karlo Patsch kao Repovac-grad²⁴. Na Savi, niže Brezova Polja, nalaze se ruševine zvane Nakicakula; izgleda da se ovdje u temeljima srednjovjekovne utvrde nalaze ostaci kasnoantičke stražarnice.

**

U Ribiću kod Konjica stoje na brijegu ostaci utvrde u obliku pravouglogaonika, sa dvije poveće prostorije i prigradkom koji se nadovezuje na glavni objekt sa pristupne strane²⁵. Vrlo pravilno planirana građevina izgleda nam kao objekt koji je nastao u klasično doba, u vrije-

²¹ D. Sergejevski, GZM, LIII (1941), str. 3—4.

²² D. Basler, GZM, NS, VII (1952), str. 417.

²³ D. Sergejevski, Ad Basante, GZM, NS, XIII (1958) str. 261—165.

²⁴ K. Patsch, GZM, XIV (1902), str. 408, bilj. 9.

²⁵ P. Andelić, Srednjovjekovni gradovi u Neretvi, GZM, NS XIII (1958), str. 198—200; D. Basler, GZM, NS, X (1955), str. 228.

me kada je Rim nametao svoju volju ljudima i prirodi, i nije bio sklon prilagođavanju na ambijent u bilo kojem obliku. Zbog toga bismo ovu utvrdu mogli datirati najkasnije u početak IV vijeka. Vrlo površno istraženi lokalitet nije nam, na žalost, pružio siguran oslonac za njegovo datiranje, pa tako ni za ulogu u razvoju mreže fortifikacija.

Poviše sela Skočić na donjoj Drini, nalazi se briješ s razvalinama utvrde zvane Kostur. Lokalitet nije pretražen, ali neke okolnosti indiciraju ovdje postojanje kasnoantičkog utvrđenja. Ovo nalazište, zajedno sa utvrđenjem u Šetićima, mitrejem u Dardaganima i ostacima u Diviću, zatvara vrlo zanimljivo područje sa tragovima intenzivnog života u vrijeme između IV i VI vijeka.

U Šetićima se, na mjestu zvanom Gradina, vide ostaci utvrđenja koje po svom položaju i konstrukciji zidova podsjećaju na kasnoantičke tvorevine. Kamien na licu zidova je grubo otesan, mjestimično u približno pravokutne oblike. Pored kamena ovdje se vidi i dosta antičke opeke. Utvrđenje je izgrađeno na nekoj preistorijskoj gradini, pa se na obroncima briješa nalazi kremenica i keramike.

Nismo mnogo obaviješteni o utvrđenju koje je bilo podignuto kao zaštita ceste u selu Todorovići kod Stoca²⁶. Tu je na već po prirodi zaštićenom zaravanku bio izgrađen kastel trokutnog oblika, veličine jedne strane oko 40 do 60 metara. Zid je bio 1,30 m debljine. Unutar zaštićenog prostora zapoženo je nekoliko zgrada, ali ovdje nije nikada vršeno njihovo iskopavanje. Plan objavljen kod Ć. Truhelke je tako jedini podatak o ovom objektu.

Cestu koja je iz Delminija (Duvna) vodila preko Kupresa u dolinu Vrbasa, štitila su dva manja utvrđenja: S tržanj, na prilazu kupreškoj visoravni, i stražarski toranj na Velikim vratima, na prelazu sa Kupresa prema Skopaljskom polju. Stržanj je u srednjem vijeku pregrađen u feudalni zamak, dok je stražarnica na Velikim vratima razorenata u prvim godinama V vijeka.

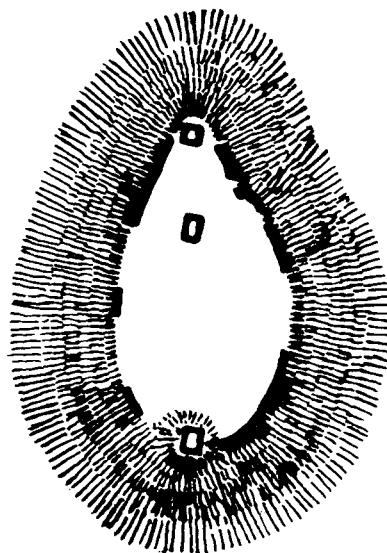
²⁶ Ć. Truhelka, Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, GZM IV (1892), str. 360—361.

Sl. 31. Ključ, tvrđava i podgrađe 1530. godine. Zgrada u sredini tvrđave je iz rimskog doba

Ovdje ne bismo smjeli izostaviti ni one vrlo jednostavne refugije, izgrađene u doba kasne antike na mnogim prehistoricim gradinama u Bosni i Hercegovini. Primjera radi navodimo nekoliko. Tako onaj u selu Biograci na Mostarskom blatu (sl. 32)²⁷. Kosi zaravanak ovog refugija je uglavnom izapran kišom,

²⁷ V. Radimsky, Rimska razvalina Biograci u Mostarskom blatu, GZM, VI (1894), str. 443—445; isto, WMBH IV (1896), str. 196—198.

Sl. 32. Biograci, tlocrt refugija (prema Radimskom)

tako da samo ostaci zidova upućuju na staro utvrđenje koje je bilo ovalnog oblika, veličine oko 80 m duže osovine. Na sjevernom i južnom kraju nalazi se po jedan toranj, a u jugoistočnom kraju zida odskače neki prigradak sa polukružno zasvođenim unutrašnjim prostorom. Zidovi su općenito oko 70 cm debljine — to su, zapravo, samo još temelji zidova koji su bili vjerojatno 0,60 m debeli.

Oko 3 km sjeveroistočno od Kalesije nalazi se humak »Gradina« čiji vrh čini zaravanak od 40 m dužine i 20 m širine. Prostor je ograđen zidom od lomljjenog kamena. Pokusno iskopavanje izveo je E. Vorliček²⁸, i tom prilikom našao u osipini vršak od strijele rimskog tipa. Taj mali refugij ili kastel bio je izgrađen na nekom prehistozijskom utvrđenom naselju.

Originalnu skupinu refugija čine oni što su izgrađeni na ruševinama prehistozijskih gradina u Zapadnoj Bosni. Kao primjer neka nam posluži Gradina u selu Vidosi na rubu Livanjskog polja (sl. 33)²⁹. Tu su, na staroj utvrdi Dalmata, u ovo mutno doba, okolni žitelji sagradili po sljemenu prehistozijskog kamenog nasipa zidove od kamena vezanog malterom. Tako ograđeni prostor poslužio im je kao zbjeg — za ljude i stoku. Osnove su im nepravilnog oblika; prilagođene postojećim nasipima.

Gradina sa reutilizacijom u kasnoantičko doba ima mnogo i u dolini Une³⁰.

**

Pregled dosad poznatih utvrđenja u Bosni i Hercegovini dozvoljava nam i neke zaključke. Čini se da su neka utvrđenja — tako Blagaj na Buni i Stolac u IV vijeku, a Košturni u VI — građeni po nalogu neke centralne vlasti, i da su služili prvenstveno za smještaj vojske i osiguravanje neke magistralne saobraćajni-

²⁸ V. Radimsky, Preistoričko-rimska utvrda Kalesija u kotaru zvorničkom, GZM, V (1893), str. 483—484.

²⁹ V. Radimsky, Vidoška gradina kod Livna, GZM VI (1894), str. 433—436; isto WMBH, IV (1896), str. 188—190.

³⁰ Karakteristični slučajevi su opisani, GZM, V (1893), str. 48—58; GZM, VI (1894), str. 706—710.

ce, a, u krajnjoj liniji, i kao limitna utvrđenja. Ovo posljednje vrijedi naročito za kastrume istočno od Neretve, građene u VI vijeku.

Zanimljivo je da se oni postavljaju na bregove. Time nije samo pojačana sigurnost vojske u njima, nego i preglednost terena na širem području, bez da se napušta ograđeni prostor.

Budući da su bili locirani na stijenama, nije bilo moguće graditi ih sa pravilnim osnovama, kako je to, na primjer, još i u VI vijeku bilo uobičajeno na dunavskom limesu. Sa klasičnim kastrumom zajednički je još samo sistem isturenih četvorokutnih tornjeva, naročito na uglovima i pored vrata. Pretorij, međutim, nije više koncipiran kao slobodna, otvorena zgrada sa portikom, nego i on — iako unutar zidova — dobiva karakter zasebne utvrde (Blagaj i Košturni). On je kao takav mogao poslužiti kao posljednje pribježište u slučaju ako su perimetralni zidovi popustili, no isto tako su se zapovjednici morali u ovo vrijeme osiguravati od pobuna unutar samog logora, — tim prije što je glavninu vojske činio strani etnički elemenat sa statusom saveznika (*foederati*), ali ipak nesiguran u časovima nesporazuma.

Utvrdama, kao što su: Blagaj na Buni, Košturni i Stolac, pripada naziv *castrum*, u punom smislu riječi, po dimenzijama i karakteru građevina. To još uvjek ne znači da su u slučaju potrebe njihova vrata bila zatvorena za civilno stanovništvo. Mi znamo da je jedan pretorij, položen negdje na Uni, u području Dubice, bio za vrijeme kasnog Carstva korišćen kao putna stanica (*mansio*), jer u blizini nije bilo naselja.

Situacija sa kastelima bila je drugačija. Oni su ne samo bili manji u građevinskom pogledu nego su, kako izgleda, nastali, prije svega, u okvirima građanske, manje-više lokalne zaštite. Vojsku koja je u njima bila smještena mogli bismo prije nazvati milicijom, dakle vojskom sastavljenom od naoružanih stanovnika iz okoline. Kako su to pokazale iskopine u Vrbljanima, četa je ovdje provodila život na vojnički način, ali tu nije bilo pretorija, posebnih zgrada za momčad, federate i slično. Možemo tek pretpostaviti da se među tim vojnicima mo-

gao naći i poneki oficir, a on je vjerojatno stanovao u jednom od tornjeva, odi-jeljeno od vojnika. Vojnici su raspolagali sa dvije prostorije od kojih se jedna mogla zagrijavati. Tu je bila i kuhinja, os-tava i cisterna, a, svakako, i toranj za nadzor nad okolinom. Veliko, ograđeno dvorište služilo je povremeno za smještaj većeg broja posade, konja i opreme, — a na kastelima su, svakako, mogli dobiti utočište i stanovnici iz okoline, ako je tako što bilo potrebno.

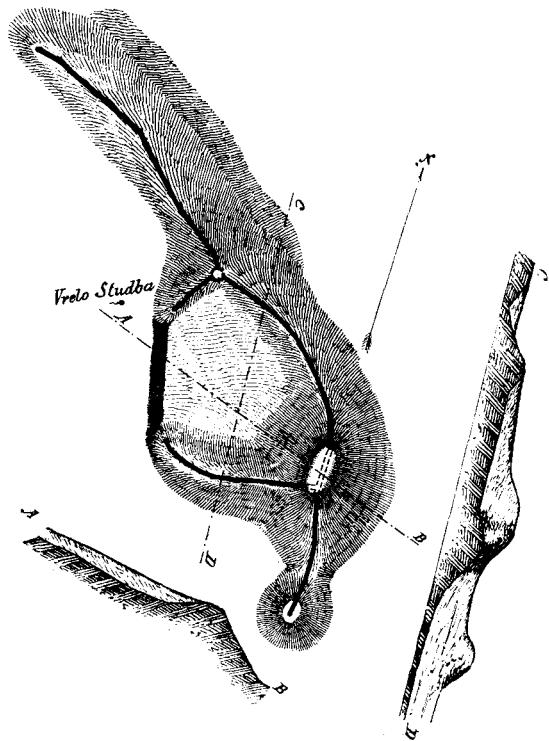
U Bosni i Hercegovini do sada iskopan je svega jedan kastel (Vrbljani). Vrlo zanimljivi nalazi, neobjavljeni do ovoga časa, pokazuju kako bi bilo korisno arheološkim metodama rasvijetliti prilike u zemlji u vremenu iz kojega gotovo da i nema pisano dokumenta.

Razlike između kastela i pribježišta (*refugia*) u zaleđu provincije Dalmacije gotovo ne postoje, bar što se tiče položaja i veličine objekata. Dakako da bi se sistematskim iskopavanjima moglo unijeti više svjetlosti u ovaj problem, jer *refugija* su služila za civilnu zaštitu. Tu su našli zaklona svi: i ljudi, i žene, i djeca, i stoka. Ne isključujemo i neku organizaciju oružane samozaštite. A u takvim prilikama građevine u pribježištima imale su specifičan karakter.

Tako se tu obično nalaze i crkve, jer strah od barbara je bio velik, pa je po-božnost igrala znatnu ulogu. Često su se samo nekim »čudom« situacije obrtale u korist napadnutih³¹. Unutar utvrđenja u Podgradini i Halapiću — pretpostavljamo da su to bila *refugia* — postoje ruševine nekoliko zgrada. Njihova namjena nije nam poznata.

Veličina refugija ovisna je o broju stanovnika u njegovoj okolini. Biograd kod Konjica, Vidoši, Mošunj i Rankovići su malenih razmjera, nasuprot Makljenovcu, Čarakovu i Debelom Brdu u Sarajevu, koji su prostrani. Zanimljiv je fakat da su Biograd i Makljenovac izgrađeni po sistemu *opus spicatum*; velika je šteta što se kod ranijih istraživanja nije obratila pažnja na način slaganja kamena

³¹ Prilikom opsade grada Sensa 605. godine, kralj Chlotar se na glas zvona toliko preplasio da je obustavio napad i povukao se.

Sl. 33. Vidoši, refugij na prehist. gradini

u zid, jer to bi nam proširilo mogućnosti nekih zaključaka.

Tlocrti nekih refugija (Makljenovac, Biograd-Konjic, Divić) vrlo su čudno koncipirani, toliko, da ne možemo shvatiti zbog čega su tornjevi u sredini utvrđenja građeni tako da im jedan ugao čini oštri kut. Isto tako je čudno zašto se zaštićena površina, ponekad, formira kao nepravilni poligon (Makljenovac) i to kod objekata čiji su zidovi izvedeni u tehnici koja se primjenjivala kod spomenika proantičke arhitekture Justinijanovog vremena. U isto vrijeme mi vidimo pravokutno koncipirane prostore (Vrbljani) sa zidovima koji su, međutim, izraziti *opus incertum*.

Kasnoantička utvrđenja su, kako vidimo, u ovim krajevima tek načeti problem. Iako neobično važna za rekonstrukciju prilika i događaja na prelomu od staroga na srednji vijek, ona su ipak ostala u drugom planu zanimanja istraživača, pa su zato poznati, uglavnom, samo toliko koliko njihove ruševine proviruju iz zemlje.

Kultne građevine

Do sada, u Bosni i Hercegovini nije u cjelini otkriven nijedan hram posvećen službenim rimskim bogovima. Sudeći po brojnim arama posvećenim Jupiteru, (*sl. 34*) tih građevina je nesumnjivo bilo. Možda bismo mogli smatrati ostacima hrama dijelove arhitrava koji se nalaze porazbanci na području Voljevica — Bratunac¹ (*sl. 35*), ali smo i u tom slučaju obavijesteni samo o fragmentu pročelja zgrade.

Iliri su svoje kultove možda vezali samo za »sveta mjesta«: gajeve, (*Potoci*)² pećine (*Močići*)³ ili izvore (*Privilica kod Bihaća*)⁴. Oni svojim bogovima nisu gradili posebne hramove, pa ni u kasno doba carstva, jer taj običaj nisu nikada usvojili.

Kultovi, koji su pristizali sa strane, nošeni tuđim ljudima, donosili su u ove krajeve običaje postojbine. Tako su priпадnici mitraizma nastojali da mjesta svoje pobožnosti smjeste po mogućnosti u prirodnim pećinama, a u pomanjkanju takvih mjesta izgrađivali su vrlo jednostavne i malene jednočelijske građevine, tzv. speleje, ponekad ukopane u zemlju da bi se pojačao utisak spilje. U dnu takvih prostorija, nasuprot ulazu, stajao je reljef sa prikazom Mitre kako ubija bika. To je mladić u perzijskoj nošnji s ogrtičem koji leprša. Jednim koljenom prignječio je bika, a lijevom rukom uhvatio ga je za gubicu, dok mu desnom zabija nož u srce. Iz krvi bika poteći će spaseњe za čovječanstvo. Mitri u ovom činu

¹ Đ. Basler, *Ulomci rimske arhitekture u Bratuncu, Članci i građa VI*, Tuzla 1965, str. 95—100.

² K. Patsch, *GZM, XVI* (1904), str. 37—38; *WMBH, IX* (1904), str. 268—270.

³ D. Rendić-Miočević, Da li je speleum u Močićima služio samo mitraičkom kultu, *GZM, NS, VIII* (1953), str. 271—276.

⁴ K. Patsch, *Japodi*, *GZM, VIII* (1896), str. 113—122; *GZM, X* (1898), str. 335—345.

pomažu pas, zmija i skorpijon. Tu je i gavran koji je donio nalog od Ahuramazde. Značajan dio kultne slike su prikazi sunca i mjeseca, postavljeni poviše ove scene. Sa strane stoe dva genija sa bakljama (Dadofori): simboli izlazećeg i zalažećeg sunca, jer Mitra je podnevno sunce — ono što daje život.

Naši mitreji datiraju iz IV vijeka, izuzev onog u Vratnici kod Lisičića⁵ koji će biti iz III vijeka.

Mitrej u Konjicu⁶, prvi poznati spomenik ove vrste u Bosni i Hercegovini, bio je otkriven, no i razoren prilikom gradnje željezničke pruge 1897. godine. Sastojao se od male i vrlo jednostavne građevine pravokutne osnove. Oltar je bio ukrašen na oba lica. Na jednom je bila prikazana uobičajena scena taurotonije, dok je na drugom bila prikazana sveta gozba u prisustvu maskiranih priпадnika pojedinih stupnjeva posvećivanja (*sl. 36*). Priпадnici nižih stupnjeva (Gavran, Perzijanac, Vojnik i Lav) pri nose u rogovima vino starješinama (Sunčeva putanja i Otac) koji su podigli ruke na blagoslov, a leže na klini prestrtoj kožom bika, spremni da blaguju na rimski način. Ispred kline prikazan je stolić sa četiri kruha. Konjički reljef je jedini dosad nam poznati cjelokupni prikaz mitraičke pričesti⁷.

Sama zgrada bila je, kako je rečeno, vrlo jednostavna, što možda nije samo odraz siromaštva Mitrinih sljedbenika ne

⁵ K. Patsch, *Novi i revidirani natpisi*, *GZM VI* (1894), str. 341—358, isti, *Rimska mjesta u konjičkom kotaru*, *GZM XIV* (1902), str. 303—333.

⁶ K. Patsch, *Mithraeum u Konjicu*, *GZM IX* (1897), str. 629—656; isto u *WMBH VI* (1899), str. 154—273.

⁷ B. Gabričević, *Liturgijsko značenje na reversu Mitrine kultne slike*, *GZM NS VII* (1932), str. 19—25.

go propis koji je važio za ovu kultnu zajednicu.

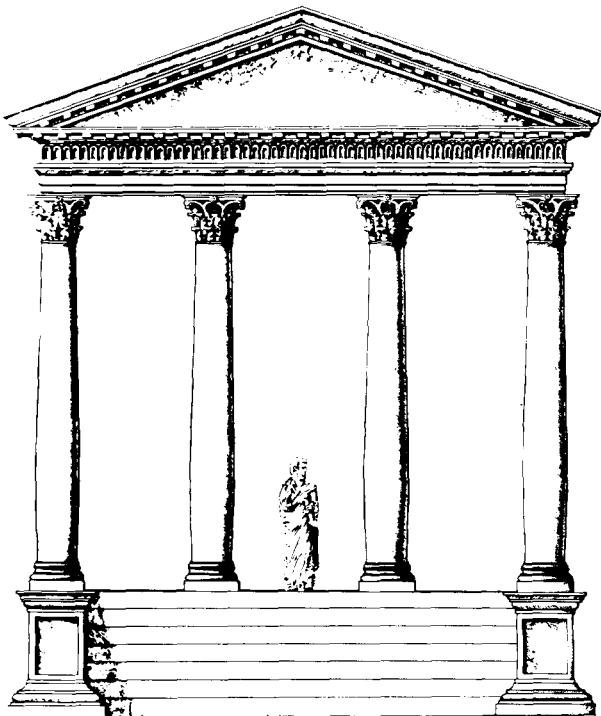
Ne odviše naklonjeni antičkoj kulturi, poklonici mitraizma u zaledu Dalmacije nisu stvorili velika umjetnička djela u času kada su opremali ova svetilišta. U Bosni i Hercegovini nismo naišli na one brojne varijetete Mitrinog mitosa, ovdje je sve svedeno na prikaz tauroktonije, dat u neznatnim varijantama. Štoviše, u pećini mitreja u Dardanima⁸ (sl. 37) vidimo kako izvođaču, a možda i naručitelju, nisu bile poznate ikonografske norme. Majstor toga reljeфа zbio je Sunce i Mjesec u lijevi kraj scene, dok je vjesnika Gavrana bacio u desni kraj. Kod oba pratioca scene, Kautesa i Kautopatesa, baklje su napola oborene! Ovako nedoškolovana općina svakako je morala brzo podleći bilo kojoj organizaciji sa strane.

Ponešto neuobičajena bila je zajednica mitreanaca u Potocima⁹ kod Mostara. Umjesto kultne slike ubijanja bikova u pećini, članovima bogoštovne općine

⁸ M. Kosorić, Spomenik Mitrinog kulta iz okoline Zvornika, Članci i građa, VI (1965), str. 49—56.

⁹ K. Patsch, Rimsko glavno mjesto u Bijelom polju kod Mostara, GZM, XVI (1904), str. 33—43; isto u WMBH, IX (1904), str. 171—301.

Sl. 34. Jupiter, Minerva i Genij municipija, Šipovo kod Jajca

Sl. 35. Bratunac, pročelje zgrade sa stupovima

ne bila je dovoljna jedna grubo obrađena kamena ploča na kojoj je prostim urezom bila data iluzija pećine. U ovom municipiju, nama nepoznatog imena, izgleda da ljudi nisu bili primitivni onako kako nam se čine njihovi udaljeni susjedi iz zabačene provincije. Štoviše, članovi ove zajednice zasadili su oko mitreja sveti gaj i to zabilježili na spomenutoj ploči. Svaki vjernik posebno je iskazao koliko je borova zasadio u ovom gaju. Ili Bosna i Hercegovina nisu u to doba bile tako šumovite, kako to obično prepostavljamo, ili su poklonici Mitrinog kulta, ovi ovdje, u dolini Neretve, bili ljudi porijeklom iz drvom siromašnih krajeva, jer ne znamo zbog čega bi inače akcija posumljavanja okolice jednog mitreja bila uvišena u rang bogougodnog djela.

Scena tauroktonije u speleju male rimske zajednice u Jajcu¹⁰ bila je pre-mazana raznim bojama. Reljef je, inače, bio usječen u živu stijenu, kao i sjedala uzduž pećine. U ovom svetištu postojale su i dvije skulpture lučonoša (Kautesa i Kautopates), neovisno od prikaza istih dječaka na samom reljefu. To je jedini primjer slobodne mitraičke skulpture u Bosni.

¹⁰ D. Sergejevski, Das Mithräum von Jajce, GZM, XLIX (1937), str. 11—18.

U Rogatici su otkriveni tragovi prostorije koja je mogla služiti kao mitraički spelej. Spomenik je, međutim, uslijed savremene urbanizacije na rasteru stare rimske kolonije¹¹, uglavnom, uništen, pa ne dopušta mogućnost sigurne rekonstrukcije prvobitnog izgleda. Nalaz, sam po sebi, ne iznenađuje jer u tako značajnom naselju, kao što je bila stara Rogatica jedan mitraički spelej možemo smatrati normalnom pojmom.

**

Nasuprot vrlo skromno opremljenim kultnim građevinama pagana, kršćanske kultne građevine u Bosni i Hercegovini predstavljaju vrlo zanimljive arhitekton-ske objekte. Njihova izgradnja je, kako izgleda, posebno forsirana u vrijeme vladanja Istočnih Gota u našim krajevima (490—535), koliko se to može zaključiti po nalazima koji prate ove građevine. Time ne želimo reći da su Goti bili upravo oni koji su forsirali njihovu izgradnju, nego je to doba donijelo zemlji izvjesno smirenje i red, a uz to i konsolidaciju kršćanstva, pa su tako stvoreni uslovi za građevinsku djelatnost.

Historijski izvori o crkvama su vrlo oskudni. Germanske rune, urezane na jednom stupu bazilike u Brezi, i podatak Tome, splitskog arhiđakona, iz 1250. godine, da u Duvnu postoji crkva koja je bila dovršena i posvećena 519. godine; zatim, izjava Andrije, bestoenskog biskupa (530), da mu se katedrala nalazi u teškoj situaciji; te tri latinska imena, ucrtna u jedan kamen u Dabravinama — to je sve što bi od pisanih dokumenata moglo da doprinese njihovom datiranju.

Prihvaćajući tezu: da je veći dio naših crkava izgrađen u doba istočnogotske dominacije u našim krajevima, mi, ipak, treba da imamo u vidu da je već sedamdesetih godina IV vijeka u Stridonu (Zapadna Bosna) živio đakon Julijan, koji je svoju službu nesumnjivo vršio u nekoj kultnoj građevini. Nadalje, ne bismo upravo Gotima i njihovoj vladavini mogli pripisati osnivanje biskupija u Balooma, Duvnu, Sarsenterumu i Zenici. Što je 519. godine crkvu u Duvnu posvetio je-

Sl. 36. Konjic, reljef s predstavom mitraičke kultne gozbe

dan strani biskup, slučajni putnik, ne mora nas zbuniti, jer se moglo dogoditi da je duvanjska biskupija, baš u to vrijeme mogla biti upražnjena.

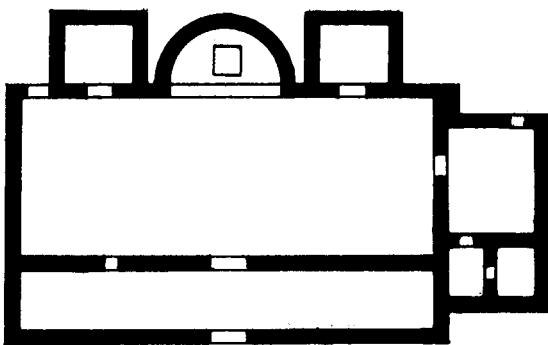
Prva sastajališta rimskega kršćana u prostorijama koje su imale kulni značaj bile su privatne zgrade i katakombe. Tu je, pogotovo u katakombama u posebno namještenim dvoranama, na obiljetnice smrti pojedinih mučenika bilo upriličavano blagovanje u njihovu čast, pa je na simboličan način naglašena njihova prisutnost, time što je počasno mjesto — zapravo neko malo prijestolje — ostajalo pri tome prazno¹².

¹² Takva kulna mjesta nalaze se, na primjer, u Velikom groblju na Nomentanskoj cesti i u Priscilinim katakombama u Rimu.

Sl. 37. Dardagani, kulni reljef Mitre

¹¹ J. Bojanovski, Bilješke sa Drine, Članci i grada VII, Tuzla 1967, str. 49.

Sl. 38. Gradina kod Srebrenice, municipalna kurija

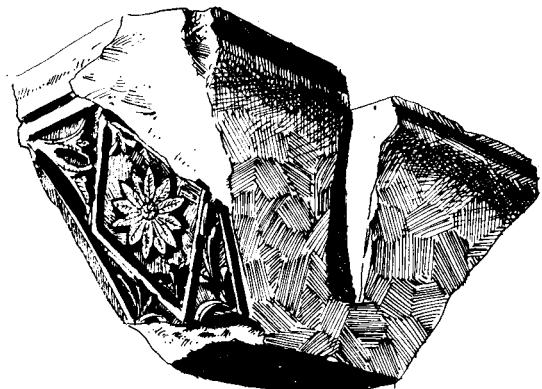
Povećanjem broja sljedbenika, prostor u katakombama postao je vremenom premalen, pa su memorijalne gozbe prenesene u triklinije rimske domova¹³. Rimski biskup imao je takav triklinij u Lateranu, upravo ondje, gdje je kasnije izgrađena papina kapela Sancta Sanctorum.

Kada je kršćanstvo Milanskim ediktom postalo ravnopravno s ostalim religijama, a zapravo se već polako pripremalo da prevlada u društvu, otpočela je gradnja velikih i reprezentativnih bogomolja tipa carskih bazilika, kao što su bazilika Spasitelja u Lateranu, (danasa Sv. Ivan), sv. Petra u Vatikanu, sv. Pavla izvan zidina, sv. Marije Velike i druge. Nacrte za ove građevine dali su državni arhitekti cara Konstantina I., a oni time određuju i pravac u kome će se ubuduće razvijati crkvene građevine. Tip privatnih domova nije više bio dostatan, jer crkve su sada morale primati pod krov velike mase ljudi, a za te svrhe rimska arhitektura imala je samo tip bazilike kao natkrivene prostore za službene skupove. No, bazilika je bila institucija i prostor za upravnu djelatnost, a budući da je rezultirala iz rimske pravničke prakse, to je ona kao bitan elemenat sadržavača apsidu, sa prijestoljem za predsjedatelja ceremonije i sjedala za prisjećnike — sve to malo uzdignuto i ogradom odijeljeno od prostora za narod. Bazilika je

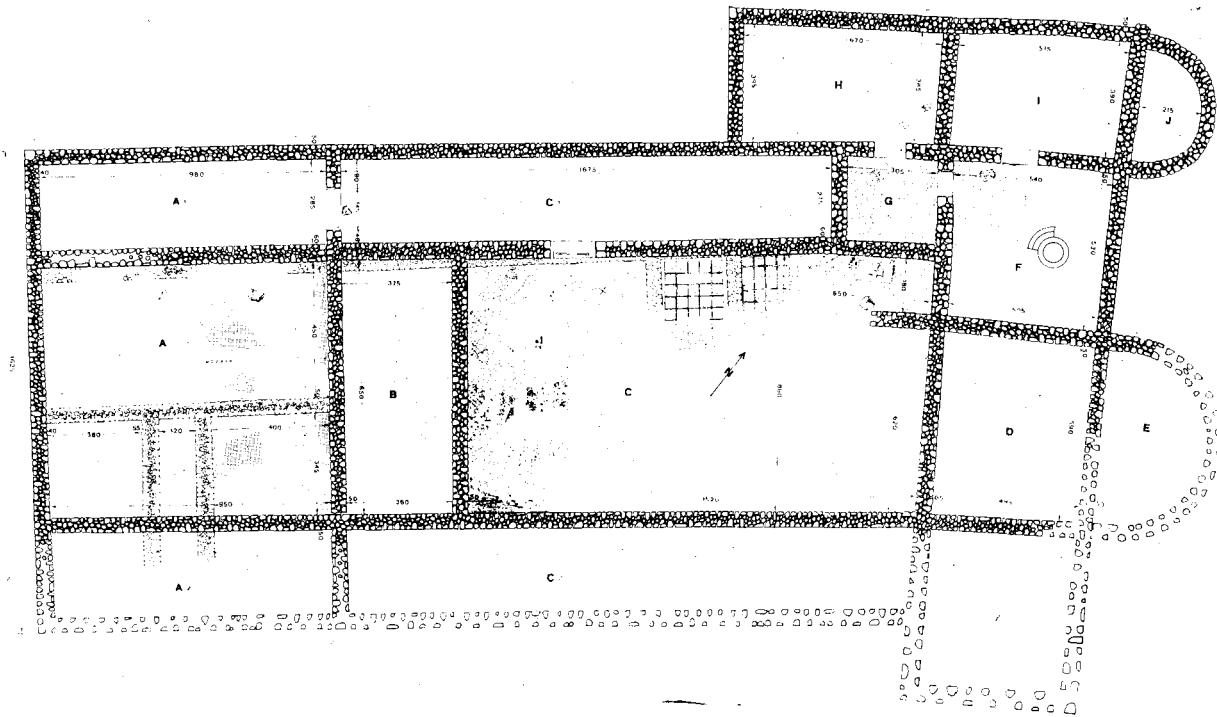
¹³ Primjer kako je kršćanska bogomolja izrasla iz privatne stambene zgrade jest bazilika sv. Petra u Le Kefu u Tunisu (IV vijek), gdje je *quadratum populi* izgrađen kao otvoreni atrium, a prezbiterij se nalazi na mjestu triklinija.

preudešena za kršćanski kult tako što je u apsidu ubaćena menza, a time je ovdje stvorena kombinacija triklinija i prostora sa upravno-sudničkom namjenom. To se nije protivilo novom društvenom položaju Crkve i njenih najviših faktora: biskupa. Kult Svetе gozbe, uobičajene na obljetnice smrti pojedinih mučenika, dobiva sada u bazilikama nove liturgičke oblike. Na nekoć praznu stolicu, zamišljenu kao simbol prisustva samog mučenika toj gozbi, sada sjeda biskup, jer on nije više samo voditelj kultnih činova i predsjedatelj kultne gozbe, nego i vrhovni upravni autoritet zajednice — sudac i nadziratelj (*episcopus*). Bazilika je tako objedinila nekoliko funkcija: ona je postala zbornica za službu Riječi, mjesto za obavljanje mistične Gozbe koja povezuje žive članove zajednice s Isusom i mučenicima, no i mjesto za vršenje upravnih funkcija Pastira Crkve. Upravo ta funkcija će biti itekako važna u vremenu kada će od Rimskog Carstva preostati samo moralni autoritet. U nešređenim državno-pravnim odnosima, na prelazu od starog u srednji vijek, Crkva je na Zapadu preuzela moralni autoritet rimskih upravnih institucija.

Pokušaji da se tip stambene zgrade adaptira za kršćansku bogomolju, pri čemu je težište bilo na ideji Posljednje večere, epizode sa 7 kruhova i dvije ribe, ili prostog običaja da se za uspomenu na mrtvoga blaguje — nisu uspjeli, jer se tip triklinija, pa i čitavog *domus-a*, nije mogao razvijati do kolosalnih dimenzija. Jer, za razliku od grčkih i rimskih paganskih hramova, koji su bili samo stan bo-

Sl. 39. Blagaj na Buni, impost

Sl. 40. Blagaj — Japra, arheološki tlocrt bazilike

gova, kršćanske crkve su prvenstveno sa stajališta živih ljudi. Zbog toga je tip stambenih zgrada iz III vijeka (oratorij u Poreču i crkva u Le Kefu) u IV vijeku napušten u korist tipa carskih bazilika.

Starokršćanske crkve u Bosni i Hercegovini slijede, dakle, arhitektonski raspored dvorana za civilnu upravu onako kako su ga dali graditelji IV vijeka. On će se osnivati na tri elementa: kult mučenika, reminiscencija na Posljednju večeru i upravne funkcije *episcopus-a* u prelaznom dobu od propasti rimskog carstva do konsolidacije srednjovjekovnog državnog sistema u Evropi. I pored činjenice da te građevine pokazuju raspored i konцепciju bazilike, u ovom radu uglavnom je izostavljen ovaj izraz. Starokršćanske crkve u Bosni nisu prelazile veličinu običnih municipalnih kurija kakve su, na primjer, postojale u Domaviji¹⁴ (sl. 38) i Delminiju¹⁵. Ako već zgradama municipalne administracije ne pristoji naziv »bazi-

lika«, nema razloga da to prenosimo i na istovjetne zgrade u službi kulta.

Kultne građevine kasne antike u Bosni i Hercegovini imaju nekoliko zajedničkih osobina koje se mogu smatrati tipičnim, no prije nego bismo ušli u pojedinosti ove vrste spomenika, potrebno je da pregledamo što nam je, zapravo, o njima poznato.

OPIS GRAĐEVINA

Oko 1 km istočno od starog grada Blagaja na Buni, otkrivena su, svojedobno, dva imposta sa ukrasima koji upućuju na porijeklo sa neke crkvene zgrade kasno-antičkog doba^{15a}. Sama građevina nije otkrivena (sl. 39).

U selu Blagaj, nedaleko od ušća Japre u Sanu, nalazi se položaj zvan Crkvina. Ovdje su, u okvirima spasavanja ostataka rimskog metalurškog pogona, naselja rudara i njihove nekropole, otkriveni ostaci bazilike iz VI vijeka, dosad najveće građevine, ove vrste, u Bosni (sl. 40). Zgrada je oko 42 m dužine i 17,50 m širine — možda i više. Bila je izgrađena na ruševinama stambenih zgrada

¹⁴ V. Radimsky, GZM IV (1892), str. 3—7.

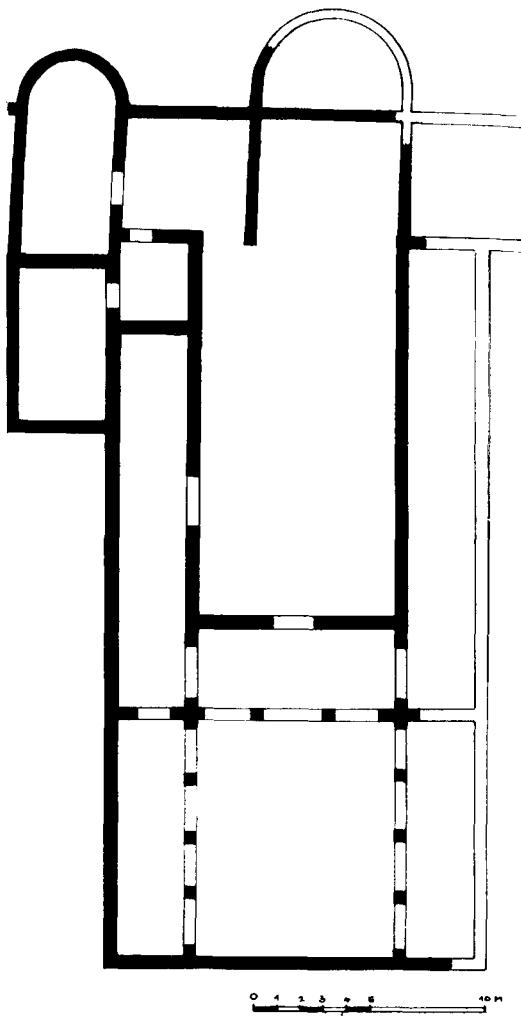
¹⁵ K. Patsch, GZM XVI (1904), str. 311—339.

^{15a} K. Patsch, GZM XVI (1904), str. 41—42; isto WMBH IX (1904), str. 273.

iz ranijih vijekova, sačuvanih u dva struma, od kojih je mlađi pripadao IV vijeku. Sama bazilika nastala je pregradnjom i dogradnjom neke starije crkve.

Kompleks bazilike (sl. 41) sačinjavao je atrium, naos s apsidom, bočne lade, baptisterij i prigradak sličan memoriji. Prostorija uz memoriju možda je služila kao diakonikon ili u mlađoj fazi, kao baptisterij. Južne partie građevine nisu otkopane jer su se nalazile u substrukciji seoske ceste.

Atrij (sl. 42), oko 16 m širok i 9,80 m dubok, bio je vjerojatno sa tri strane flankiran arkadama. Nesiguran je, naime, podatak za zapadni zid prostorije B, koji

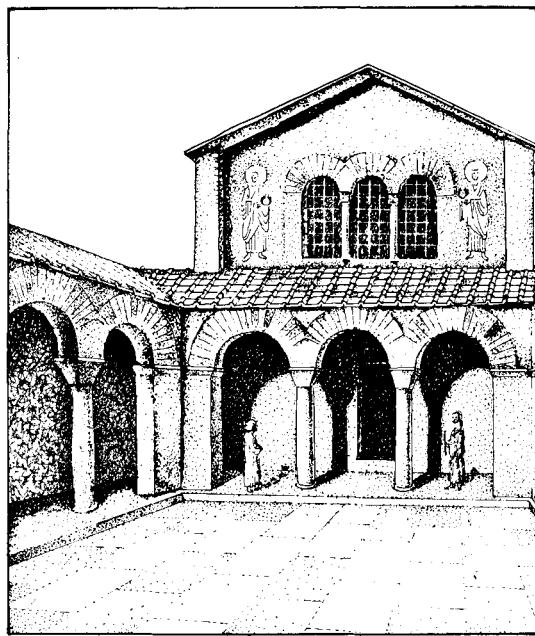

Sl. 41. Blagaj — Japra, približna rekonstrukcija tlocrta bazilike

je kod iskopavanja zatečen u prerovanom stanju (vlasnik zemljišta godinama je ovde vadio kamen i opeku), pa su se tako sačuvali samo ostaci temelja. Uz taj zid i u dvorištu atrija nađeni su ostaci mozaika koji su ukrašavali pročelje bazilike. Ti mozaici su se ispočetka pojedinačno obrušavali, a kasnije je čitav zid srušen, valjda zbog oslabljenog parternog dijela, prema slobodnom prostoru atrija. Sjeverni hodnik atrija bio je popločan poligonalnim pločama, možda i južni — ali se iskopavanjima nije moglo onamo prodrijeti. Slobodni, nenatkriveni prostor nije bio popločan. U njemu su zatečeni ostaci neke zgrade iz IV vijeka, a još niže i građevine sa zidnim slikarijama u secco-tehnici — možda stambena zgrada iz II ili III vijeka. Oko 3 metra duboko u zemlji otkrivena je prehistozijska livnica željeza, sa talioničkim pećima i množinom troske u kojoj je nađen i dosad nepoznati novac nekog ilirskog plemena — možda Mezeja. Zapadni zid atrija zatečen je samo u temeljima, pa je ostalo nepoznato na koji se način ulazilo u taj prostor.

Naos, najmanje 25 m dug, sastojao se od prostora za vjernike, sa alama (ili transeptom) i apsidom. Njegova istočna polovina zatečena je u razorenom stanju tako da su se jedva mogli ustanoviti neki potezi temeljnih zidova, dok je sve drugo bilo u novije doba iskopano i ispreturnano. Jedino se još moglo istraživati u sjevernoj trećini prostora za vjernike i uz zapadni zid. Posao je, međutim, bio otežan time što su zidovi građevine VI vijeka djelomično počivali na starijim zidovima, pa su ti (stariji) zidovi jednim dijelom upotrijebljeni u bazilici. Drugu teškoću činila je činjenica da je bazilika vjerojatno pregrađena od neke ranije podignute crkve (D, F, G i istočni dio C) u kojoj je prostorija F služila kao baptisterij, a kojima su onda dodani prema zapadu pravilno planirani prostori A, B i C sa prigradnjama. Pločnik od opeka, sa žigom SISCIA, u sredini prostorije C, predstavlja ostatak starije građevine koja je imala i instalacije za centralno loženje.

U prostoriji za narod zatečena su dva sloja podova od krečnog naljeva na podlozi od nabacanog kamenja.

Sl. 42. Blagaj—Japra, rekonstrukcija atrija bazilike

Nije objašnjena veza prema prostoriji C-1. Zatečeni prag sa usjećenim rupama za *cardines*, vrata sa dva krila, navodi nas na pomisao da druge neke veze između ovih prostorija nije bilo, pa je C-1, prema tome, služila i kao hodnik prema prostoriji G, odakle se moglo stizati u druge prostorije.

Kratki zid u sjevernom dijelu prostorije E, koliko se moglo oteti od seoske ceste, dozvolio je mogućnost da tu prostoriju rekonstruiramo kao apsidu. Tra govni oltara nisu pronađeni — na tom mjestu nije vršeno iskopavanje.

Uz sjeveroistočni dio bazilike dograđene su dvije prostorije, jedna među njima završavala je apsidom. Podnicu, u ovim potpuno praznim prostorijama, činila je nabijena, crna zemlja. Mjesto na kome se ove prostorije nalaze, u odnosu na cjelokupnu građevinu, dozvoljava pret postavku da je ovo mogla biti memoria, sa još jednom prostorijom — možda di akonikon. Ova potonja mogla je služiti i kao baptisterij u vrijeme kada je bio napušten običaj ukopavanja piscina.

U zgradi su nađeni sljedeći objekti:

Br. 1. Ploča pluteja, (sl. 43). U oštrom profiliranom okviru nalazi se prikazan ravnnokraki križ sa izvučenim uglovima. U

prekrižju greda nalazi se plastični krug i u njemu se, još jednom, ponavlja pri kaz ravnnokrakog križa. Dužina ploče (bez utora), 130,50 m, visina 0,80 m, deb. 8,5—9 cm. Ploču bismo rado pripisali VI vijeku.

Br. 2. Fragment korpusa mramornog stupa, promjera 26 cm. Nađen je pored ploče pod br. 1.

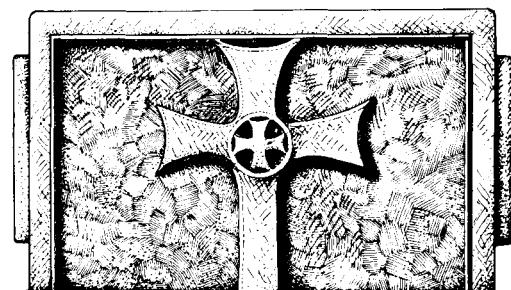
Br. 3. Polovina kapitela, nađena kod vrata između C—1 i A—1. Dio korpusa prelazi u plastično naglašeni epitrahelion. Uglovi kapitela urezani su kosim rezom na oblik mandorle, a na plohama se od debelog gornjeg plinta spuštaju po dva kosa ureza prema sredini kalatosa. Pri vrhu plinta postoji rupa za uglavlivanje. Lapor. Donja širina jedne strane kapitela iznosi 12,5 cm, a plinta 18,5 cm. Plint je debeo 5 cm, kapitel (u užem smislu) je 9 cm visine, a epitrahelij 1,5 cm visine.

Br. 4. U atrij su zajedno s mozaicima, pala dva imposta; obadva su starija spolija koji su doklesavanjem preoblikovani za ovu svrhu.

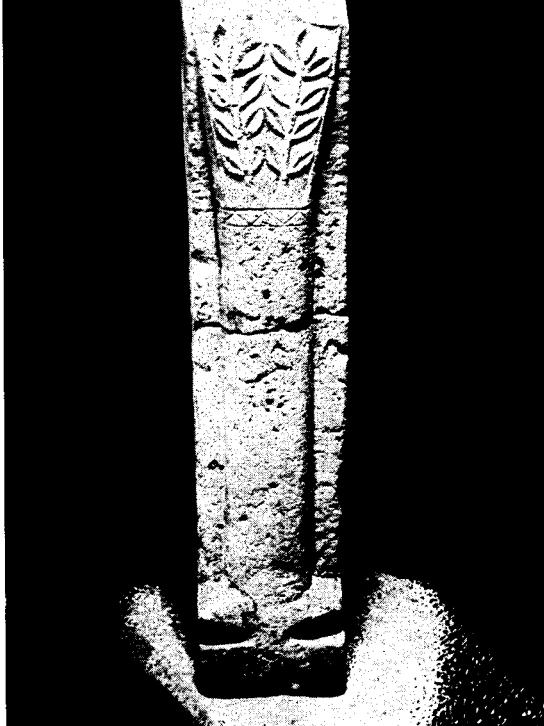
a) Nekadašnja ara posvećena Silvanima od Kalimorfa, nekadašnjeg kućnog roba cara Septimija Severa, kojega je car oko 201. godine ovdje postavio za vilika. Natpisno polje postala je gornja površina imposta. Sam impost je 42 cm dužine, 19,5 m širine i 14 cm visine.

b) Drugi impost je takođe bio preformiran od are na kojoj su bili urezani neki krugovi i prikaz jelena — tipična umjetnost Ilira u Pounju.

5. Kamen sa udubljenjem za uticanje utora parapetne ploče. On je bio ugrađen u zid, dakle objekat kojim se fiksirao plutej u zidu.

Sl. 43 Blagaj — Japra, ploča iz oltarske pregrade

Sl. 44. Borasi, nosač oltarske menze

Bazilika se nalazila u naselju, a svojim pročeljem bila je okrenuta ka metalurškom pogonu. Naselje se sastojalo od niza slobodno stojećih stambenih zgrada.

U zaseku Borasi u Vitini kod Ljubuškog otkopao je Ćiro Truhelka 1893. godine malenu crkvenu građevinu i kratko je opisao u publikacijama Zemaljskog muzeja.¹⁶

Kapelica je četvrtasta građevina sa istrenom višekutnom apsidom. Vanjska dužina zgrade iznosi 8,20, od čega na apsidu otpada 1,70 m. Debljina zidova iznosi 0,60 m. Bila je popođena opekama. Sastoji se samo od jedne prostorije. Apsida je široka 3,40 m i ima kamena *subsellia* sa mjestom za katedru. Ulaz je širok 1,05 m, nalazi se s lijeve bočne strane. Usred apside našlo se postolje za menzu, izvedeno od pješčara, veličine $0,90 \times 0,60$ m sa 4 četverougaone rupe za stupiće menze, i otvorom u sredini za smještaj relikvije. U kapelici je bio nađen jedan stupić, koji je, vjerojatno, pripadao menzi.

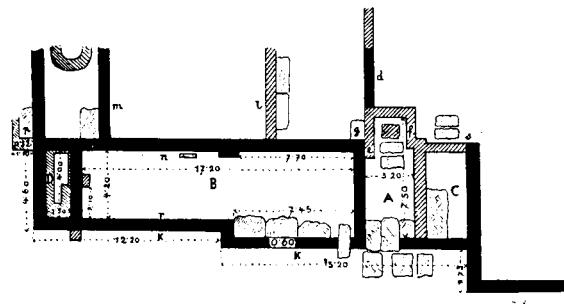
¹⁶ Č. Truhelka, Rimske iskopine u Vitini, GZM V (1893), str. 676—677; isto u WMBH, III (1895), str. 525; isti Die christlichen Denkmäler Bosniens und der Herzegowina, Römische Quartalschrift 1895, 12; isti, Starokršćanska arheologija, 102—105; M. Vanino, Povijest Bosne, Sarajevo 1942, str. 150.

Stupić (Sl. 44) je četvrtastog presjeka $0,16 \times 0,15$ m, a visok 0,63 m. Sa dvije protivne strane izrađen je plosnati polustup sa jednostavnim kapitelom koga čine dvije plastične grančice. Baza je prikazana kao poprečna letva. Zadnja je strana jako oštećena. Gornja je površina glatka. Stupić je razbijen u dva dijela.

U Brezi, sjeverno od Sarajeva, otkri-
vene su dvije kultne građevine koje je
moguće datirati u starokršćansko doba
(sl. 45).

Na lijevoj obali Stavnje (B r e z a I.), na lokalitetu zvanom »Srđ«, djelomično je otkopan sklop zidova iz dviju epoha, koje nije moguće sasvim sigurno determinirati u ambijent koji nam se, ipak, čini da predstavlja narteks i dio lađe neke crkve.¹⁷ Ovdje je, zapravo, samo raskršćena gomila kamena, dok se pravo iskopavanje nije nikada izvelo. Stariji zidovi su izrazito rimska antička građevina, istina, iz kasnog doba, jer su se između uredno složenih slojeva kamena našla i spolija iz ranijeg vremena. Mlađi zidovi, koji predstavljaju pregradnje u objektu sa kontinuiranom namjenom, predstavljaju vrlo površan i neuredan rad. Starija građevina je, naime, bila uništena u požaru, nakon čega je došlo do ugrađivanja novih zidnih poteza. Kada je i ova druga građevina postala ruševina, preko njenih ostataka vršeni su ukopi, koji se prema prilozima nakita mogu datirati u XI—XII vijek. Mjesto je poslužilo kao groblje sve do u kasni srednji vijek, što se može za-

¹⁷ V. Čorović, Izvještaj o iskopavanjima u Brezi 1913. godine GZM, XXV (1913), str. 409—420.

Sl. 45. Breza I (Srđ), tlocrt ruševina

ključiti prema kamenim spomenicima koji ovdje i danas još stoje.

Uломci ukrašene arhitekture nađeni su u hrpi kamenja, dakle na sekundarnom mjestu. Time je otežano determiniranje tih spomenika, pa i njihovo povezivanje u cjelinu objekta. Zanimljiva su dva ulomka parapetne ploče (*sl. 46*) ukrašene na način koji podsjeća na tranzene. Tri primjerka (*sl. 47*) potpuno su identična bordurama iz Dabrawine. Protom ovna (*sl. 48*) podsjeća nas na iste figure sa vanjske strane apside crkve na desnoj obali Stavnje (Breza II), o čemu će kasnije biti riječi.

Sl. 46. Breza I (Srđ), reljefna ploča

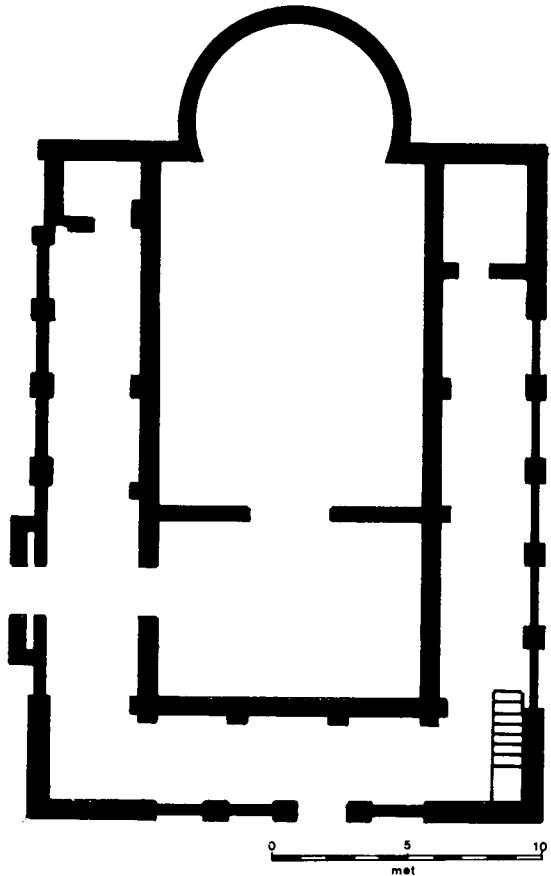
Sl. 48. Breza I (Srđ), skulptura sa crkve

Sl. 47. Breza I (Srđ), ulomak reljefa

Na desnoj obali Stavnje (Breza II) otkriveni su 1930. godine, takođe, ostaci crkvene građevine¹⁸. Iskopavanja su tada vršena u skromnim razmjerima. Sistematsko iskopavanje izvedeno je 1958—61, ali objekat nije publiciran (*sl. 49*). Građevina se sastojala od narteksa i naosa sa presbiterijem koji se završavao apsidom. Uz tri vanjske strane tekao je portik, nošen stupovima koji su rađeni od muljike na tokarskom kolu, sa četvrtastim kapitelima (*sl. 50*). Stupovi su bili povezani lukovima od sedre. Ispred istočnog bočnog ulaza — bazilika je bila postavljena u pravcu od sjevera ka jugu — nalazila se masivna dogradnja u obliku slavoluka ili tomu slično (*sl. 51*). Na sjevernom pročelju postojao je ulaz u portik, ali se od njega moglo samo prilaziti stepenicama koje su, položene uz zapadni zid, vodile na sprat. Apsida je bila ukrašena masivnim skulpturama glava veprova, koji su, možda, u nekoj kombinaciji sa prozorima, stršili iz zida. Srednji dio građevine bio je pokriven drvenim letvicama. Uломaka tegula našlo se samo na nekim mjestima u portiku. S obje strane presbiterija, u produžetku portika, nalazila se po jedna manja prostorija.

¹⁸ G. Ćremošnik — D. Sergejevski, Gotisches und römisches aus Breza bei Sarajevo, Novitates Musei Sarajevoensis Nr. 9 (1930).

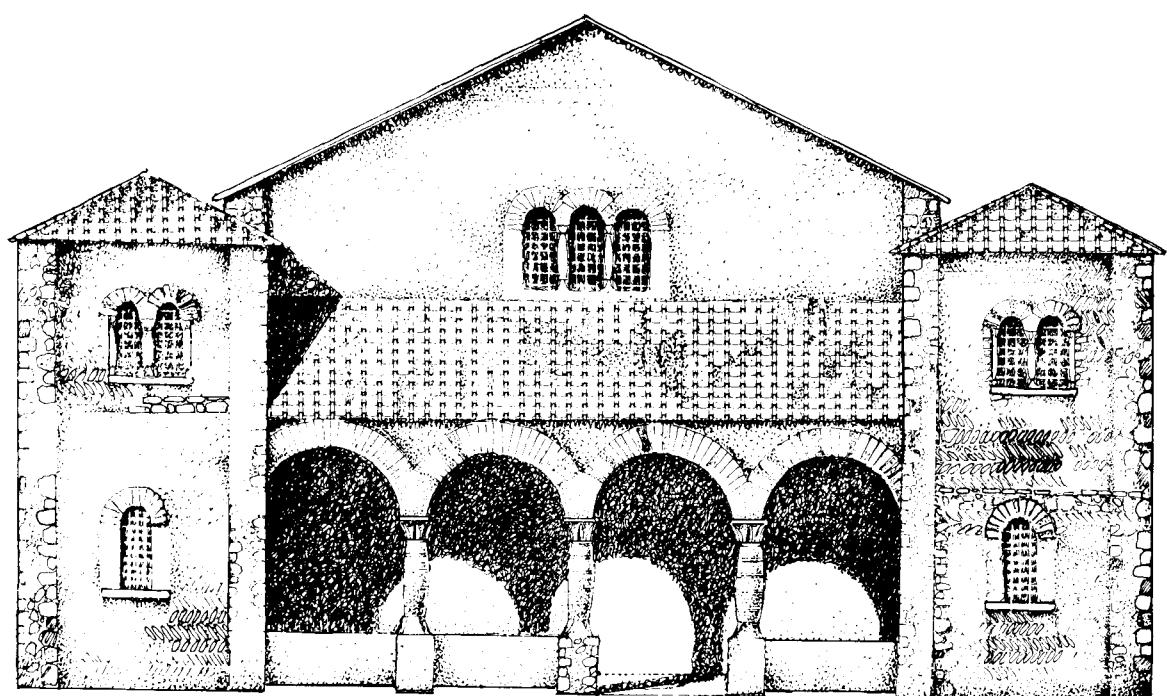

Sl. 49. Breza II, tlocrt crkve

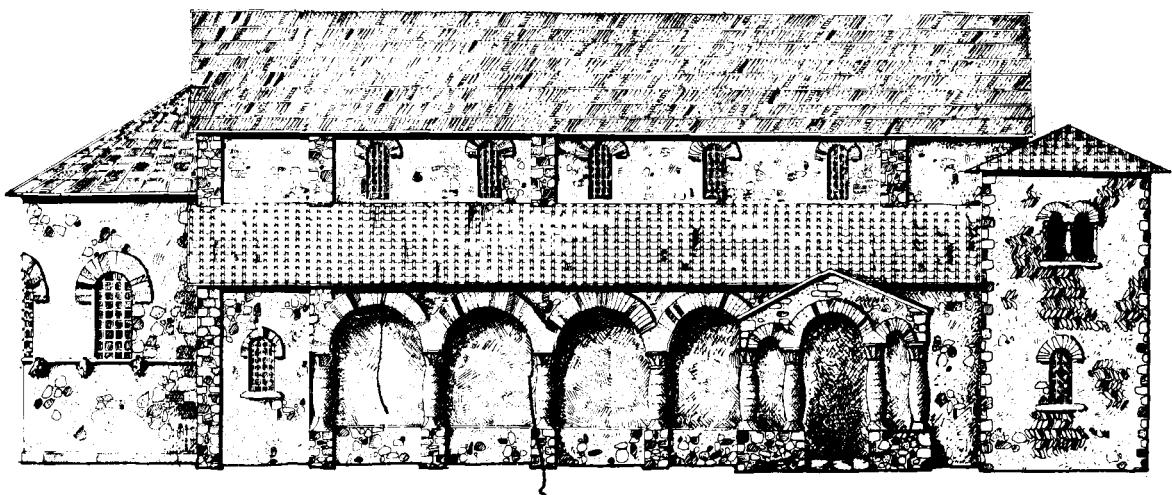
Ostatak oltarske pregrade nije se našlo, a isto tako nije postojao ni *sepulchrum*. Graditelji bazilike nisu bili vezani za kult mučenika.

Zidovi su bili izvedeni većinom od nejednoliko složenog kamena vezanog krečnim malterom, ali se tu i tamo pojavljuje i izraziti *opus spicatum*, tj. kamenje složeno po sistemu ribljih kosti.

Osebujnost građevine čini ne samo njena osnova nego i kamena plastika, stupovi, kapiteli i protomi veprova. Korpsi stupova rađeni su na tokarskom kolu, pa su tako dekorirani »prstenovima« od plitkih žljebova. Entazis se nalazi negdje oko sredine korpusa. Osnova stupova je četvrtasta, bez izrazitog plinta, sa udubljenjima na uglovima. Kapiteli donekle sliče impostima. Njih, uglavnom, čine dva plinta između kojih se nalaze oštiri lukovi. Postoji i manji tip stupova, možda od čeone trifore, sa kapitelom čija je frontalna ploha ukrašena križem u mandorli.

Sl. 50. Breza II, rekonstrukcija pročelja

Sl. 51. Breza II, istočno lice građevine

Protomi veprova, koji su bili crveno obojeni, nađeni su uz vanjski zid apside. Njihovo mjesto na zidu apside nije određeno, a položaj na slici br. 51 samo je proizvoljna moguća varijanta (sl. 52—59).

Na jednom od stupova urezane su rune, čiji smisao nije odgometnut.

Bazilika je propala u požaru, i poslije toga nije više obnovljena. Izgleda da je ovaj požar bio u vezi sa nekom borbotom jer je u garotini upropasćene drvene konstrukcije nađen germanski umbo (tipičan za VI vijek, (sl. 60) i kostur čovjeka koji je, kako izgleda, u tom požaru nastradao. Zidovi bazilike stajali su duže vremena poslije tog požara, lagano su se runili (naslage rahlog maltera uz same zidove), a onda padali, pretežno prema zapadu.

Poviše sloja sa garotinom, ali prije nego su se zidovi počeli definitivno rušiti, u prostorijama bazilike nastanili su se stari Slaveni. Nije, naime, moguće odrediti na koji su način, među napola razorenih zidova, dospjeli ulomci ranoslavenskih posuda.

Postojanje bazilike možemo na temelju načina građenja, urezanih runa i umba u sloju garotine datirati u VI vijek. Malo je izgleda da bi ona bila starija od samog konca V vijeka. Svojom prostornom koncepcijom i osebujnim oblicima

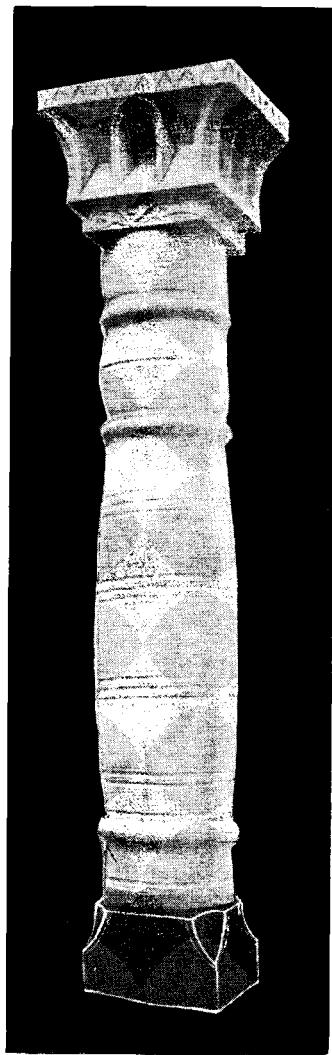
njenih ukrasa, ova bazilika stoji prilično usamljena u ovim krajevima.

U vremenu od 1966—68. godine iskopani su na položaju »Crkvina« u Cim u, na sjeverozapadnoj periferiji Mostara, ostaci trobrodne bazilike sa 3 apside (sl. 61)¹⁹.

Sa ovog mesta bili su već odranije poznati neki reljefi koji su upućivali na mogućnost postojanja kasnoantičke kultne građevine. Tu je postojao i ukrašeni kameni sarkofag, koji je ponovno zatpan.

Crkva se sastoji od narteksa, tri lađe i presbiterija sa tri apside, raspoređene kao list djeteline. Orientirana je od zapada ka istoku. Uz sjeverni i južni bok nalaze se još neke građevine, vremenski istorodne, i svakako u nekoj vezi sa bazilikom. Dužina cijelokupne građevine iznosi 24,80 m, a širina 15 m. Zidovi su izvedeni solidno i pravilno, od uredno dotjeranih blokova mostarske muljike. Sirina im varira između 0,60 i 0,85 metara. U narteks se ulazilo sa zapadne strane kroz vrata 2 m širine, a iz njega se dalje prolazilo u svaku lađu kroz posebna vrata.

¹⁹ P. Leko—T. Anđelić, Arheološki pregled 8 (1966), str. 142—144; raniji podaci, GZM, XVI (1904) i WMBH, IX (1904), str. 274.

Sl. 52. Breza II, stup i glavica

Sl. 55. Breza II, kapitel

Sl. 57. Breza II, kapitel i dio korpusa stupā

Sl. 56. Breza II, kapitel stupā s križem u mandorli

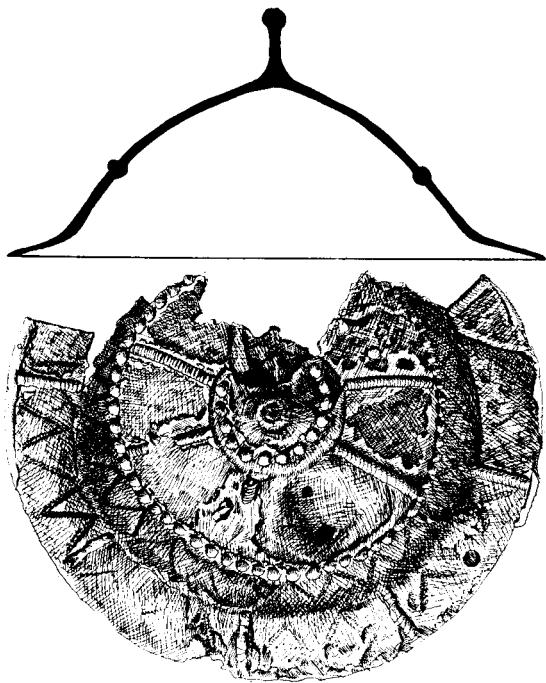
Sl. 53. Breza II, kapitel i korpus jednog stupā

Sl. 58. Breza II, osnova i dio stupā

Sl. 59. Breza II, ukras čeone strane imposta

Sl. 60. Breza II, germanski umbo iz ruševine crkve

Pod se sastojao od ploča muljike utopljenih u žitku masu maltera.

Bogati kameni namještaj (sl. 62) bio je nakon uništenja građevine prikupljen na jedno mjesto; očito je postojala namjera da se zgrada popravi, ali do tog popravka nije došlo. Među tim nalazima posebno su zanimljivi: ulomak pluteja sa reljefnim prikazom janjadi koja između stupova idu nalijevo, možda prema križu. Na drugom kamenu prikazane su rive, zatim, na jednom, paun, a na drugom, vinova loza sa grozdovima. Nađeni su ulomci stupova i kapitela od oltarske pregrade.

Građevina je okvirno datirana u drugu polovinu V i prvu polovinu VI vijeka.

U Crvenici, na mjestu na kome se rimska cesta, dolazeći iz Rakitna i oslobođajući se tjesnaca, lagano otvara prema južnom dijelu Duvanjskog polja, otkrivena je 1964. među ruševinama rimskog naselja kasnoantička crkva²⁰. Građevina je 24,52 m dužine i (bez prigratka) 9,69 m širine. Vanjska širina cjelokupnog kompleksa iznosi 15,05 m. Sastoji se od tri lađe: srednja je 4,35, a svaka

od pobočnih po 1,10 m širine. Apsida je uvučena unutar građevine. Prostrani narteks, na zapadnom dijelu prostora proteže se cijelom širinom crkve. Sjeverna bočna lađa završava se prema istoku apsidom, dok južna prerasta u prostoriju koja se naslanja na apsidu.

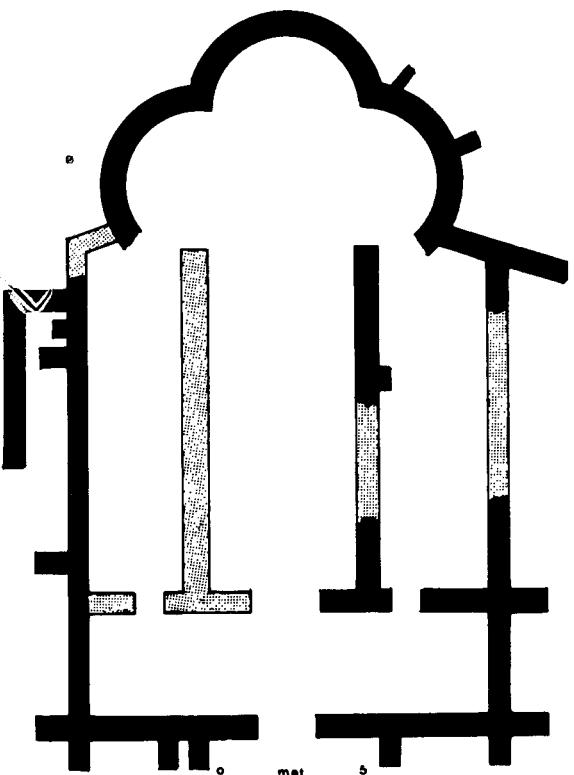
Sjeverno uz crkvu, u cijeloj njenoj dužini, dograđen je niz od 4 prostorije, među kojima se nalazi i baptisterij sa dubokom piscinom u podu. Baptisterij je 11,20 dužine i 4,70 m širine.

Od oltarske pregrade sačuvalo se malo elemenata, tako da nije moguće rekonstruirati prvobitno stanje.

Po tipu tlocrta ova građevina se znatno razlikuje od crkava tzv. »bosanskog« tipa. Sa ugrađenom apsidom i izduženim prostorijama ona upućuje na neposredne uticaje Mediterana.

Lokalitet je datiran nalazom triensa cara Justinijana I (527—565).

Gradina poviše naselja služila je u kasnoantičko doba kao refugij.

Sl. 61. Cim, tlocrt crkve

²⁰ I. Bojanovski, Arheološki pregled 7 (1965), str. 135—140.

Sl. 62. Cim, reljef

Ruševine crkve u Čarakovu (sl. 63) otkrivene su na prehistojskoj gradini Zecovi, u sredini utvrđenog naselja iz ranog bronzanog doba (slavonske kulture), na kome je u rimsko doba, vjerojatno već u IV vijeku, izgrađen masivni refugij²¹.

Zgrada je bila orijentirana, uglavnom, od istoka ka zapadu, a sastojala se od pravokutnog narteksa i lađe koja se završavala polukružnom apsidom prema istoku. Od čitavog objekta ostali su, zapravo, sačuvani samo dijelovi temelja debljine 0,90, odnosno 0,80 m (na južnom dijelu). Sjeverno uz zgradu postojale su još neke prostorije, ali je kompleks bio već toliko razoren, da nije više bilo moguće ništa sa sigurnošću utvrditi. Mjestačno se u zgradi sačuvala i podnica od krečne smjese. Kamen za zgradu pribavljen je kao *spolium* sa ruševinama antičkih zgrada.

Ranije je na ovom prostoru otkrivena srebrna plitica sa urezanim hristogramom i slovima A i Ω.

Plitica je izgubljena.

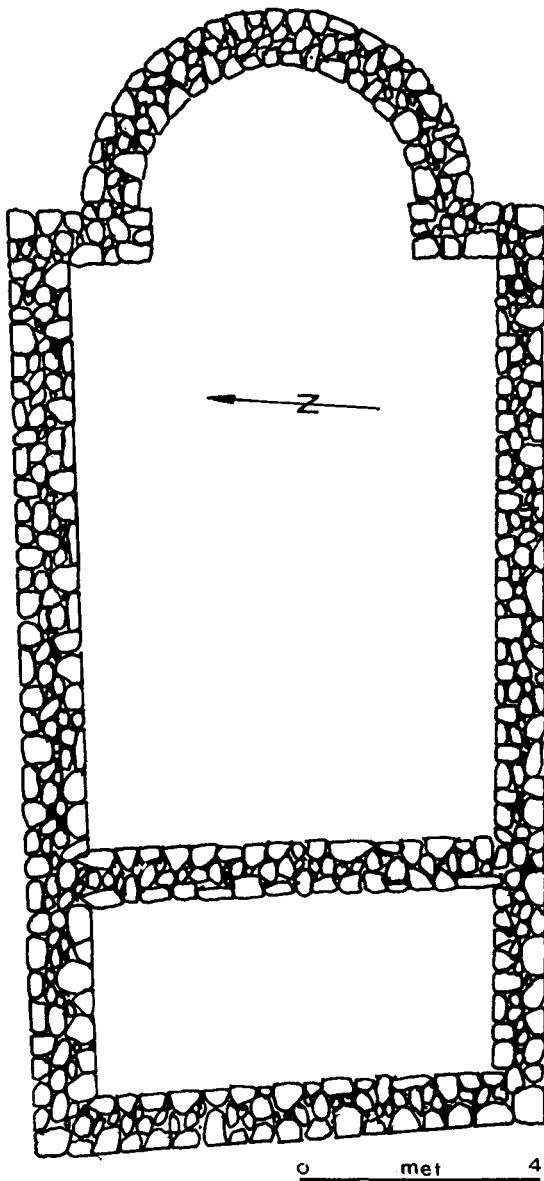
Prilikom istražnih radova u sjeveroistočnom dijelu zgrade, otkriven je ulomak većeg kapitela sa prikazom plastičnog cvijeta sličnog tulipanu koji prerasta u dvodjelni abakus. Nadalje je nađen fragmenat malog kapitela sa trodjelnim abakusom i spiralama u tehnici kosog resa. Od značaja je i nalaz dva fragmenta ploče koja je uokvirena klasičnim profilom, a uokolo udubljenog prostora teče troplet koji se savija oko plastičnog kolata, probušenog u sredini (sl. 64).

²¹ Dr Irma Čremošnik: Novi srednjevjekovni nalazi kod Prijedora, GZM, NS, X (1955), Arheologija, str. 137—140.

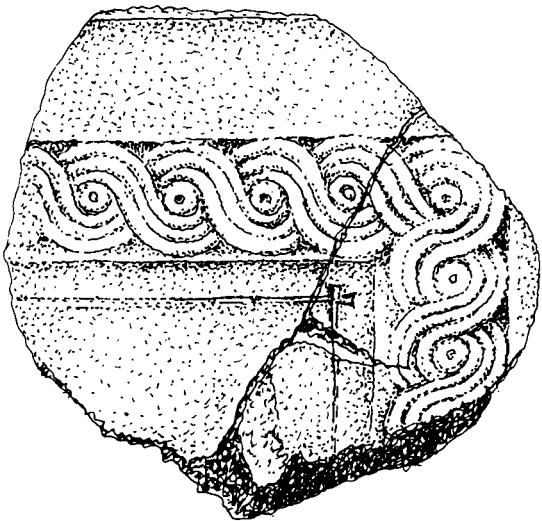
Otkriveni inventar upućuje na kameni crkveni namještaj kasnoantičkog porijekla.

Crkva se nalazila unutar zidova refugija. Pomanjkanje bilo kakvih srednjovjekovnih nalaza upućuje na mogućnost da je ona razorena pod konac seobe naroda (u VII vijeku) i da poslije toga nije više obnovljena.

Na mjestu zvanom Grudine u Čipuljiću (danas dio Bugojna) otkopavanje nekoliko godina (od 1959—70) kom-

Sl. 63. Čarakovo, tlocrt crkve

Sl. 64. Carakovo, reljefna ploča

pleks objekata sa, kako izgleda, 2 crkvene građevine iz raznih epoha²². Nas, na ovom mjestu, zanimaju nalazi koji upućuju na kasnoantičko porijeklo. U spletu zidova koji su ovdje otkopani, teško je razlučiti onaj dio koji bi se mogao smatrati cjelinom kasnoantičkih objekata, no u svakom slučaju tom vremenu možemo pripisati građevinu nešto izduženog tlocrta, sa narteksom, tri lađe i apsidom, pa tetrakonhalni objekat (baptisterij) povezan vratima sa narteksom ili bočnom lađom. Osnova tako izdvojenog objekta podsjeća, donekle, na kompoziciju objekata u Stobima, što ih je J. Petrović²³ nazvao »Krstionica II« i »Crkva Sv. Jovana Krstitelja«.

Istraživanje ovog kompleksa otežano je višeslojnošću nalazišta zbog čega na mnogo mesta nije bilo moguće odvojiti pojedine građevne faze. Tako se — kako izgleda — u tetrakonhalnom objektu javlja kao podnica sloj koji je očito stariji od objekta, pa je piscina bila samo djelomično ukopana u njega, dok se prava podnica prostorije, pa tako i gornji dio piscine, nisu uopće sačuvali.

²² V. Paškvalin, Arheološki pregled 8 (1966), str. 146—148; isti, Arheološki pregled 10 (1968), str. 159—162.

²³ J. Petrović, U Stobima danas, GZM, LIV, 1942, tab. VIII.

No, bez obzira na teškoće koje ovdje nije moguće izbjegći, u ruševinama su nađeni objekti čija je kulturna pripadnost manje ili više sigurna. To su: veliki ulomak ploče sa reljefnim prikazom riba i fragmenti tranzena od septuma. Od ostalih nalaza može se spomenuti izvjesna kolicićina prozorskog stakla, ulomci keramike i novci iz vremena kasnog carstva.

Druge pojedinosti nisu još objavljene. Mogućnosti datiranja su široke: od kasnog IV do VI vijeka.

Ruševine crkve u Čitluku kod Šipova leže na desnoj obali Janja, 1 km od ušća potoka. Lokalitet se zove »Crkvina«. Jedva vidljive ozidine, zarasle u šumu, leže na niskoj kosi, koja se blago spušta prema rijeci. 1930. godine, vlasnik zemljišta otkopao je istočni dio ruševine — apsidu, ali je sve kasnije opet zatrpaо zemljom. U 1961. godini bile su u neposrednoj blizini crkve pronađene kasnoantičke grobnice na svod²⁴.

Tom prilikom je među ruševinama crkve iskopano nekoliko sondi. Zidovi, građeni od lomljenog kamena, a s unutrašnje strane pokriveni žbukom, bili su mjestimično sačuvani do 1 m visine. Pod je od krečnog namaza. Sudeći po obilnim ostacima tegula, crkva je bila pokrivena crijeponom.

Apsida je široka 3,58, duboka 5,20. Duž južnog zida mjestimično su sačuvana *subsellia* u obliku dvaju stepenica, široka 0,32, a visoka 0,40. Sa sjeverne strane ostali su ostaci samo jedne stepenice, široke 0,22, a visoke 0,11. Ovim zidanim dijelovima morala su biti dodata drvena sjedala. Isto to važi i za katedru u začelju, od koje je sačuvana kamena osnova, širine, duž zida 1,00 i 0,82, prema unutrašnjosti, a visine 0,65. U sredini apside u podu je napravljeno postolje za menzu od kamenih ploča, dimenzija $1,03 \times 0,67$, sa dvije rupe za noge menze koja je vjerojatno bila od drveta, kao i oltarna pregrada. U ruševini je bio nađen odlomak gesimsa dug 0,42, visok 0,29, ukrašen zupcima i degeneriranim »jajima«, slabe izrade.

²⁴ I. Bojanovski, Kasno-antičke grobnice na svod u Čitluku kraj Šipova, Naše starine, IX (1946), str. 103—122. D. Sergejevski, Spätantike Denkmäler aus Jajce GZM, L (1938), str. 48—51.

Sa zapadne strane crkve, (ispred ulaza) nalaze se u jednom redu tri grobnice, zidane na svod²⁵, tipa koji je u kasno-antičko doba bio rasprostranjen po Bosni i Hercegovini.

Crkveni kompleks u Dabrinama, (sl. 65), smješten je oko 150 m visoko na stijeni, poviše uske doline Stavnjene, na prostoru koji je ograđen zidom i osiguran sa dva objekta slična tornjevima. Mjesto se zove Gradina, i, kao obično, na takvim položajima, ovdje se nalazi ulomaka prehistorijskih zemljanih posuda. U kasnoantičko doba je na tim ostacima podignuto nekoliko građevina, usamljenih, daleko od svijeta i prometa. Na slobodnom prostoru unutar zidova nalazi se, osim crkve, još i nekoliko malih prostorija, sagrađenih u nizu. Najbliže rimsko naselje nalazi se u Brezi, 6 km daleko prema jugozapadu. U ruševinama je nađen ulomak *are* posvećene Jupitru, koja vjerojatno potiče s ovog mjesta.

Prva iskopavanja vršio je ovdje metalurški inženjer Karl Fitzinger 1891. godine, a nalaze je objavio V. Radimski²⁶. Kasnije je ovo nalazište bilo još u nekoliko navrata predmet rasprava²⁷, do Dimitrija Sergejevskog koji je 1954. godine ponovo otkopao građevinu, i objavio cijelokupne nalaze u posebnoj publikaciji²⁸. Njegovi rezultati poslužili su za ovaj prikaz.

Crkva je sagrađena na neravnom terenu, tako da je narteks ukopan u stijenu, a presbiterijalni dio (prema istoku)

²⁵ Pregled ovih grobnica u BiH, i starija literatura kod: V. Paškvalin u GZM, NS XIV, (1959), str. 149—162 i navedeni članak I. Bojanovskog.

²⁶ V. Radimsky, Crkvena razvalina kod Daravine u kotaru visočkom u Bosni, GZM IV (1892), str. 372—387; isto u WMBH II (1894), str. 73—86.

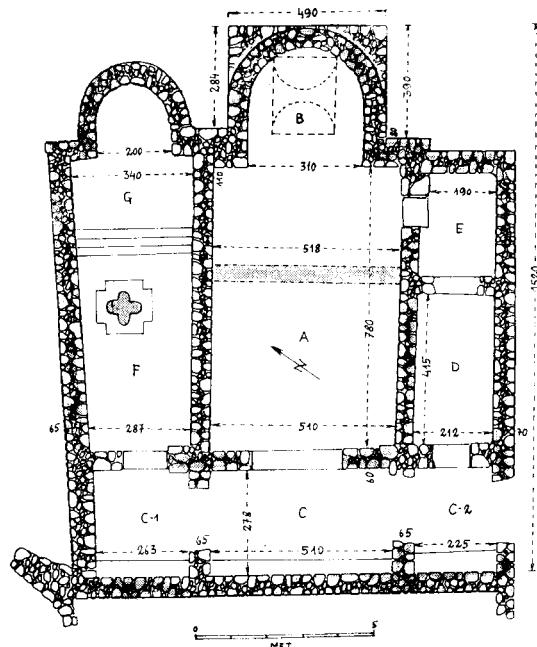
²⁷ Č. Truhelka, Die christlichen Denkmäler Bosniens und der Herzegowina, Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte 9, 1895, str. 197—235; isti, Starokršćanska arheologija, Zagreb 1931, str. 126—129; isti, Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne, GZM, XXVI (1914), str. 224—225.

²⁸ D. Sergejevski, Dabrvina, Sarajevo 1956 (mjesto se zove Dabrvine).

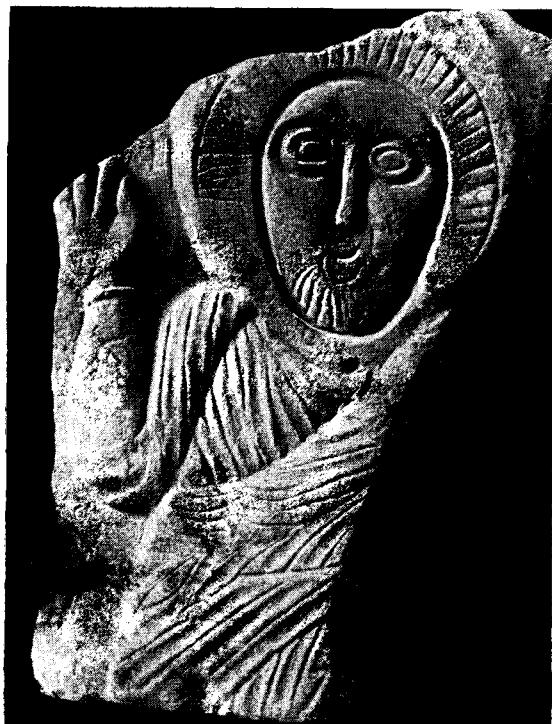
je znatno podzidan. U dokumentaciji, koja je u arhivu Zemaljskog muzeja otkrivena poslije publikacije Sergejevskog, jasno se vidi da je od građevine bila prvo-bitno otkopana u cijelini samo srednja prostorija (A i B). Naknadno, možda nakon posjete Radimskog, istraživač je samo orijentaciono otkopao vanjske zidove sjevernih i južnih prostorija, pa tako sačinio onaj šematizirani plan koji nam je, do novijeg doba, služio kao jedina podloga za poznavanje ovog kompleksa. Tako se dogodilo da je, na primjer, baptisterij ostao potpuno nepoznat sve do revizionog iskopavanja.

Zgrada je usmjerena od sjeveroistoka ka jugozapadu. Građena je vrlo nemarno: i što se tiče kompozicije osnove, i što se tiče izvedbe zidova. Obični lomljeni kamen samo je ponekad bio nešto pritesan i bez ikakvog reda polagan u zidove (*opus incertum*). Krečni malter je bio slabog kvaliteta, i raspadao se u pijesak. Zidovi su bili ožbuknati, a krov je bio od crijeva.

Crkva se sastoji od trodjelnog narteka, naosa sa apsidom, dvije južne pro-

Sl. 65. Dabrevine, flokt crkve

Sl. 66. Dabrvine, dio ploče iz oltarske pregrade

istorije i baptisterija koji se prema istoku završavao apsidom. Ispod apside naosa nalazila se u podzidi presvođena komora u koju se ulazilo izvana, od sjeveroistoka. Na taj način je bio praktično iskorišćen prostor i uštedeno na građevinskom materijalu.

U crkvu se ulazilo s južne strane jer to prema zapadu nije bilo moguće zbog stijene na koju se građevina naslanjala. Narteks je za 55 cm viši od naosa, a prostor G u baptisteriju je za 1,60 m niži od prostora F u kome se nalazila piscina. Ona je bila 60 cm duboka, tek upola zakopana u zemlju, bila je u obliku križa sa zaobljenim uglovima, i u svakom kraju sa po dvije stepenice za silazak baptista.

Pod je bio od nabijene zemlje i slabog krečnog naljeva. Tek na nekim mjestima on je bio načinjen tako da je na sloj kamena, veličine šake, bio naljeven 8 cm. debeli sloj krečnog lijepe.

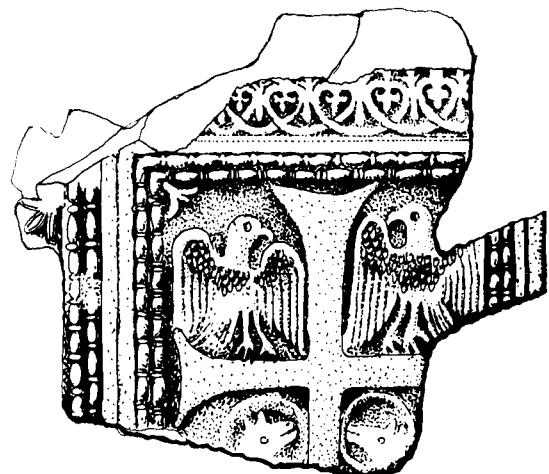
Crkva je jednobrodna. Prostorije sjeverno i južno od naosa nisu bile sa njim povezane tako da bi ih se moglo smatrati lađama. Prostor za vjernike bio je vrlo

malen, jedva $5 \times 4,5$ metra — crkva je bila daleko od naselja. Jugoistočna prostorija služila je kao diakonikon, a prostorija do nje, možda kao protezis — što bi sasvim odgovaralo mogućnostima kretanja u prostorijama.

Presbiterij je zauzimao više od trećine naosa, a sa apsidom je bio dugačak oko 6 metara, dakle za 1,5 m duži od prostora za vjernike — izgleda kao da je služio cenobijalnoj zajednici. Oltarska menza nije nađena *in situ*, ali se našao fragment postolja koji nam omogućava rekonstrukciju.

Malo je čudno položena prostorija G: nalazi se u produžetku baptisterija, a ipak je 1,60 m niža od njega. Sergejevski je tu prostoriju ocijenio kao mjesto za kult mrtvih, no bit će prije da se tu odvijala neka druga ceremonija, prije svega, mjesto za molitvene *horae* monaha. Zaledje ovog područja bilo je, u doba kasne antike, divlji kraj, u kome su još, možda i u VI vijeku, bile potrebne akcije misionarenja.

Septum je počivao na kamenim temeljima. Njegovi fragmenti nađeni su 1891. godine *in situ*, (sl. 66 i 67), pa je tako moguće izvršiti rekonstrukciju njegovog prvobitnog izgleda (sl. 68). Bio je vjerojatno izrađen na oblik pergole sa monolitnim stupovima što su ih činili bazamenti, korpsi i kapiteli. Epistil je možda bio od kamena. Između dva stupa

Sl. 67. Dabrvine, dio ploče iz oltarske pregrade

bile su utorene reljefne ploče, tzv. pluteji. Realnu mogućnost izgleda septuma dao je Sergejevski u svom radu na str. 16.

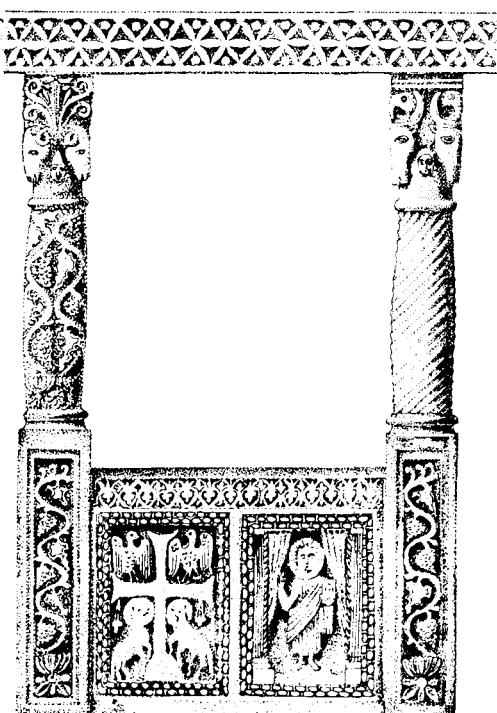
Niz malih prostorija što se nalaze na slobodnom prostoru izvan crkve, predstavlja vjerljatno monaške laure. Monaški karakter crkve otkrivaju nam figure sa šiljatim kapucama na glavi što su prikazane na kapitelima, a isto tako i relativno veliki presbiterij. Prisustvo baptisterija ukazuje na misionarsku djelatnost na terenu na kojem se za dugo vremena zadržao običaj i potreba krštavanja odraslih osoba. Baptismalna piscina čini nam se kao kombinacija »ukopanog« i »nadzemnog« tipa²⁹ — dakle i sa mogućnošću dvojakog obreda — onog za odrasle osobe, prakticiranog u zaledu provincije Dalmacije u V vijeku, i onog za djecu, koji je ovdje uveden tokom VI vijeka. Kompleks Dabrvina nalazio se

na isturenom položaju civilizacije, gdje su se prema istoku i sjeveroistoku pružale šumovite planine, bez naselja, a tek sa nekoliko prohodnih cesta koje su vodile u dolinu Drine, do Argentarije i Sirmija.

Nema osobite potrebe ponavljati detaljirane opise ulomaka kamenog namještaja što je u akcijama 1891. i 1954. godine bio otkriven u bazilici. Te predmete opisao je već D. Sergejevski³⁰. Inventar su činile parapetne ploče od muljike, podijeljene okomitom gredom u dva polja uokvirena duplim astragalom od kojih se, u jednom, nalazio prikaz križa sa dva janjeta, kao adoranta, i dva goluba koji stoje na vodoravnim krakovima. O krakove su obješena kandila. U susjednom polju prikazana su vrata septuma sa dva okomito kanelirana stupa i zastor obješen o epistil i privezan uz stupove. U otvoru stoji figura bradatog bosog čovjeka sa aureolom, u hitonu i himatiju, sa svetom knjigom u lijevoj ruci, a desnou uzdignutom na blagoslov. Sergejevski ih naziva apostolima. Gornji rub ploče čini ornamentalna bordura od niza okomitih trolistova u polukružnim ogradama koje se prepliću.

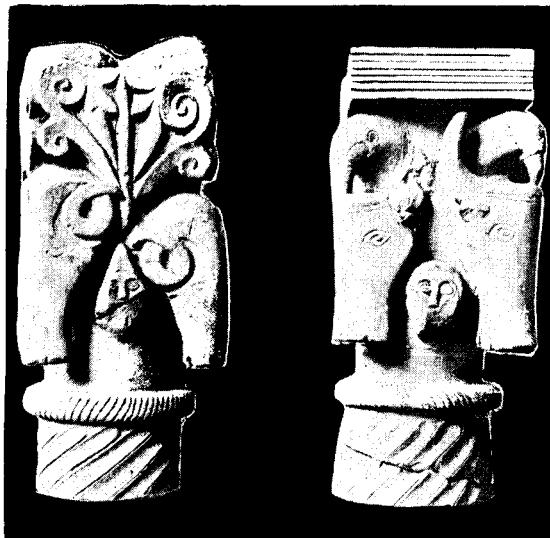
Stupovi monolitni, a čine ih: a) bazament četvrtastog prosjeka, b) korpus (deblo) stupa, i c) kapitel.

Lice bazamenta ukršeno je vinovom lozom sa listovima i grozdovima, a koja izrasta iz kaleža. Ovaj prikaz je uokviren jednostavnom plošnom trakom. Na oba primjerka pri vrhu se nalazi još jedno udubljenje i u njemu riba data u reljefu. Korpsi kolumna ukršeni su na dva načina. Jednu skupinu čine zavijene kanelure koje se pri vrhu i dnu završavaju polukrugovima. Ti stupovi nemaju entazisa. Izboženi prsten, pri dnu, predstavlja rudiment osnove, a sličan takav prsten nalazi se i pri vrhu. Iz njega direktno izrasta kapitel sa glavama goveda na uglovima iznad kojih se nalaze glave orlova na mjestu vitica (kod stupova korintskog reda). U donjoj trećini kapitela prikazana je ljudska glava. Uvrh kapitela nalazi se tanki abak u obliku plinta ravnih poteza.

S!. 68. Dabrvina, rekonstrukcija dijela oltarske pregrade

²⁹ D. Sergejevski, Dabrvina, str. 17—31.

Sl. 69. Dabrvine, kapiteli stupova

Kod drugog tipa stupova nema ribe uvrh bazamenta, a okrugli i trbušasti korpus ukrašen je vinovom lozom koja, kao i na bazentima, izrasta iz stiliziranih kaleža, između kojih se nalaze male virovite rozete. Kapiteli su ukrašeni glavama ovnoga, između kojih izrastaju volute kao sjećanje na helikse (sl. 69). Između životinjskih glava nalaze se ljudske glave sa monaškim kapucama, glave medvjeda i jelena, pa čak i čitava ljudska figura. Dekoracije kapitela sa tordiranim kanelurama bliske su poznatom repertoaru simbolike evanđelja, (orao, krava i dijete), s tim što nedostaje lav. Kapiteli na stupovima sa vinovom lozom, izgleda, predstavljaju presbitere i vjernike — sljedbenike evanđelja.

Prema vrlo skromnim ostacima možemo pretpostaviti da je epistilna greda bila od kamena, a ukrašena »vrbovim« listovima, koji se dobivaju ucrtavanjem segmenta u krug istog radiusa.

Sljedeći tip kapitela sastoje se od dve zone: u gornjoj su prikazane četiri ptice raširenih krila (sl. 70), a likovi u donjem dijelu su nepoznati. Vidi se dio volute koji ostavlja utisak da je tu bio prikazan red listova. Takav tip je već poznat kod Kautzscha³¹, a ima ga u Saloni

i Poreču. Oltarski prostor zatečen je već kod prvog iskopavanja u razorenom stanju, ali su nađeni ulomci menze, subselia i katedre. Nad četvrtastom podzidom stajala je vjerojatno polukružna apsida, a u njenoj sredini menza — uobičajena u Bosni toga doba. Sačuvano je postolje sa dvije rupe za usađivanje stupova, zatim fragmenti stupića od lošeg mramora, te fragment ploče, sada zagubljen, a po svoj prilici od mramora. To je onaj dio menze koji je kod rušenja zapao uz septum, pa se tako sačuvao. Ostali dijelovi skotrljali su se niz padinu brijege. (sl. 71)

Od nekoliko ornamentiranih kamenih greda i inače kamenih blokova, Sergejevski je sastavio sjedala i prijestolje u presbiteriju. Rekonstrukcija je realna, no ipak je problem: u kolikoj mjeri je taj namještaj mogao ostati u ruševinama građevine, pošto znamo da je veći dio presbiterija razoren i otkliznuo niz padinu. Ipak, nemamo razloga da preinačujemo ideje kojima ne možemo ništa invenciozne suprotstaviti. Šteta je što nam nije poznato na kojem mjestu i u kakvim uslovima su nađeni ti fragmenti.

Sl. 70. Dabrvine, kapitel stupova

³¹ R. Kautzsch, Kapitelstudien, Berlin 1936, str. 152.

Sl. 71. Dabrovine, stup

Crkva je uništena požarom. U njenoj ruševini nađena je strelica koju Radimski nije pobliže opisao. Međutim, poslije publikacije Sergejevskog, u ostavi Zemaljskog muzeja nađen je dokumentacioni materijal o iskopavanju 1891. godine, a uz to i strelica avarskog tipa. Bez sumnje bi to morala biti ona strelica o kojoj

govori Radimski. Osim toga je 1954. godine, niže ruševine nađen novac iz vremena cara Justina (518—527) ili Justinijana I (527—565) — vjerojatno onog prvog.

Rekli bismo da je građevina definitivno propala u provali Avara i Slovena koncem VI ili početkom VII vijeka. Prije toga su u dva navrata vršene prepravke kamenog namještaja, svakako, zbog uljepšavanja unutrašnjosti, jer nema podataka da bi crkva i nekoliko puta temeljito nastrandala u požaru. Naime, u grotini konačno uništene zgrade, zatećene su tegule od krova, stakla od prozora i avarska strelica — a to su znaci za termin koji nam ne dozvoljava vrlo kasno datiranje prekida života na ovom mjestu.

U predjelu Doci, selo Vitina kod Ljubuškog (sl. 72), oko pola kilometra daleko od Borasa, gdje je 1893. bila istražena poznata kapelica, iskopani su 1956. godine ostaci trobrodne crkve³².

Crkva je sagrađena na malom kamenom uzvišenju, samo nekoliko metara uzdignuta iznad okolice. Osnova joj je gotovo kvadrat: $11,60 \times 13,10$ metara, a orijentirana je u pravcu istok-zapad. Zidovi su sačuvani oko 0,30 do 0,80 m visine, a u prostoriji B čak i do 1,05 metara. Porušen je samo mali dio u apsidi. Debljina zida kreće se od 0,47 do 0,70. Građen je dosta pažljivo, od kamena prikupljenog u podnožju susjednog brda; iznutra je mjestimično sačuvana i žbuka. Presbiterij i jedna prostorija bilj su popođeni sitnim kamenim pločicama nepravilnog oblika veličine oko $0,20 \times 0,20$ m, koje su zatim bile premazane malterom. U ostalim prostorijama tlo je bilo u kasnija doba prešrovano, valjda u potrazi za »zakopanim blagom«, pa se tako u njima nije sačuvao trag podnice.

Ova crkva se, kao i ostale »bosanske«, dijeli u tri dijela: srednji, što ga čine naos i narteks, dvije sjeverne bočne prostorije i jedna u južnom dijelu. *Quadratum populi* je širok 3,52 m, a dugačak (dubok) 5,37 m. Ima jedino vrata prema narteksu, široka 0,88 m. Presbiterij je za 0,25 m uzdignut iznad razine prostora za vjernike, ali nije sačuvana ni oltarna pregrada (valjda je bila od drveta), ni te-

³² D. Sergejevski, Bazilike u Nerezima i Docu, GZM, NS, XIV 1959, str. 163—173.

melj od nje. Pod u prezbiteriju je sačuvan, a takođe i žbuka na zidovima. Apsida je uvučena u zgradu, polukružna, široka 2,78, a duboka 2,21 m. Na podu s južne strane apside sačuvan je trag *subsellia*. Na 1,30 m daleko od tjemena apside nađeno je postolje od menze, razbijeno u četiri dijela (dimenzija $0,93 \times 0,55$) sa 4 četvrtaste rupe za noge ($0,11 \times 0,11 \times 0,05$), dok od same menze nije nađeno ostatak. Iz presbiterija su vodila vrata u sjeverozapadnu prostoriju. *Quadratum populi* bio je odvojen od narteksa zidom slabije izrade, koji je tokom vremena bio pokrenut sa svoga mjesta, pa se i nagnuo. Kako izgleda, taj je zid kasnije dograđen tako da izgleda da je naos bio prvobitno većih dimenzija, a narteks nije ni postojao. Sam *narthex* je nepravilnih dimenzija: dužina mu iznosi 2,38, dok je širina na istoku 3,55, a na zapadu 3,70 metara. Sav taj prostor bio je zasut ostačima razorene, velike grobnice, koja je, kako izgleda, bila na sprat. Uz u grobniču bio je sa istoka, iz naosa, i ispod zida. Sve čini utisak, da je grobniča (a svakako i pregradni zid) bila pravljena naknadno, no svakako još u antičko vrijeme.

Sjeverozapadna prostorija bila je 3,05 široka, a dugačka 8,00 metara. Ostaci poda nisu nađeni, zbog toga što je cijeli taj prostor bio naknadno ispreturan. Bile su nađene i ljudske kosti u neredu, što dokazuje da je ova crkva, tj. njene ruševine, bila u kasnije doba iskorisćena kao groblje, a poslije je i ovo groblje bilo prekopano od »kopača blaga«. Ovdje bismo mogli očekivati i baptismalnu piscinu, ali u stanju u kom su zatećene ruševine uslova za to više nije bilo. Iz ove prostorije jedna su vrata (široka 1,04) vodila napolje, druga (1,00 široka i sa dvije stepenice), vodila su u sjeveroistočnu prostoriju, koja je bila nepravilnog oblika, a 3,61 (i 3,03) široka, i 3,50 dugačka. Iz te prostorije su vodila, takođe, jedna vrata u presbiterij.

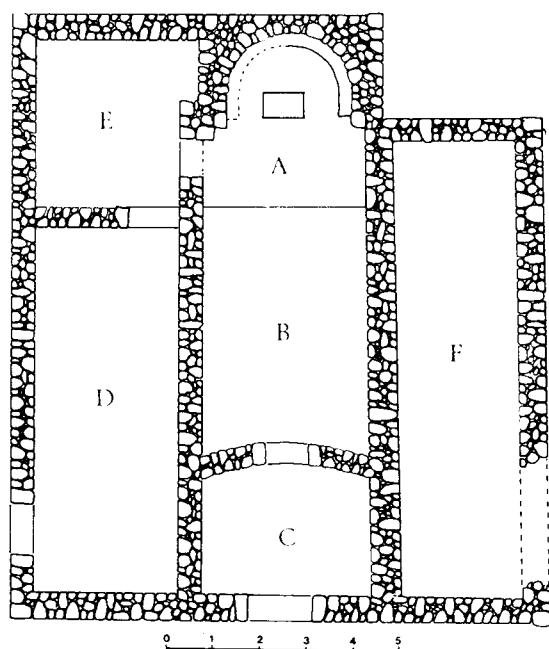
Južnu stranu zgrade zauzimala je jedna prostorija, 2,60 široka, a 9,35 metara dugačka. Karakteristično je da je ona kraća od glavne prostorije i nije sa njom povezana vratima. Ulaz je vjerojatno bio izvana, na mjestu gdje je južni zid (na zapadnom kraju) razoren. Ovu pojavu, tj. odvojenost južne prostorije od ostale crk-

ve, opažamo i kod drugih kasnoantičkih crkava u Bosni i Hercegovini. U sredini prostorije nalazile su se dvije zidane, dobro očuvane grobnice sa bačvastim svodom. One su bile sagrađene kasnije, jer se vanjski zidovi tih grobnica ne spajaju sa zidom zgrade. Bile su iznutra dugačke po 2,40, i cca 0,63 široke, a visine u sljemu 1,10 metara. Uz, običnih dimenzija ($0,50 \times 0,55$), bio je sa istoka, a zatvaren je sa nekoliko navaljenih kamenova. Unutra je nađen po jedan kostur u potpunom neredu.

U ruševini i oko nje nađeno je mnogo polupanih tegula bez žigova. Drugih nalaza nije bilo. Crkva je očito bila siromašna, građena još u antičko doba, ali je teško reći kada je bila napuštena, odnosno razorenja. Nađeno je samo malo tragova vatre u apsidi.

Ruševine crkve u Doljanima kod Bihaća leže na brežuljku zvanom »Crkvina«, otkopane su 1897. godine³³.

³³ K. Kovačević-C. Patsch, Die Ruine im Dorfe Doljani, WMBH, V (1893), str. 340—341; GZM, VII (1895), str. 161; K. Patsch, Epigraphischer Anhang, WMBH, V (1893), str. 341—3; D. Sergejevski, Japodske urne, GZM, NS, IV—V (1949/50), str. 45—93.

Sl. 72. Doci, tlocrt crkve

Crkva je položena od zapada ka istoku. Dugačka je 15,68 m, čemu treba dodati još oko 3,50 m dužine polukružne apside. Široka je oko 14,00 m. *Quadratum populi* je malen ($7,20 \times 8,20$); oltarna pregrada, od koje je sačuvan samo temelj, leži ispred same apside; razmak od pregrade do pročelja apside iznosi 4,50 m. Iz presbiterija su u bočne prostorije vodila dva uska prolaza. Sjeverne i južne prostorije su uske (po 2,50 m). Sjeverna je sačuvana u cjelini, dok je od južne ostao pošteđen samo istočni dio. Narteks, dubok 4,50 m, ležao je ispred naosa i sjeverne prostorije, prema kojoj je imao otvoren prolaz, dok koliko to možemo prošudjivati po objavljenom planu — veza sa južnom prostorijom nije jasna. U jugozapadnom uglu naosa nađena su dva groba, vjerojatno bez priloga. Inače su oko crkve, na više mjesta, otkriveni odломci antičkih spomenika.

Na brijezu zvanom »Glavica« poviše Gornjeg Vakufa nalaze se ostaci jednostavne crkvene građevine koja se sastoji od narteksa i naosa sa nepravilno zasvođenom apsidom³⁴. Dužina cjelokupne građevine iznosi 19,60 m, a širina 8,80 metara. Zidovi su 0,60 m širine, građeni od lomljenog kamena, sa nešto spolija od ranijih rimskih građevina. U objektu, koji je tokom proteklog rata prilično nastradao, nađeni su dijelovi oltarske pregrade i menze (sl. 73). Ovi komadi spadaju u skupinu opreme tipične za naše krajeve u V i VI vijeku. Crkva se, kako izgleda, nalazila među zidovima nekog refugija.

U Halapiću, sjeverno od Glamoca, možda u starom rimskom municipiju SALVIAE, otkopali su 1931. godine Frano Bulić i Ejnar Dyggve dijelove kasnoantičke bazilike većih razmjera³⁵. Sudeći po kapitelima stupova koji su tom prilikom bili otkriveni, ona je datirana u VI vijek. Radovi nisu prešli okvire pokusnog iskopavanja, a radilište je ponovo zatrpano. Mjesto nalaza zove se Crkvina, a tu je nađen priličan broj ulomaka stupova sa

³⁴ J. Petrović, Novi arheološki nalazi iz doline Gornjeg Vrbasa, GZM, NS, XV—XVI (1961), str. 231—233 i tab. II.

³⁵ D. Sergejevski, Putne bilješke iz Glamoca, GZM, LIV (1942), str. 131.

Sl. 73. Gornji Vakuf, kapitel nosača oltarske menze

modulom od 68 cm, što se, s obzirom na otkrivene natpise nekoliko beneficijara, smatra ostatkom hrama posvećenog Jupiteru.

U selu Doboj, danas dio Kakanja, blizu osnovne škole, stari put Zenica-Sarajevo prelazio je preko gomile kamenja zvanog »Crkvina«. Početkom 1947. godine sa te gomile je vađen kamen za gradnju električne centrale u Čatićima. Tada se naišlo na ruševine iz kasnoantičkog doba³⁶. U zapadnom dijelu prostora, ispod ceste, virio je mali komad mozaičkog poda u tri boje (bijela, crvena, plava) s motivom koncentričnih kvadrata. Zidovi su bili od lomljenog kamena, a debeli 0,55 i 0,22 metra. Odlomci od opeke bili su debeli 35, 45, 50 i 55 mm. Bilo je odломaka i od tegula.

Cijela zgrada, orijentirana prema stranama svijeta, nije bila veća od 10 metara u kvadrat. Plan ruševina nije sačinjen, ali se, sudeći po nalazima, može pretpo-

³⁶ D. Sergejevski, Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja, GZM, NS, III (1948), str. 177—180 i tab. IV—VI.

staviti da je tu bila crkva. Osim stupa kasnoantičke izrade, 1,88 m visine i 0,33, odnosno 0,34 m u promjeru, nađen je i kapitel korintskog stila, sa jednim redom listova između kojih se dižu heliksi sa dva plosnata zavijutka. Flos je gladak i masivan. Kapitel bi se mogao datirati u IV, eventualno u V vijek.

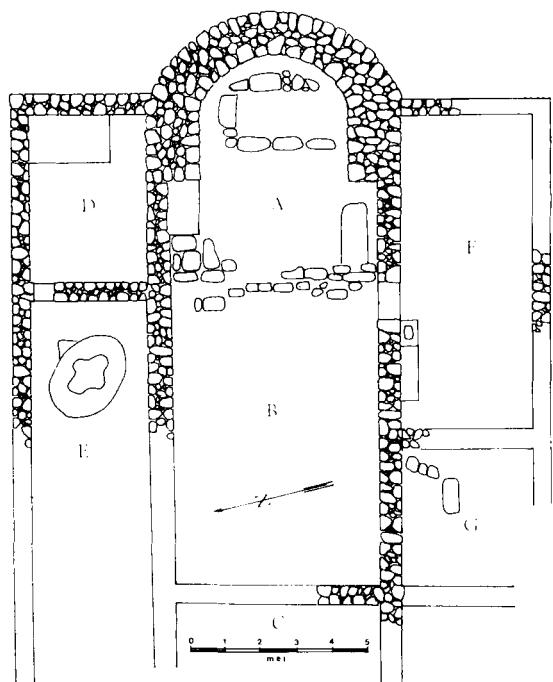
Posebnost čini nalaz dviju životinjskih glava koje su, slično nalazima u Brezi, stajale ugrađene u neki zid. Glave su izrađene primitivno, toliko da je nemoguće odrediti vrstu životinje koju prikazuju.

Na maločas spomenutom korpusu stupa ugravirane su riječi INGENVVS FECIT, rozeta načinjena šestarom i dva klešgarska znaka.

U selu Klobuku kod Ljubuškog, na mjestu koje se zove »Crkvina«, nalaze se ruševine kasnoantičke crkve³⁷. To mjesto posjetio je 1893 godine Ć. Truhelka i ruševine kratko notirao³⁸. U septembru 1952. godine ruševine su arheološki pretražene.

³⁷ D. Sergejevski, Starokršćanska bazilika u Klobuku, GZM, NS, IX (1945), str. 189—210.

³⁸ Ć. Truhelka u WMBH, III (1895), str. 525.

Sl. 74. Klobuk, tlocrt crkve

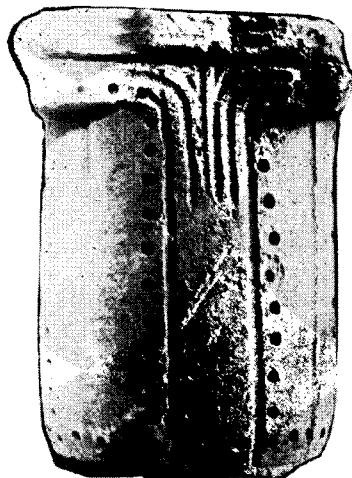
Od zgrade je sačuvan samo istočni dio (sl. 74), dok je zapadni uništili potok Kolivret, koji se zimi ruši sa brda Klobuk. Crkva je okrenuta prema istoku. Zidovi su sačuvani do 1,10 visine a naročito južni zid naosa. Širina građevine iznosi 15,04, a dužina sačuvanog dijela oko 16,0 metara.

Način gradnje nije svuda jednak; najbolje je zidan centralni dio, tj. naos. Zid je tu 0,60 do 0,70 debeo, dok je onaj u apsidi od 1,25 do 1,45 metara debljine. Oba lica zida su pažljivo ozidana od kvadrira raznih dimenzija, koje su otprilike piridalnog oblika, pri čemu je vrh »piramide« okrenut unutra; kvadrice su položene u redovima i to tako, da su u svakom redu iste visine, ali različite duljine. Takav sistem zidanja zapažen je i na Cim. Unutrašnjost zida je ispunjena mješavinom kamenja i maltera. Sjeverni zid crkve, debeo 0,45 m, rađen je od sličnog materijala i na sličan način kao i zidovi naosa, samo nešto nemarnije. Južna prostorija bila je prigrada kasnije. Njezini zidovi debeli su 0,45, a zidani su nemarno od lomljenog kamena.

Pod u crkvi bio je od nabijene zemlje. Krov je bio »na dvije vode«, pokriven crijevom. Kao kuriozum bilježimo nalazak odlomka tegule sa žigom PA(N)SIA-NA. Ova ciglana, kako se zna, prestala je s radom u drugoj polovici I. vijeka naše ere, a to znači da je tegula dospjela na građevinu kao spolij.

Plan crkve je običan u Bosni i Hercegovini. Crkva se sastoji od više prostorija među kojima one južne igraju manje važnu ulogu.

Naos se sastoji od prostora za narod i presbiterija s apsidom. Apsida je polukružna i djelomično isturena. Širina joj iznosi 4,25, dubina 3,50 m. Zid apside građen je od sitnih kvadrira, ali djelomično i od većih kvadara. Sudeći po debljini zida on je bio računat, vjerojatno, na kamen polukalotu, ali je, stvarno, bio postavljen drveni krov, jer u ruševinama nije nađen nijedan kamen od svoda. Zid apside bio je iznutra pokriven žbukom, a našlo se na njemu i tragova požara. Uzduž njega bio je zidan *subsellium* u obliku dvaju stepenica; ona uz zid bila je

Sl. 75. Klobuk, kapitel stupa

Sl. 76. Klobuk, dio korpusa stupa

Sl. 77. Klobuk, dio ploče iz oltarske pregrade

0,47 visoka, a samo 0,13 široka; bila je građena od kamenih kvadrlica. Ispred te stepenice dodata je druga, grubo građena, od lomljenog kamena i komada sedre. Očigledno je ona dodata kasnije, jer se naslanja na lice prve stepenice sa žbukom. Stepenice su vjerojatno bile obložene drvetom. Nisu otkriveni tragovi biskupskog sjedala. Apsida je bila popođena kamenim pločama nepravilnog oblika; na dvije od njih nalaze se udubljenja za noge menze, od koje, inače, nije nađeno ostataka; nije nađen ni *sepulchrum*, iako bi se po rasporedu ploča mogao očekivati reliksiarij, čak i grob.

Zatečen je veći broj kamena koji su vjerojatno služili kao temelj za pregradu. Tek na osnovu nekih ulomaka, nađenih u drugoj prostoriji D, (memoriji) možemo, donekle, pretpostaviti kakva je bila oltarna pregrada. Ona se sastojala od kvadratnih bazamenata sa stupovima, na kojima je počivao drveni arhitrap (*pergola, templon*). Između bazamenata bili su pluteji. Sve je izrađeno od lapora. U presbiteriju se našla nemarno zidana grobnica sa kostima dvaju osoba. *Quadratum populi* je širok 5,84 m, a na 8,20 metara od oltarne pregrade, prema zapadu našli su se mali ostaci zida koji je dijelio naos od narteksa. Od ovog drugog, osim jugoistočnog ugla, ništa se nije sačuvalo: tlo je odnio potok. U južnom zidu naosa, tik do oltarne pregrade, bila su vrata³⁹. Svakako su morala postojati i vrata u zapadnom zidu, dok u sjevernom, koji nije sačuvan u čitavoj svojoj dužini, vrata vjerojatno nisu postojala; u »bosanskim« crkvama sjeverne prostorije obično nisu povezane sa naosom. U prostoriji B nije nađeno nikakvih dijelova namještaja, pa ni tegula, ali je bio dobijen jedan karakterističan nalaz — željezna strelica avarskega tipa.

Sjeverne prostorije. Od prostorije E sačuvan je samo istočni dio. Ona je široka 3,30 i ima usku vrata (0,60) koja vode u prostoriju D. Pod prostorije E je slabi beton od maltera. Ispod ovog poda nalazi se sloj osipine debeo 0,30, a ispod šuta drugi betonski pod, ispod kojeg je bila zemlja-zdravica. Između oba poda ni-

³⁹ U koja su ulazile žene; vrata u južnom zidu služila su za ulaz muškaraca.

je nađeno nikakvih predmeta, osim odломaka staklenog suđa. Na 0,70 m od istočnog zida nalazi se u podu zidana baptis malna piscina ovalnog oblika, sačuvana iznad poda još na visinu od 0,25 do 0,40. Vanjske dimenzije su $2,20 \times 1,90$ metara. Kada je krstolikog oblika sa zaobljenim uglovima ($1,05 \times 1,20$ metara). Ona je nemarno građena od lomljenog kamenja, a lice joj nije sačuvano. Ima tri plitke stepenice i dno od horizontalno položenih tegula.

Zanimljiva je prostorija D, koja zauzima sjeveroistočni dio zgrade; ona je veličine $4,60 \times 3,35$ metara. Popođena je slabom kaldrmom na koju je naliven malter. Postoje samo jedna vrata, ona već spomenuta, iz prostorije E. U sjeveroistočnom uglu nalazi se nešto slično podi umu, dugačko 2,37, široko 1,14, a visoko 0,50 metara. To je bila zidana grobnica, orijentirana u pravcu sjever-jug, i slabo ozidana. Ulaz u grobnicu, visok 0,52 a širok 0,42, nalazi se sa sjeverne strane, tako da je sjeverni zid crkve zatvarao ulaz u grobnicu. Grobnica je visoka u sljemenu 1,14, a ima dva ležaja. Zidovi su pokriveni žbukom. Nije se našlo tragova nasilnog otvaranja, što govori da je grobnica postojala prije gradnje crkve, pa je kod njezine gradnje bila inkorporirana u zgradu. Ispred ove grobnice, sa zapadne strane, ležali su u neredu gotovo svi komadi crkvenog namještaja, nađeni prilikom iskopavanja. Južne prostorije dograđene su kasnije. Od njihovih zidova ostalo je vrlo malo, ali se ipak vidi, da su ti zidovi bili tanji i građeni nemarno od lomljenog kamenja. Prostorije F i G postoje su vrlo kratko vrijeme i bile su napuštene još u antičko doba, kod preuređenja crkve.

Prostorija F široka je 3,60 m, a dugačka 8,60 m. Na nekoliko mjesta sačuvan je ostatak poda (od krečnog namaza). Odmah pored vrata iz naosa, sa zapadne strane, napravljena je kamena klupa široka 0,55 m.

Prostorija G bila je odijeljena od F slabo građenim zidom.

U ruševinama je nađeno dosta odломaka kamenog namještaja. Neki karakteristični primjeri dati su na slikama br.

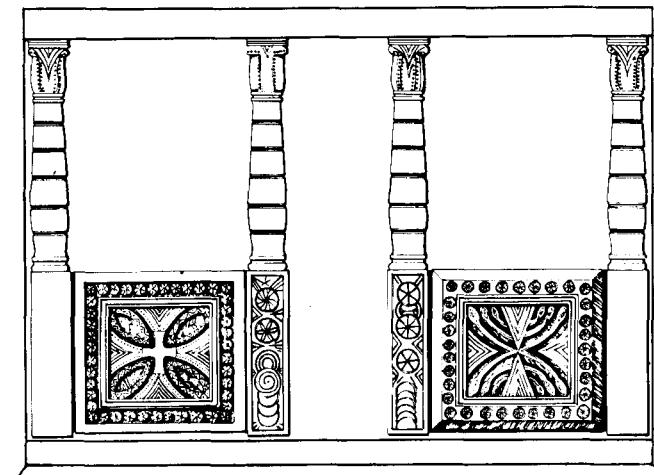
75—77, a približna rekonstrukcija prvo bitnog izgleda oltarske pregrade na sl. 78. Detaljan opis pojedinih ulomaka dao je Sergejevski u navedenom djelu na str. 159—197.

Nesumnjivo je da većina nađenih komada pripada oltarnoj pregradi koja je prvobitno stajala u naosu i imala oblik pergole sa drvenim epistilom. Uzevši u obzir malu širinu naosa (5,84 m) i potrebu da sa strana između oltarne pregrade i zida postoji prolaz u presbiterij, dolazimo do zaključka da se pergola sastojala samo od četiri stupa i dvije parapetne ploče⁴⁰. Tome odgovara i broj nađenih kapitela (4).

Ostaju dva imposta i to različitog oblika (sl. 79). Nije jasna njihova namjena iako ih se već našlo i u drugim crkvama u Bosni i Hercegovini. Trijumfalnog luka u ovoj crkvi nije bilo, ni, kako izgleda, drugih arhitektonskih dijelova, kojima bi mogli da pripadaju ovi imposti.

Ornamenat bazamenata i parapetnih ploča zanimljiv je i karakterističan za svoje doba. Urezani ornamenat: koncentrični krugovi, polukrugovi i šestokrake zvijezde, vuku svoje porijeklo iz prethi-

⁴⁰ Ako damo na glavni ulaz u presbiterij 1,20 m, i na dva prolaza oko zida po 0,80, četiri bazamenta — 0,84 i dva pluteja po 1,10 — onda dobijemo svega 5,84.

Sl. 78. Klobuk, rekonstrukcija oltarske pregrade

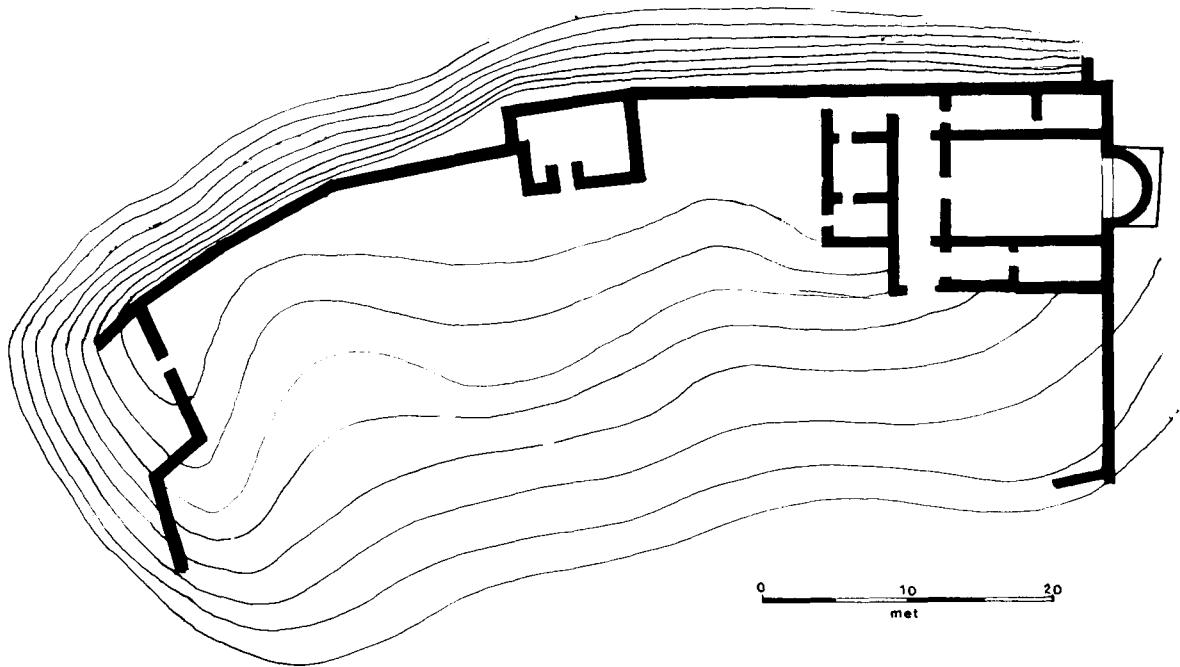
Sl. 79. *Klobuk, impost*

storijskog doba. Rozete su grubo oponašanje klasičnih motiva. Od ostalih plastičnih motiva najinteresantniji su mali listići na dugačkim drškama. To je tipični raspad akantova lista, kako to mi vidi-mo i u Galiji⁴¹, a i u Dalmaciji. Kapiteli su

⁴¹ »Gallia« II, 71, fig. 20; IX, 122, fig. 11; Cah. Arch. II, 79, pl. XXXVIII, 2.

čudnovatog oblika, možda jedna daleka i ujednostavljena reminiscencija korintskog reda.

Izgleda da je ova crkva sagrađena, negdje pri kraju V vijeka. Prvobitno se sastojala od solidno građenog centralnog i sjevernog dijela — A, B, C, D, E. Apsida je, možda, bila zamišljena sa kamenom polukalotom, koja ipak nije izvedena. Možda je to bila osnova za subseliju. Kod gradnje D bila je obuhvaćena gradnjom i grobnica. Kasnije su bile (nemarno) dozidane južne prostorije F i G. Ne znamo: kada je bilo izvršeno preuređenje krstionice E, postavljen drugi pod i preuređena piscina. Zatim je crkva izgorjela. Poslije požara crkva nije bila obnovljena u starom obimu: južne prostorije bile su posve napuštene, a prostorije A, B i, možda, C očišćene su od ruševina, pri tome su osipina, razbijeni crijevi i dijelovi kamenog namještaja bačeni u F. Ovim se tumači velika količina polupanog crijeva u F. Prostorije A i B nisu više bile pokrivenе krovom; one su postale ograđeni prostor pred crkvom, dok je prostor za bogomo-

Sl. 80. *Lepenica, tlocrt građevina*

lju bio ograničen na E i D, tj. od D i E je bila izgrađena kapela za nužni smeštaj. Kasnije, ne znamo kad, jaka poplava odnijela je zapadni deo crkve.

Teško je odrediti koliko je puta crkva bila renovirana, jednom ili dva puta? Prisustvo avarske streljice daje naslutiti kada se dogodilo posljednje razaranje. Ne znamo nadalje: da li je poplava bila uzrok konačnog napuštanja crkve, ili je poplava samo dokrajčila ruševinu?

U Lepenici, oko 25 km zračne linije zapadno od Sarajeva, na brežuljku poviše lijeve obale rijeke, nalazi se lokalitet zvan »Gradac« sa ruševinama kasnoantičkog refugija i bazilike (sl. 80). Vrh brežuljka je lako pristupačan samo sa zapada, dok se sa ostalih strana strmo ruši. Prostor ruševina zove se »Crkvina«, a ravnica na istok od brežuljka »Podcrkvina«. Sve uokolo puno je ostataka rimske naseobine.

Godine 1931. i 1932. izvedeno je iskopavanje na istočnom dijelu brežuljka, gdje su se nešto jače isticale neke ruševine. Refugij je oko 70 m dužine. Ostaci njegovog zida samo su mjestimično sačuvani.

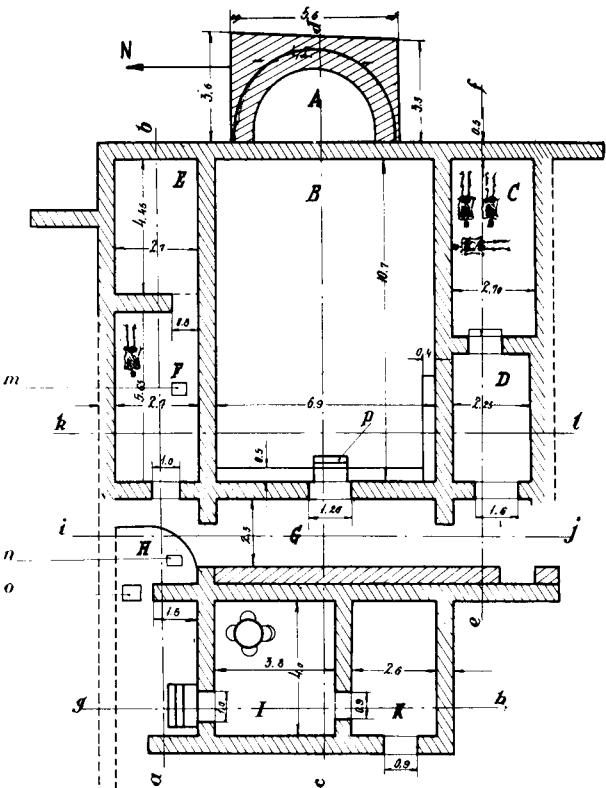
Ranokršćanska crkva bila je ugrađena u sjeveroistočni prostor refugija⁴², tako da su se njen istočni i sjeverni zid naslanjali na dio ogradnog zida. Iako je ruševina bila kasnije iskorišćena kao kameni majdan, djelomično i kao groblje, ipak je ostalo još dosta zidova, tako da je bilo moguće ustanoviti sve detalje građevine (sl. 81).

Zidovi su bili izvedeni od lomljenog kamena. Njihova debljina kreće se od 0,50 do 0,70 metara. Sačuvani su dosta visoko, tako da imamo tačne podatke o postojanju vrata. Na njima se mjestimično sačuvala i žbuka. Krov je bio nesumnjivo od drveta, a isto tako je bila pokrivena i apsida.

Pod je bio od krečnog namaza naličenog na sloj sitnog kamenja.

Crkva je morala biti bogato ukrašena kamenim namještajem, koji je, međutim, nađen većim dijelom razbijen u sitne komade.

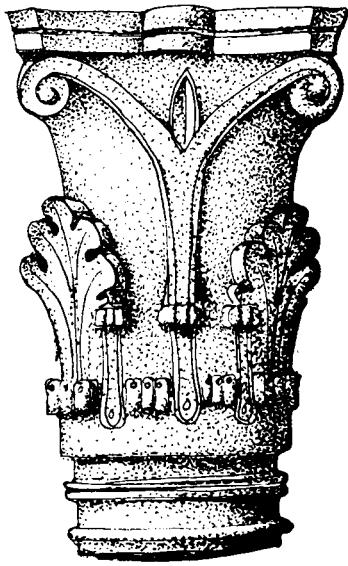
⁴² V. Skarić, Altertümer von Gradac in der Lepenica (Bosnien), GZM, XLIV (1932), str. 1–22.

Sl. 81. Lepenica, tlocrt crkve (prema Skariću)

Građevina je orijentirana prema istoku. Ona ima uobičajeni plan »bosanskih« crkava. Bez apside i baptisterija, ona je 14,80 m dužine i 14,70 metara širine. Za baptisterij je bila izgrađena posebna zgrada, prigrađena sa zapadne strane.

Naos je dug 10,70, a širok 6,90 m, sa jednim ulazom sa zapada, iz narteksa. Budući da je narteks ležao oko 0,85 m iznad razine naosa, u njega su vodile tri stepenice. Apsida je bila polukružna. Od namještaja su sačuvani samo mali ulomci menze, koja je morala imati oblik sanduka. Oltarska pregrada je potpuno uništена. Duž zapadnog i djelomično duž južnoga zida naosa bila je zidana klupe, široka sa zapada 0,50, a sa juga 0,40 metara. Za južni dio klupe bila je upotrijebljena otesana stijena, koja tu, mjestimično, izlazi na površinu.

Sl. 82. Lepenica, glavica stupu

Narteks se protezao preko čitave dužine crkve, a bio je uzak — svega 2,30 m širine. U njega se ulazilo s južne strane — to je bio jedini ulaz u crkvu, ako ne računamo onaj nepodesni ulaz sa sjevera, prolaz između baptisterija i bedema. Iz narteksa su vodila još troja vrata: u naos (široka 1,26), u južnu prostoriju (širine 1,60) i u sjevernu (1,00 m). Osim toga, iz narteksa su prema sjeveru vodile stepenice na uzvišenu terasu (H), koju je zapravo činio poravnani vrh stijene. Sa ove terase prilazilo se u baptisterij.

Sjeverni dio zgrade sastojao se od dve prostorije, D i E, spojene prolazom od 0,80 m širine. One su ležale oko 0,55 m niže od narteksa. Kao stepenica tu je vjerojatno služila ara posvećena Silvanu, koja se našla u prostoriji D. Skarić je izrazio mišljenje, da je ta ara morala služiti dugi niz godina kao prag, jer je nađena jako izlizana od čestoga hodanja. Vrlo je vjerojatna pretpostavka da je ara bila naročito položena u crkvi — sa likom prema gore — da bi vjernici ulazeći u crkvu gazili »đavola«. Ovo ukazuje na mogućnost da je prostorija D pravobitno bila krstionica, kao što je i

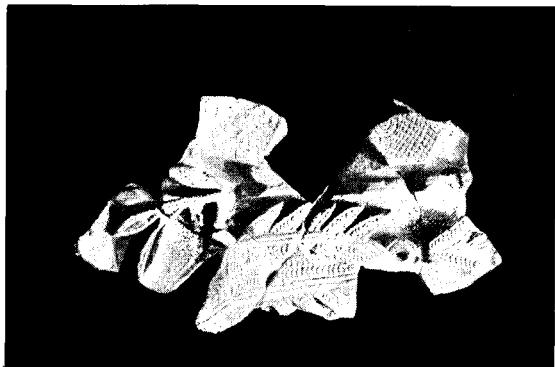
obično u »bosanskim« crkvama. Južni dio crkve sastojao se, takođe, od dvije prostorije. Istočna, G, široka je 2,70, a zapadna F — 2,25 metara. Kasnije je sa zapadne strane bio prigraden baptisterij, tako da je zid između narteksa i baptisterija bio dvostruk, tj. dva zida jedan uz drugi. U baptisterij se ulazilo sa sjevera, a on leži 2,30 m visoko iznad razine narteksa, i sastoji se iz prostorije veličine $4,00 \times 3,80$ metara. U podu se nalazi zidana piscina, zapravo dvije, od kojih je starija veća, a ta je bila zasuta i u njoj napravljena druga, manjih razmjera.

Veća piscina ima krstoliki plan ali sa kratkim krakovima. Duboka je oko 1,50, a široka oko 1,60 m. Mlađa piscina je također krstolikog oblika. Ona ima oko 0,84 m u promjeru, a duboka je oko 0,50 metara.

Iz baptisterija su vodila vrata u južnu prostoriju veličine $2,60 \times 4,00$ metara. Kako su istočni dio naosa i apsida zatečeni u razorenom stanju, nije više bilo moguće rekonstruirati mjesto i izgled oltarske pregrade. Veći broj ulomaka malih stupova i ukrašenih ploča, što su se našli na padini brijege ispod apside, govore nesumnjivo o tome da je *septum* postojao. Nije, međutim, moguće odrediti pravobitna mjesta za 6 velikih stupova od kojih su se našli fragmenti baza, korpu-

Sl. 83. Lepenica, glavica stupu

Sl. 84. Lepenica, uломак плаче из олтарске пределе

sa i kapitela. Dva takva stupa stajala su, zasigurno, sa obje strane apside. Nije, nadalje, moguće rekonstruirati položaj i mjesto impota.

Postoje 3 varijante kapitela. U dvije od njih oni nose kao ukras plastične listove sa mnogo latica. Iz sredine fronta, između listova, izrasta heliks iz jednog debla, pa završava kao volute; iznad njihovog račvališta nalazi se rozeta (sl. 82). Abakus je jednostavan i ravan, tek u sredini nešto ispučen. Kod drugog tipa (Skarić, tab. XI u sredini) nedostaje rozeta, a i položaj voluta je nešto drugačiji. Treći tip (Skarić, tab. XI desno) je znatno izdužen, pa zato u donjim partijsima ima dva niza stiliziranih pupoljaka.

Korpsi velikih stupova rađeni su na tokarskom kolu, i — kao znak vremena — čine cjelinu sa kapitelima i osnovama. Osnove se jedva ističu, uglavnom kao nešto malo naglašeni torusi i trohili. Umjesto plinta, stupovi stoje na kubusima.

Mali stupovi, možda su to bili nosači menze, zapravo su kvadratične kamene grede sa plastičnim polustupovima na jednoj od ploha. Njihov kapitel čine dve je grančice sa lišćem, a te grančice izrasataju iz voluta (pri dnu kapitela). Postoje slični stupovi kao samostalne skulpture, na tordiranom korpusu (Skarić, tabla XIII i naša slika br. 83).

Ploče septuma, sačuvane samo u sitnim fragmentima, obiluju reljefnim prikazima životinja (Skarić, tab. XIV i naša slika 84). Te scene nemoguće je dovesti

u suvisle cjeline, čak ako bismo se poslužili i sa poznatim pločama lokaliteta u srednjoj Bosni (npr. Zenica).

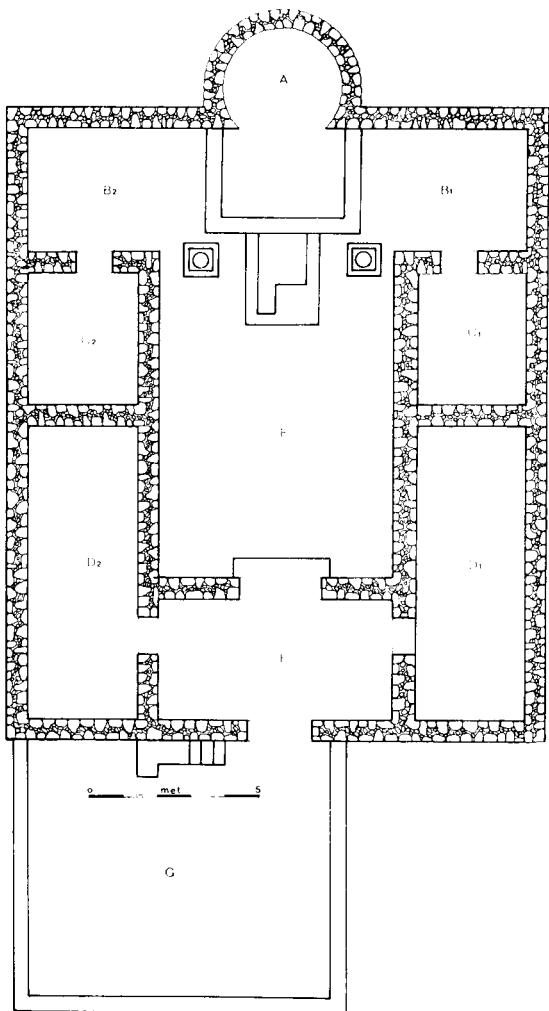
Fragmenti od najmanje 3 impota ukrašeni su vinovom lozom i cvijećem u kantarosu (sl. 85).

Izgleda da je prvočitna bazilika bila manjih razmjera, pa je nakon rušenja ne samo popravljena nego i proširena. Veličina ograđenog refugija nije nam poznata, no izgleda da je crkva, onakva kakva je bila, izgrađena u prvočitnom refugiju, (možda u V vijeku) bila ipak premalena, pa je (u VI vijeku) znatnije pregrađena. Istraživanja na ovom lokalitetu nisu nam pružila dovoljno dokaza o mogućnosti korišćenja ovog mesta i u ranom srednjem vijeku. Sva je prilika da su objekti razoren u vrijeme dolaska Avara i Slavena u ove krajeve.

U vrijeme spasavalačkih radova u dolini Neretve, u vezi sa izgradnjom brane u Jablanici 1952. godine, D. Sergejevski je u Lisičićima, zapadno od sela, a nedaleko od Banove glavice (tumulusa iz bronzanog doba), otkrio slabe ostatke građevine u kojoj je prepoznao kasnoantičku baziliku. Zgrada je bila nešto većih

Sl. 85. Lepenica, reljef na impostu

Sl. 86. Majdan, tlocrt crkve

razmjera (u »bosanskim« odnosima). Biла je očito već ranije iskrčena, a kamen iz zidova odnesen na neko drugo mjesto, možda ugrađen u srednjovjekovnu crkvу koja se nalazi nešto istočnije odavde⁴³. Sergejevski je snimio objekat i zabilježio osnovne podatke o nalazu, ali se nikada nije odlučio na publiciranje. Ostatak je bio vrlo malo. U njegovoј zaostavštini nije, međutim, otkrivena sveska sa zabilješ-

⁴³ I. Čremošnik, Izvještaj o iskopavanjima na Crkvini u Lisićićima kod Konjica, GZM, NS (A) IX (1954), str. 222, i — nešto preciznije u sažetku na str. 226.

kama o tom nalazu, tako da o njemu možemo govoriti samo na temelju vlastitih zapažanja. U sjećanju je ostala polukružna apsida na istoku, jedna lađa i narteks — sve sa prilično pravilnim zidnim potezima. Dužina objekta iznosi oko 25 metara. Njemu je pripisan fragmenat objavljen kod Čremošnikove u navedenom članku i na tab. III/13 istog rada.

U Majdalu kod Mrkonjić-Grada, starog Varcar-Vakufa, otkopane su 1891. do 1892. godine ruševine kasnoantičke crkve (sl. 86), na lijevoj obali potoka Jošavke, na mjestu zvanom Crkvina, a usred znatnih ruševina nekog rimskog rudarskog naselja⁴⁴.

Crkva je bila orijentirana prema jugoistoku. Zidovi su bili građeni od lomljennog kamena, sedre i ulomaka opeke. Njihova debljina iznosi 0,60 m, a bili su sačuvani mjestimično i do metar i pol.

Njihovo unutrašnje lice bilo je pokriveno žbukom, koja je na mnogim mjestima bila oslikana. Pod je bio načinjen vrlo pažljivo: na sloj ugljena nanesen je riječni oblatak utopljen u malteru, a zatim fini namaz sa primjesom šljunka i komadića sedre. Debljina poda u apsidi iznosi 0,46 metara. Izgleda da je krov bio od drveta, što je bilo zatečeno i na nekim drugim mjestima u Bosni.

Istraživač je, na žalost, bio uvjeren da otkopava stambenu zgradu, pa tako nije obratio posebnu pažnju na objekte sakralnog karaktera.

U svom tlocrtu crkva je gotovo kvadrat: dugačka je (bez apside) 18,60, a široka 16,60 metara. Računajući i apsidu, dobivamo opću dužinu crkve 22,20 m. Plan se donekle razlikuje od tipičnog plana ranokršćanskih crkava u Bosni.

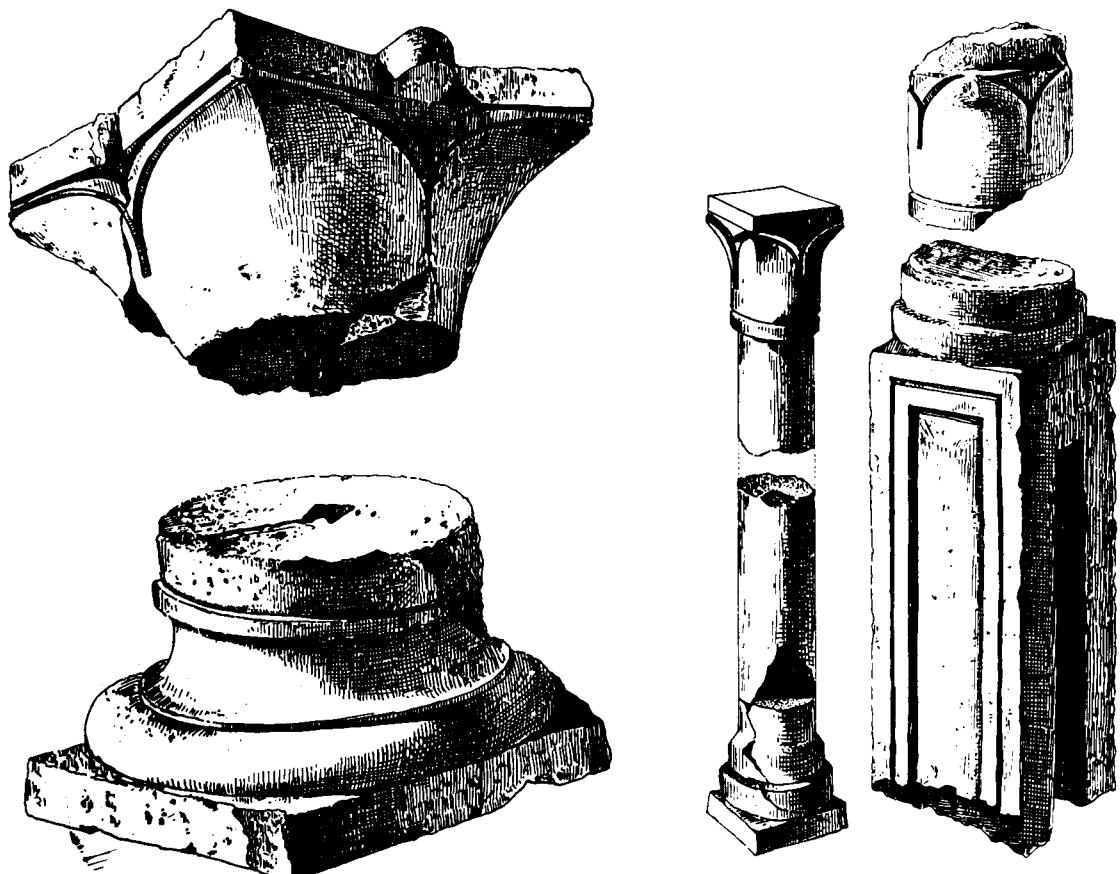
Naos E (bez apside) dugačak je 13,60, a širok 7,00 m. On ima transept B¹ i B², širok 5,20, dok su prema sjeveru i jugu dijelovi transepta dugački po 3,60 m. Apsida je u obliku potkove; duboka je 3,20, a promjer iznosi 3,60, njen otvor je širok

⁴⁴ W. Radimski, Rimska naseobina u Majdalu kod Varcar-Vakufa, GZM, V (1893), str. 331—341; isto u WMBH III (1895), str. 248—256; Č. Truhelka, Starokršćanska arheologija, str. 123—126.

2,60 metara. Debljina zida apside iznosi samo 0,35 m. Radimski ne spominje nikakvih ostataka od *subsellia i mense*, ali, budući da je iskopavanje vršilo nestručno lice, a sam Radimski možda nije ni bio tada prisutan, ovaj negativni moment nije potpuno uvjerljiv. Na zidovima apside sačuvala se žbuka sa višebojnim premazom, u kojoj preovladava svijetla i tamnožuta boja; na soklu ljubičasta (dviće horizontalne linije) i crvena (vertikalne crte na podnožju i ornamenat iznad njega). Ispred apside nalazi se bema, široka 4,40, a duboka 3,00. *Quadratum populi* i transpet niži su od apside za 0,21 m. Na sredini zapadne strane bema ima produženje, kao neku platformu. Jugozapadniji ugao ove platforme bio je uzdignut do visine 0,60 m. Ta je platforma možda služila kao ambon, ili kao *schola cantorum*.

Oltarna pregrada je nesumnjivo postojala u obliku kamene pergole, jer se u publikaciji opisuju ostaci odgovarajućih stupova od 0,18 m u diametru, na četvrtastom bazamentu (sl. 87), a uz to se spominju odlomci ploča sa okvirom. Od njih na žalost nije ništa sačuvano, a nema ni slike, pa ni opisa.

Nije sačuvan ni bazament što ga je objavio Radimski. Na njegovoj prednjoj strani vidimo samo profilirani okvir, a to znači da je on stajao sa strane ulaza u presbiterij ili na samom kraju lijeve strane septuma. Kapitel (sl. 87) je slabo sačuvan — samo polovica. Njegov je oblik tipičan za VI vijek. To su četiri glatka lista pripojena uz stablo, a oivičena dubokom urezanim crtom. Visina odlomka iznosi 0,23. Oštećen je gore, odbijen dole;

Sl. 87. Majdan, ulomci arhitekture

ipak se sačuvalo nešto od gornje površine, koja je obrađena sa *ferrum dentatum*. Sačuvana je i okrugla rupa u sredini. Promjer stupa bio je nešto ispod 0,19 m. Pergolu je sačinjavalo vjerojatno 6 stupova; arhitrav je bio, svakako, od drveta.

Sa obadvije strane beme stajala su po dva stupa sa razmakom od oko 4,50 m, vjerojatno nosači trijumfalnog luka. Od njih su se sačuvale *in situ* dvije baze. Osim tih baza našli su se i mnogobrojni ostaci samih stupova i kapitela, od čega je u Zemaljski muzej dospio samo jedan kapitel i baza. Stupovi su bili promjera 0,40 m i nosili su kapitel čiji se oblik posve podudarao sa oblikom kapitela pergole. Visina kapitela iznosila je 0,38 m. Abak je imao dimenzije $0,59 \times 0,60 \times 0,50$ m; ima utegnute strane, polucilindrički flos, a gornja površina je bez rupe.

Baza je visoka 0,37 m, a izrađena zajedno sa komadom stupa (visina 0,05), promjera 0,43; na gornjoj površini je rupa za usadivanje; donji plint je $0,61 \times 0,57 \times 0,10$ m. Kasnije su stupovi dobili zidani kvadratni omot od opeke i komada sedre u presjeku 1,00 m, koji je sezao do visine 0,60 m. Taj omot je bio izrađen vrlo nemarno, tako da se može naslućivati da to nije bio popravak crkve, nego adaptiranje ruševine za neke druge svrhe.

U naos se ulazilo sa zapada, iz narteks-a F, koji je bio 0,19 m viši od razine naosa. Vrata su bila široka 2,40. Ispred vrata u naosu ležao je kamen od praga.

Narteks F je zauzimao samo sredinu zapadne fasade, tj. bio je širok koliko i naos — 7,00 m, a dubok 3,60 m. Iz narteks-a su vodila četvera vrata: ulazna, široka 2,00 m; zatim u naos, sjevernu i južnu prostoriju sa po 1,00 m širine.

Sjeverne i južne prostorije posve su slične po planu i dimenzijama, a originalnog su plana. Svaka se strana sastojala od duguljaste prostorije dimenzija $8,80 \times 3,30$ m, svaka sa po jednim ulazom iz narteks-a i iz manjih prostorija, onih što su bile $3,80 \times 3,30$ metara velike, a koje su imale samo po jedna vrata u transcept, široka 1,00 m.

Prostorija C¹ služila je kao baptisterij. Zidane baptismalne piscine u podu nije bilo, nego je tu nađen zidani okrugli postamenat 1,90 m u promjeru, a 0,70

m visine, na kojem je stajala posuda za krštavanje. Nad tim postoljem je bio podignut *ciborium*; to dokazuju 4 udubljenja za nosače — u jednom je još bio donji dio stupića *in situ*. Naokolo su ležali njihovi mnogobrojni odlomci.

Ispred zapadne fasade crkve nalazila se još prostorija široka 7,60, a duboka 8,80 metara. Sudeći po opisu, ova prostorija je bila naknadno prigrada na uz zapadni zid. Duž istočnog zida bile su kamene stepenice, široke 0,70, a visoke svaka 0,18 metara. Ta prostorija čini se kao katekumenij, zbog stepenica i platforme koji podsjećaju na ambon.

Crkva se može datirati, najvjerojatnije, u početak VI stoljeća. Na to ukazuju baptisterij, koji je uređen za preinaceni način krštavanja, običajan od VI vijeka. I prisustvo *arcus triumphalis* kao da govori za nešto kasnije datiranje objekta.

Crkva, koliko se može prosuđivati, ne nosi na sebi nikakvih tragova popravaka, njezina ruševina bila je kasnije, ne možemo reći kada, adaptirana kao poljoprivredni imanje. Zanimljivo je i to, da se u crkvi nije našlo grobova, kako mi to obično nalazimo u ruševinama ranokršćanskih crkava. Možda, upravo zbog promjene u funkciji građevine. Ona je inače sroдna crkvi u Oborcima.

Za majdansku crkvu zanimljiv je pojačani krug apside koji sa alama čini oblik grčkog slova OMEGA, posljednjeg slova alfabet-a.

U selu Mali Mošunj, 8 km od Travnika, u jugoistočnom pravcu, postoje ostaci crkve iz kasnog antičkog doba. Lokalitet se zove »Crkvinja« ili »Crkvište«, sada, takođe, i »Kalvarija«⁴⁵. To je mali, strmi brežuljak na desnoj obali Lašve. Po njivama na njegovim padinama i u susjednim selima, nalaze se mnogobrojni ostaci antičkih naselja, na što je već davno bila obraćena pažnja⁴⁶. Sudeći po obi-

⁴⁵ I. Kujundžić, Najnovije rimske iskopine u Mošunju, GZM, XXVII (1916), str. 477—496.

⁴⁶ I. Jukić, Zemljopis i povjesnica Bosne, 1851, str. 23, isti, Kolo, 1847, 5; M. Nedić, u Arhivu za povjesnicu jugoslovensku, IV, 1857, 151; Knezović, Bosanski Prijatelj IV, 1870; O. Blau, Reisen in Bosnien, Berlin, 1877, 105; M. Hoernes u Arch.-Epigr. Mitteilungen, IV, 1880, 201; isti, Alterthumer d. Herzegovina II, 1881 = S. 898.

lju rimskog novca, naročito iz IV vijeka, koji nalazimo po okolici⁴⁷, život je ovdje cvao vrlo dugo. Ostaci zidova na Crkvini ukazuju na to, da je u ovo vrijeme brije sluzio i kao refugij.

Iako su arheolozi često posjećivali ovo mjesto, ruševine nikad nisu bile ozbiljno istražene. Čiro Truhelka i A. Hoffer, dali su u dva navrata iscrpan pregled antičkih starina sa tog mjesta i okolice⁴⁸, a 1912. godine ovdje je bila građena nova crkva. Tom prilikom se naišlo i na dijelove ruševina starih objekata, što je opisao I. Kujundžić. Teren je bio pun ostataka antičkih zidova i ornamentiranog kamenja, većim dijelom spolija. Tu je bilo i mnogo grobova, koji nisu opisani. Nova crkva prešla je samo jednim svojim ugлом preko antičkih zidova — po svoj prilici preko jugozapadnog dijela ranokršćanske crkve. Kujundžić je 1914. godine izveo pokušno kopanje prema sjeveru od sadašnje crkve, pa je naišao na antički pod od naljevenog betona, a pod njim je našao zidanu baptismalnu piscinu koju u potankostima i opisuje, ne znajući čemu je to služilo. Piscina je okruglog oblika, sa po jednom stepenicom na dvije strane. Iznutra je bila pokrivena lijepo ugađenom žbukom uz obilnu primjesu tucane cigle. Bila je već u staro doba zasuta, pa je preko nje izljeven novi pod antičke fakture⁴⁹. Može se pretpostaviti da je baptisterij ležao, kao i obično u crkvama Bosne i Hercegovine, u sjevernoj prostoriji crkve.

Kujundžić spominje i neku ruševinu »iza (sadašnje) crkve«, valjda prema jugu. I ona je isto tako imala naljeveni pod, pod kojim je Kujundžić našao zidanu grobnicu na svod⁵⁰.

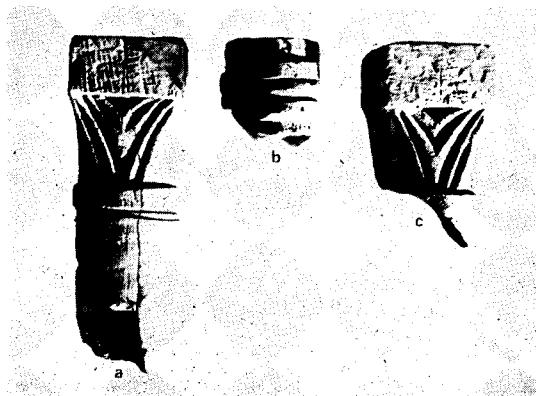
O planu ove ranokršćanske crkve, razumije se, ne možemo ništa reći, nego sa-

⁴⁷ Truhelka, u WMBH, III, 232; Hoffer u WMBH, V (1897), str. 254.

⁴⁸ Č. Truhelka, GZM, (1893), str. 687—692; isto WMBH, III (1895), str. 229—233; Hoffer, GZM, VII (1895), str. 54—58; isto WMBH, V (1897), str. 252—255.

⁴⁹ Kujundžić, o. c. 490. Zasuta piscina — vidi također Lepenicu, Mogorjelo i Blagaj—Japra.

⁵⁰ Isti, o. c. 479.

Sl. 88. Mali Mošunji, osnova i glavice nosača oltarske menze

mo opisati odlomke kamenog namještaja koji je bio u razna vremena, a najviše 1912. godine, nađen na ovom prostoru i prenesen u isusovačku gimnaziju u Travniku. Ti predmeti nalaze se sada u Zavičajnom muzeju u Travniku.

Sudeći po inventaru, sa Crkvine je bilo preneseno 159 manjih i većih odlomaka; u ogromnoj većini to su spolija. Mi možemo izdvojiti nekoliko komada koji su nesumnjivo pripadali kamenom namještaju crkve.

Od menze je sačuvano 12 fragmenata — svi su od muljike. To su:

Br. 1. Odlomak postolja od menze — kratka strana, razbijena u dva dijela. Sačuvana su obadva ugla i dvije četvrtaste rupe ($0,11 \times 0,11$) za noge menze. Sirina postolja (zajedno obadva komada) 0,67, dužina još 0,22, debljina 0,11 m. Razmak između rupa iznosi 0,265 m. Sada zagubljen.

Br. 2. Dvije baze od stupića menze (sačuvana jedna). Četvrtasti dio ($0,11 \times 0,11$) za usađivanje u postolje i mali ostatak profilacije. Dimenzije odgovaraju rupama u postolju (sl. 88).

Br. 3. Dva fragmenta od stabla stupića, dijametra oko 0,11, dužina (visina) 0,32 i 0,165. Rađeni su rukom pomoću dlijeta, a ne na tokarskom kolu.

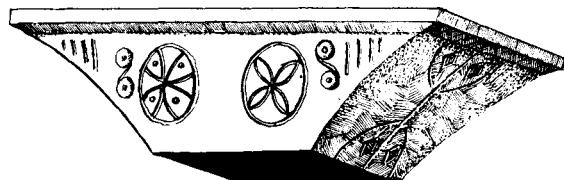
Br. 4. Dva kapitela od stupića menze.
 a) Vis. 0,185 m. Od toga: gore glatki plint, vis. 0,55; Kalatos sa jednostavno urezanim lišćem — vis. 0,08; dole ravni astragal — vis. 0,02; ostatak stabla — 0,03. b) kapitel sličnih oblika i dimenzija, razbijen vertikalno, opća visina 0,305. Površina plinta obrađena sa *ferrum dentatum* (sl. 88).

Od daske menze nije nađeno ništa.

Septum. Ne može se sa sigurnošću reći, kakvog je oblika bila oltarna pregrada. Prema sačuvanim ostacima nije to bila pergola (*templon*), kako je u svim ostalim dosada nama poznatim crkvama u Bosni i Hercegovini, nego možda tranzene između hermula. No, i to nije sigurno jer su tranzene mogle stajati i na drugom mestu. Hermule se nisu našle.

Sl. 89. Mali Mošunj, ulomci tranzena

Sl. 90. Mali Mošunj, rekonstrukcija imposta

OSTALI NALAZI

Br. 5. *Tranzene*. Tranzene su u obliku malih lukova svega 19 odlomaka dva vrsta: a) 12 fragmenata od svjetle muljike; na površini zarezana crta u kosom rezu, b) 7 fragmenata od tamne muljike, na površini vertikalno urezan žljeb (sl. 89).

Br. 6. *Cipus* ili bazament. Ovaj komad Kujundžić je opisao kao stup od oltarne pregrade⁵¹. Ne izgleda da je on pripadao oltarnoj pregradi, jer je izrađen samo sa jedne strane, dok ostale tri strane isključuju svaku mogućnost takve upotrebe. Ali sudeći po njegovom ornamentu, komad ima vezu sa kršćanskim kultom. Materijal je pješčar, a ne muljika. Vis. 0,87, šir. 0,38, deblj. 0,28. Gornji dio je jako nastradao (slika 167). Na prednjoj strani u profiliranom okviru predstavljena je vinova loza koja raste iz vase; na njoj su ptica, zmija i riba. Sa strana okvira ostavljen je neravan i neizrađen prostor koji čini utisak da izrada nije završena. Bočne strane su neizrađene, posve neravne, isto tako i stražnja površina; na gornjoj površini postoji rupa za spojnicu, tako da se komad mogao pričvrstiti uz nešto iza njega.

Br. 7. *Manji odlomak imposta* (?). S jedne strane odlomljen, sa drugih jako otucan; dosada ostao nezapažen. Vis. još: 0,175, šir. 0,21, dužina 0,15. Materijal je muljika. Ako je to impost, onda je sačuvano manje od polovice, a ukoliko je to konzola, onda je propao čitav dio za

⁵¹ Kujundžić, o. c. 484, slika 6.

usadživanje u zid. Slobodnu rekonstrukciju vidi na slici 90. Ukršten je sa tri strane ornamentom urezanim pomoću tankih crta. Bočne strane ukrašene su krugovima i četverokrakim zvijezdama, a prednja strana je jako otucana, pa su tako od ornamenta ostali sačuvani neznatni tragovi.

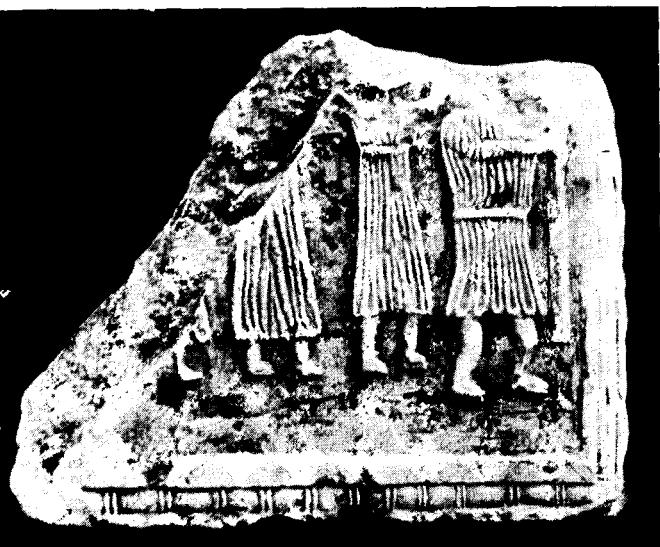
Br. 8. *Stupovi*. Hoffer i Kujundžić spominju na Crkvini stupove većih dimenzija⁵². Možda su oni činili *arcus triumphalis*, kome bi mogao da pripada i spomenuti impost. Od tih stupova ništa nije sačuvano.

Br. 9. Reljefna ploča. U profiliranom okviru, sa astragalom pri dnu, prikazana je povorka od 4 osobe koje se kreću udesno (sl. 91). Prva nosi uspravni uski predmet, dok je druga podigla ruke. Svi su obućeni u duge potpasane košulje (tunike), čiji nabori padaju okomito niz tijelo.

Nije sasvim jasno sa kojom funkcijom je ova ploča bila namještена u crkvi. Njen autor je, uostalom, onaj isti klesar koji je u susjednom selu Putičevu izradio stelu (slika 163). Osoba koja pridržava

⁵² A. Hoffer, o. c. str. 253; I. Kujundžić, o. c. str. 485; D. Sergejevski, Iz problematike ilirskе umjetnosti, str. 134 i slika 27.

Sl. 91. Mali Mošunj, reljefna ploča

konja na putičevskoj steli data je na potpuno identičan način i osobe sa ove ploče. Budući da stela ne može biti mlađa od IV st. mi smo u mogućnosti da i ovu ploču datiramo u isto doba, ali se ne možemo zaustaviti samo na tome: bazament (ili cippus) br. 6 također bismo morali staviti približno u ovo doba, a i tranzene govore u prilog mogućnosti da građevinu na Crkvini u Malom Mošunu datiramo nešto ranije.

Na Crkvini je 1912. godine nađeno mnogo grobova, ali ih Kujundžić nije potanko opisao. Vjerojatno su to bili grobovi sastavljeni od kamenih ploča bez priloga, kakve često nalazimo oko i u ruševinama ranokršćanskih crkava. Bila je nađena i zidana grobnica na svod, ispod poda antičke zgrade. Druga je nađena 1913. godine u neposrednoj blizini crkve⁵³. Bila je orijentirana u pravcu jugoistok-sjeverozapad, veličine iznutra: $1,85 \times 1,25$ m, i sa jednim kamenim ležajem na istočnoj strani.

Datiranje crkve je teško. Izgleda da je sagrađena već u IV st., a svakako je postojala duže vremena, što se može zaključiti po zatrpanju duboke baptismalne piscine, što aproksimativno možemo staviti u početak VI vijeka.

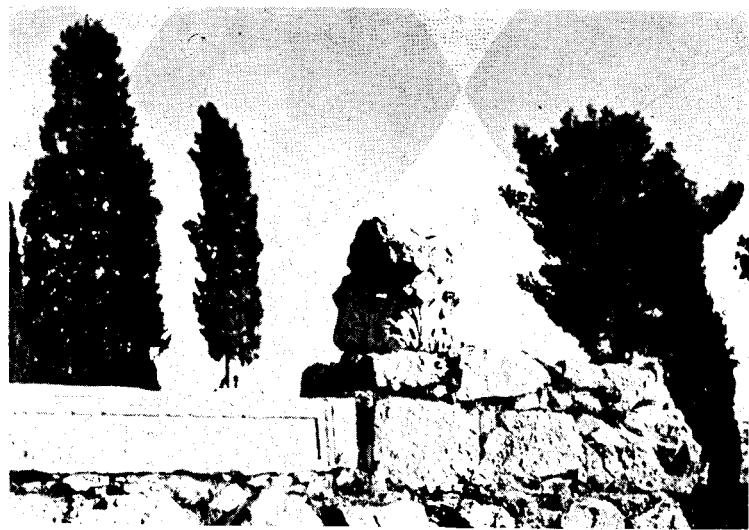
Dvije kasnoantičke crkve na Mogorjelu smještene su u jugozapadnom uglu kompleksa, a iznad porušenih zidova antičke vile (sl. 92). U dimenzijama i potezima plana one posve sliče jedna na drugu, pa su im i zidovi paralelni, tako da mi možemo primiti kao sigurno da su bile sagrađene zajedno, tj. da ih možemo nazvati *basilicae geminae*.

Mogorjelo I (sjeverna crkva sl. 93).

Crkva je orijentirana prema istoku sa malom divergencijom prema jugu. Vanjska joj dužina bez apside iznosi 18,15 dok je sa apsidom duga 21,40 m. Široka je 14,05, koliko se može prošutivati po snimcima iz godine 1902.⁵⁴

⁵³ Kujundžić, o. c. 489.

⁵⁴ Đ. Basler, Bazilike na Mogorjelu, Naše starine, V (1958), str. 45—62.

Sl. 92 Mogorjelo, prag sjeverne crkve

Zidovi su bili građeni na način *opus incertum* sa licem od lomljenog kamenja. Temelji su bili 0,70 do 0,80 m, a zidovi do 0,60 metara debeli. Kod iskopavanja 1902. godine zid apside bio je sačuvan još u visini oko 0,80, sjeverni zid do oko 0,50, dok su zidovi na južnoj strani bili uništeni do temelja.

Plan crkve je uobičajen: to je pravokutnik $18,15 \times 14,05$ m, iz kojeg prema istoku istupa (na 3,25) polukružna apsida, a sa svake strane od nje grobnice (1, 2 i 3). Kako izgleda, te grobnice su bile sagrađene zajedno sa crkvom. Crkva je po dužini podijeljena u tri prostora: centralni, širok 5,95, sjeverni — 3,00 i južni — 2,60 m. Sjeverni je bio podijeljen u nekoliko prostorija. Jedan dio prostorija bio je zapravo portik sa zidanim nosačima lukova. Na zapadnoj fasadi otvori portika su kasnije zazidani (sudeći po fotografiji iz 1902. godine), a vjerojatno je to isto bilo učinjeno i na sjevernoj fasadi. Sudeći po sačuvanom planu u narteks se ulazilo ne sa zapada nego sa sjevera.

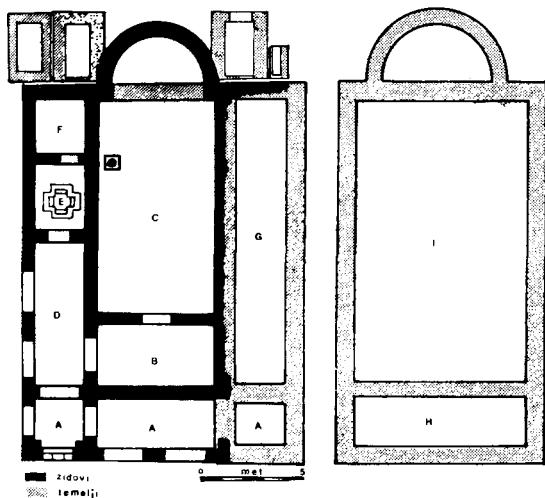
Narteks je bio širok 5,95, a dubok 2,80 m. Osim ulaza na sjevernoj strani, on je imao vrata prema naosu. Na sačuvanom planu ne vide se vrata iz nartek-

sa u južnu bočnu prostoriju. Znajući planove crkava u Bosni i Hercegovini to nas ne začuđuje. Vrata iz narteksa u naos bila su 1,35 m široka. Prag ima dva udubljenja za *cardo*; vjerojatno je spolij.

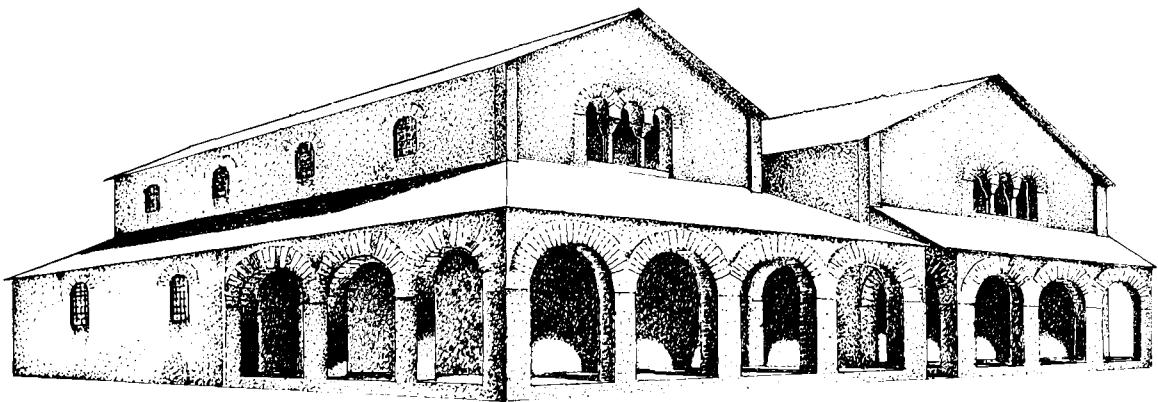
Naos je dugačak 10,35, a širok 5,95, od apside je odijeljen temeljem. Apsida je samo malo uža od naosa, a duboka oko 2,70 m. O njezinom uređenju ne možemo ništa reći. Kako izgleda naos je imao samo jedan ulaz — iz narteksa. Ne možemo ništa reći, gdje se nalazila oltarna pregrada, budući da se od nje nije sačuvao ni najmanji odlomak, a pretpostavljamo da je bila od drveta. U naosu, lijevo od ulaza, nađen je grob, dubok 1,30 m ispod poda naosa. O prilozima ništa nije poznato. Ovaj grob sačuvan je i sada.

Sjeverni dio crkve sastojao se od portika, krstionice i male prostorije koja se nalazila u sjeveroistočnom uglu zgrade.

U krstioniku se ulazio iz sjevernog portika; ona je bila dugačka oko 2,80, a oko 3,00 m široka. U sredini se nalazila piscina, zidana od opeke i tegula, kao spolija, iznutra je krstolikog oblika, dok se za oblik izvana ne može ništa reći, jer je taj dio zatečen u porušenom stanju. Možda je bila i okrugla. Sudeći po razini sačuvanog praga, ona je bila potpuno spuš-

Sl. 93. Mogorjelo, tlocrt crkava

Sl. 94. Mogorjelo, rekonstrukcija crkava

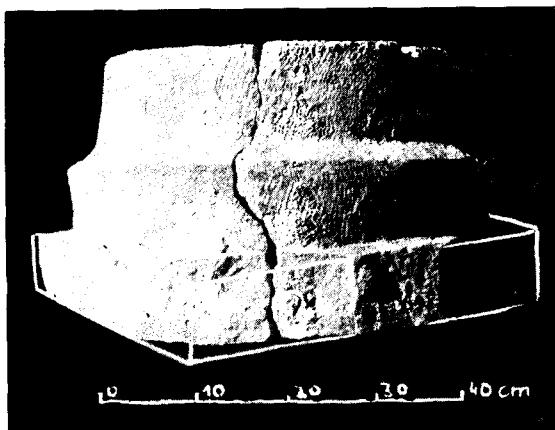
tena u pod. Iznutra je pokrivena u dva sloja, žbukom debljine 0,35 m. Svaki krak je dugačak oko 1,17, a širok oko 0,60 metara. Sa četiri strane postojale su stepenice široke 0,18. Dubina piscine iznosila je više od 0,65 metara.

Iz baptisterija su uska vrata vodila u malu prostoriju u sjeveroistočnom uglu, koja, kako izgleda, nije bila povezana vratima sa presbiterijem.

Južna prostorija dugačka je 10,35, široka 2,60 m. Nemoguće je o njoj nešto reći. Sudeći po sačuvanoj fotografiji iz vremena iskopavanja, ova prostorija nije imala vrata prema naosu. Moguće je da ih nije bilo ni prema portiku, nego se, kao u Nerezima, u nju ulazilo izvana. No, sve su to nagađanja, jer je taj dio građevine sačuvan samo u temeljima.

Na istočnom začelju, sa obadvije strane apside, bile su izgrađene tri grobnice

Sl. 95. Mogorjelo, osnova stupa

(1, 2 i 3). Dimenzije su bile: dužina oko 2,60, širina oko 1,30 m. O njihovom uređenju, ni o prilozima (ako su takvi bili) ne znamo ništa. One su vjerojatno bile presvođene bačvastim svodom, kakav je i kod drugih grobnica u Bosni i Hercegovini.

Mogorjelo II (južna crkva)

Južna je crkva sagrađena 1,60 m daleko od sjeverne, potpuno paralelno prvoj. Kako izgleda, kod iskopavanja 1902. godine ovdje su bili nađeni samo temelji. Dužina zgrade, kao i kod prve crkve, iznosi 18,15; pa i polukružna apsida istupava isto tako na 3,25 metara. Samo širina zgrade je manja: ona iznosi 10,40 m. Plan crkve je vrlo jednostavan: zapadno uz naos nalazi se narteks dubok oko 2,60 metara. Sami naos, dugačak je oko 16,80 m, a apsida je široka oko 6,50 m. O vratima i o unutrašnjem uređenju ne možemo ništa reći.

Nalazi. Sačuvano je nekoliko odlomaka arhitekture i od komada kamenog namještaja, koji mogu da potiču od crkve, ali, na žalost, samo za jedan od njih je zabilježeno da je nađen u naosu crkve. To su:

Br. 1. Osnova stupa (*sl. 95*), razbijena u tri komada. Materijal je krečnjak. Nađena u naosu sjeverne crkve.

Br. 2. Impost (*sl. 96*). Dimenzije: visina — 0,18, gornja površina — $0,22 \times 0,46$; donja — $0,18 \times 0,225$. Sa strane je žlijeb. Na uskim kosim stranama je ornamenat u obliku urezanih crta. Ne zna se gdje je nađen.

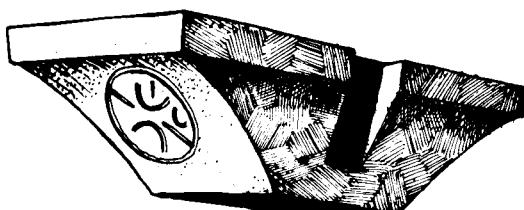
Br. 3. Dva imposta (*sl. 97*). Visina — 0,16, gornja površina — $0,335 \times 0,46$; donje — $0,185 \times 0,23$. Sa strane je urezan žlijeb. Materijal je krečnjak. Ornamenta nema. Mjesto nalaza je nepoznato.

Br. 4. Dva stupa pravokutnog presjeka. (Prikazani na *sl. 93*). Dimenziije: presjek — $0,19 \times 0,225$; visina — 0,83. Sa dvije suprotne strane gore i dolje jednostavni gesims. Mjesto nalaza se ne zna. Dimenzije stupova odgovaraju dimenzijsama imposta, što znači da su oni činili jednu cjelinu.

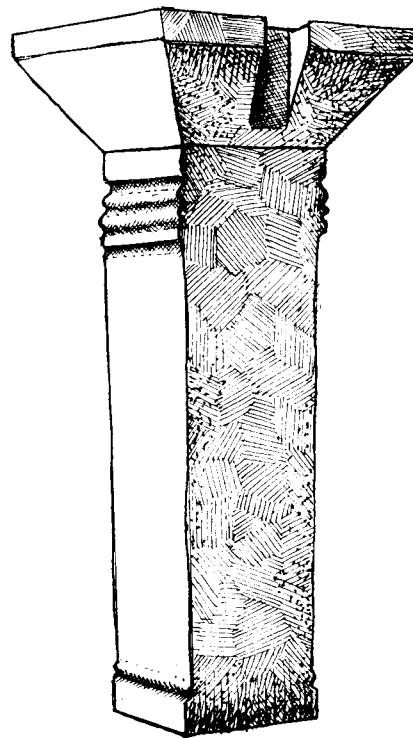
Br. 5. Ploča (*slika 98*), gornji dio nedostaje. Dimenziije: visina još 0,34, širina 0,36, debљina 0,12. S jedne strane udubljeno polje u rustično profiliranom okviru, ukrašenom cik-cak linijom. Površine sa strana obrađene su sa *ferrum dentatum*. Ornamenat i način obrade površine ukazuju na kasno-antičko doba, isto tako i materijal (muljika) koji je bio običajan u to doba.

Br. 6. Objekt trapezoalnog presjeka, odlomljen gore i dolje. Dimenziije: visok još 0,30, širina lica — 0,16, zadnje površine — 0,095, širina svake strane — 0,12. Na prednjoj strani polustup, širok gore 0,08, dolje — 0,09. Materijal je muljika. Nije isključeno da su ovaj stup i gore opisana ploča dijelovi jednog objekta, možda korone oktogonalnog bazena baptermalne piscine.

Br. 7. Odlomak gredice (*slika 99*). Obrađeno je lice i donja površina, što pokazuje da je, vjerojatno, služila kao nadvratnik. Oba su kraja odbijena. Dimenziije: visina — 0,16, dužina oko 0,40, debљina 0,18. Na prednjoj površini je ornamenat — vinova loza i ptica koja zoblje grožđe. Na donjoj površini su kanelure. Mjesto nalaza je nepoznato.

Sl. 96. Mogorjelo, impost

Sl. 97. Mogorjelo, četvrtasti stup s impostom

Datirati crkve možemo samo približno: od razaranja vile (oko 400. godine) moralo je proći dosta vremena, da se, bez obzira na ruševine, sagrade crkve. Zato kao vrijeme gradnje uzimamo kraj V vijeka. Kako smo rekli, crkve nisu preživjele seobu naroda.

Ruševine crkve u selu M o k r o nalaze se 20 km od Mostara prema zapadu⁵⁵. Lokalitet se zove »Crkvina«, a leži odmah ispod strmog brežuljka zvanog »Gradina«. Na Gradini su sačuvane impozantne ruševine utvrde, čiji temelji, sudeći po kamenuju od kojeg su građeni, potiču još iz antičkog doba, dok su gornji dijelovi vjerojatno iz srednjeg vijeka. U zemlji se nalazi dosta rimske keramike. Nema sumnje da ovu tvrdavu možemo identificirati sa »Mokriskokom« Konstantina Porfirogenita⁵⁶.

⁵⁵ D. Sergejevski, Bazilika u Mokrom, GZM, NS, XV—XVI, (1960—61), 211—223, tab. I—III.

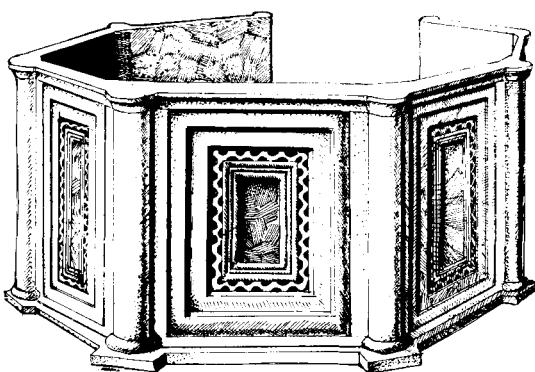
⁵⁶ Const. Porph. De administrando imperio, ed Bonn, c. 33. Uspor. F. Šišić, Povjest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, 454.

Crkva leži na periferiji sela, a njezine ruševine bile su korišćene za zidanje kuća u novije doba; osim toga, preko sredine crkve prolazi danas seoski put. Ipak je sačuvano dosta zidova da bi se mogao uspostaviti plan u najvažnijim potezima (sl. 100), a u seoskim kućama nađen je uzidan izvještanj broj ornamentiranih odlomaka.

Crkva je u planu gotovo kvadratnog oblika: dugačka je 18,20, a široka 22,80 metara, tj. širina je, dakle, veća od dužine. Orientirana je prema istoku.

Zidovi crkve, građeni na kasno-antički način, u Bosni i Hercegovini susreću se dosta često: obadva lica sagrađena su od malih kvadara, dok je sredina ispunjena sitnim kamenom u malteru. Kvadrice su sa lica četverokutnog oblika, ali se sužavaju prema unutrašnjosti zida (slično u Klobuku i Cimu). Zid je bio pokriven žbukom, kako iznutra tako i sa vanjske strane. Pod je bio napravljen od sitnog kamena zalivenog malterom; ostaci poda zatečeni su u prostorijama A, B, D i E. Krov, na »dvije vode«, bio je pokriven crijevom: pored zidova, sa vanjske strane, nađene su velike količine izlomljenih tegula, dok se unutar zgrade nije toga našlo, što znači da je unutrašnjost bila čišćena od ruševine.

Debljina zidova iznosi 0,60, a u apsidi od 1,10 do 1,13 metara. Iznad apside nije bilo kamene polukalote, jer nije nađen nijedan kamen te vrste. Zid od apside prema sjeveru i sjeveroistočni ugao pojačani su sa četiri lezene širine 0,60, 0,60, 0,84 i 0,38, koje istupaju prema

Sl. 98. Mogorjelo, rekonstrukcija baptismačne piscine

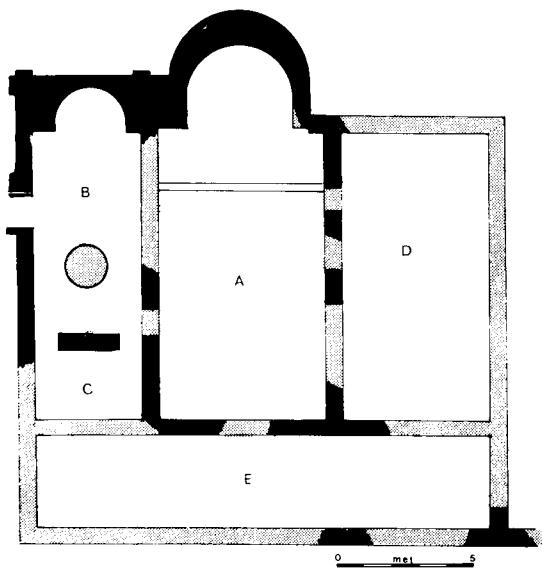

Sl. 99. Mogorjelo, dio nadvratnika

vani za 0,20 m. Zidovi su se sačuvali do 1,10 metara visine.

Zapažene su 3 faze gradnje zidova: najstarija je ona što je maločas opisana. Zid između prostorija B i C izrađen je, takođe naknadno, na isti način — od kvadrica, ali nemarno. Sjeverni se zid svojim načinom gradnje potpuno razlikuje od ostalih: on je sagrađen od amorfнog kamenja, bez reda. Sjeverni zid izveden je znatno kasnije od gradnje crkve, možda u srednjem vijeku. Tada je crkva dobila i novi krov, drveni ili od slame. Nemoguće je tačno odrediti momenat kada je, iza katastrofe, crkva bila popravljena (sjeverni zid!) i dobila novi krov. Tako nam nije poznato ni vrijeme konačnog propadanja crkve.

Po svome planu crkva je tipičan predstavnik »bosanskih« bazilika. Naos A je dug 9,60, a širok 6,00 metara. Završava polukružnom apsidom, širokom 3,75, a dubokom 3,20 m. Od oltarne pregrade ostalo je udubljenje u podu, na mjestu gdje je bio smješten kameni temelj koji je neustao. Prema tome je *quadratum populi* bio dubok 8,20, a širok 6,00 metara. Pod presbiterija je nadvisivao nivo poda naosa za 0,10 m. Na istok od vjerojatne linije septuma našao se dvostruki pod, tj. ispod gornjeg poda nalazio se drugi, sličan ovome. Od subsellia u apsidi nije bilo nađeno nikakvih tragova — vjerojatno su bila od drveta. Nije isključeno da se debljina zida apside može smatrati djelomično podlogom za ta sjedala. U centru apside nađen je *sepulchrum*, $0,44 \times 0,44$ m u presjeku, dubok 0,65 m. Bio je pravilan, tako da se poklopac nije više našao. Bio je napravljen od ploča lapora, a

Sl. 100. Mokro, tlocrt crkve

ispunjen zemljom i sitnim odlomcima bojadisane žbuke. Boje su bile: cinober, tamno-crvena, bijela, plava, žuta i zelena. To je bio prvi sepulchrum koji je nađen u Bosni i Hercegovini.

Od oltarne pregrade nađeno je nekoliko manjih komada. Ne zna se da li je presbiterij bio povezan vratima sa susjednim prostorijama — sigurno je da sa južnom prostorijom D ta veza svakako nije postojala. Prostor za vjernike bio je, kako smo rekli, malih dimenzija. U sjevernu prostoriju B vodila su vrata, široka 0,94, a svakako je postojala veza i sa narteksom E, (zid je na ovom mjestu uništen). Pod je ostao na dva mesta sačuvan. U sjeverozapadnom uglu odmah ispod poda (tj. na dubini od 0,105) nalaze se dvije grobnice. One su posve jednake, četvrtastog su oblika i zidane od pažljivo tesanih ploča laporanog kamena; svaki je grob bio sastavljen od 8 ploča, debelih oko 0,14. Kao poklopac na svakoj grobničkoj ploči bila su po dvije ploče, čija je gornja površina bila blagog profila »na dvije vode«. Dimenzije iznutra bile su gotovo iste: 1) dužina 1,90, širina na zapadu 0,49, na istoku 0,42, 2) dužina 1,83, širina 0,53 i 0,45. Sjeverni grob je nađen prazan, a u južnom je bio jedan kostur bez priloga. Te grobnice datiraju još od antičkog doba.

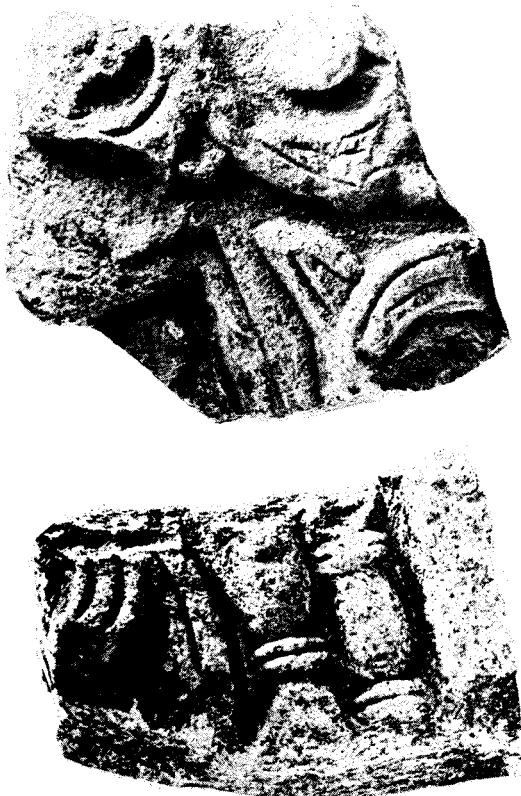
Sjeverna prostorija B bila je dugačka 7,20, a široka 3,90 metara. Na istočnoj strani uzidana je polukružna apsida, široka 2,60, duboka 1,70 m. Na zapadnoj strani je kratki zid odvajao B od prostorije C, ostavljajući sa obadvije strane manji prolaz, širok 0,85 metara. U prostoriji B naišli su 1951. godine na zidanu baptistmalnu piscinu, okruglog oblika sa dva poluokrugla udubljenja na dvije strane. Ona je bila duboka oko 1,00 m. Iz piscine je vodio prema sjeveru kanal od zemljanih cijevi. Zid piscine bio je pokriven debelim slojem odlične žbuke. Od svega toga je kod iskopavanja 1958. godine bilo nađeno samo malo žbuke, dok je sve ostalo propalo. Dimenzije prostorije C nisu sigurne. Isto tako i plan narteksa E je uspostavljen na osnovu oskudnih ostataka. U sličnom položaju je i južna prostorija D. Ipak njezino postojanje dokazuju ostaci zidova u njezinom sjeveroistočnom i sjeverozapadnom uglu. Ona je imala pod od krečnog naljeva i to na istoj razine kao i u prostoriji A.

Zapadni zid crkve produžavao se u južnom pravcu, ali tu nije bilo vršeno iskopavanje.

Pojedini nalazi. U samoj crkvi otkriveno je vrlo malo objekata kamenog na-

Sl. 101. Mokro, uzorak reljefne ploče

Sl. 102. Mokro, ulomci reljefnih ploča

mještaja. Više se našlo u susjednim seoskim kućama koje su bile izgrađene od materijala izvađenog iz crkvene ruševine. Opisaćemo one najvažnije:

Br. 1. Dva fragmenta od baze stupa čiji je promjer iznosio 0,22 m.

Br. 2. Dva posve slična četvrtasta stupića od tvrdog lapora (tzv. Kreuzstab, fr. meneau sl. 103), vis. 0,60 i 0,61; šir. oko 0,19. Na prednjoj i stražnjoj strani izrađen je polustup u profiliranom okviru. Gornji dio je u obliku kocke; ukrašen križem datim u plastičnim konturama unutar profiliranog okvira. Izrada je precizna. Predmeti su odlično sačuvani, po čemu se naročito razlikuju od ostalih nađenih komada.

Br. 3. Četiri odlomka ploče, nažlost, suviše malenih da bismo mogli odrediti njihov osnovni položaj, vjerojatno su to odlomci pluteja oltarne pregrade; ali nije nađeno nijednog stupića u koji bi one bile učvršćene (slika 101 i 102). Svi ovi komadi potiču sa ruba ploča; na dva ko-

mada okvir se sastojao od astragala i stilizirane lozice akanta; dva druga pokazuju isto tako stilizirani biljni orname-nat, ali bez astragala. Interesantan je mali odlomak ornamenta koji prikazuje stilizirani grozd između dva trokuta.

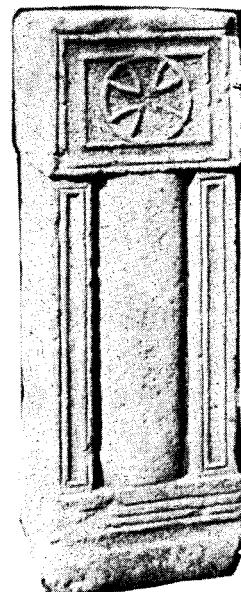
Br. 4. Četiri odlomka od kapitela, nažlost mala, tako da nije moguće uspostaviti cijeli oblik. (Slika 104). Svi oni su sastavljeni od korintskih elemenata i pokazuju tendenciju stvaranja dvaju zona.

Br. 5. Četiri fragmentirana imposta, od kojih su dva većeg, a dva manjeg tipa. a) Veći tip: Sačuvana je jedna kratka i jedna dugačka strana. Vis. još, 0,177, šir. gore 0,238, dug, još 0,42 m. Prednja strana je ukrašena lozicom, sličnom onoj na jednoj ploči. b) Manji tip: vis. još, 0,135, šir. (gore) 0,23. Sačuvan je gornji dio konkavne prednje strane, koja je ukrašena križem u okviru od trokuta, sve u kosom rezu; na gornjem kraku križa urezan je mali »RHO«, ali sa lijeve strane (sl. 105).

Prema svemu tome dolazimo do ovih zaključaka:

a) Crkva je građena u kasnoantičko doba, najvjerojatnije u V ili u početku VI vijeka. Bila je bogato ukrašena ornamen-tiranim kamenim namještajem.

b) Motivi i način izrade ornamenata su različiti: imamo lozicu akanta, koja je bi-

Sl. 103. Mokro, bazament oltarske pregrade

la omiljena po cijelom Sredozemlju tokom mnogih stoljeća; imamo trokute u kosom rezu, za koje možemo isto reći. Kapiteli su daleko od klasičnih oblika. Analiza ornamenata ne pruža nam mogućnosti bliže datacije. Menoi odaju utisak da su znatno mlađi od ostalih ornamen-tiranih dijelova, ali isto tako mogu potje-cati i iz VI vijeka.

c) Crkva je bila temeljito popravljena, pri čemu je izmijenjen čitav sjeverni zid, a krov od tegula zamijenjen je drvenim. To se moralо dogoditi dosta kasno.

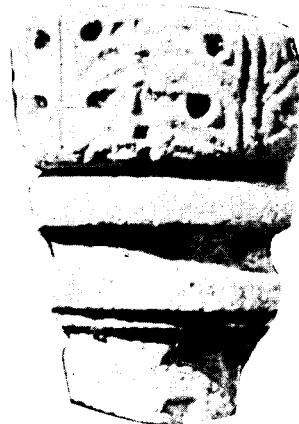
d) Iako je oko crkve ostalo staro stanovništvo, ipak se u crkvi i oko nje nije vršilo ukopavanje.

e) Vrijeme konačnog napuštanja crkve ostaje nam nejasno, pa tako ne zna-mo da li je crkva doživjela doba Kon-stantina Porfirogenita.

Kasnoantička crkva u selu M u j d ž i-ć i, leži 3 km južno od Čitluka, a 5 km od Šipova. Njene ruševine zauzimaju go-tovo čitavu površinu malog brežuljka, zvanog »Crkvina«. Na zapadu se tlo naglo spušta prema rijeci; na istoku između crkvenog zida i seoskog puta u obronak je ukopano nekoliko zidanih grobova, vjerojatno antičkih. Seoske kuće nalaze se pored samog južnog zida crkve⁵⁷.

Ruševina je dugo vremena korišćena kao rudnik građevinskog materijala. Osim toga, jedna se strana brežuljka vreme-

⁵⁷ D. Sergejevski, Kasnoantički spomenici iz Jajca, GZM (1938) str. 51—60.

Sl. 104. Mokro, dio stupе

Sl. 105. Mokro, rekonstrukcija imposta

nom obrušila, pa je odnijela veći dio is-točnog zida zajedno s apsidom od koje nije ostalo ni traga. 1933. godine izvrše-no je iskopavanje, pa je tada sastavljen i plan. Opis te akcije ne postoji.

Crkva je orientirana prema sjevero-istoku, dugačka je 27,25, široka 24,50 m. Zidovi su građeni od lomljenog kamena, i razne su debljine: južni zid je oko 0,80 m širine, a zid između naosa i sjeverne prostorije samo 0,40 m. Ostali su zidovi u prosjeku 0,65 m debeli. Temelji su de-beli oko 0,80 m. U prostoriji C nađeno je nešto spolija — dva akrotera od sarkofa-ga a i nešto žbuke na zidovima (bez bo-jenja), jer je zid mjestimično bio saču-van i do jednog metra visine. Pod je bio od krečnog naljeva, ali je slabo sačuvan. Građevina je bila pokrivena tegulama.

Crkva je bila četvrtaste osnove. Sredi-nu je zauzimao naos 21,20 m dugačak i 14,20 m širok. U naosu su stajali 4 zida-na četvrtasta pilona dimenzije $1,00 \times 1,00$; oni su udaljeni od bočnih zidova samo 1,50 i vjerojatno su služili kao podupi-rači krova. Apsida se nije sačuvala; ona je bila isturena. Ni od beme nije ostalo tragova. S južne strane naosa ležala je prostorija B, široka 3,70 m, ali sačuvana samo u jedva vidljivim temeljima. Isto tako je jedva moguće dati plan i dimen-zije narteksa D, koji je bio širok 4 m, a prostirao se vjerojatno ispred cijele fasa-de. Iz njega su vodila u narteks troja vra-

ta, od kojih su srednja (široka 1,80) bila, kako izgleda, najšira. Ali i ispred narteksa je morala ležati neka prostorija, slično Varvari i Zenici, jer se i tu našlo nešto poda od maltera — ali se tlo na ovom mjestu u doba iskopavanja već bilo obrušilo u potok.

Bolje je sačuvana sjeverna prostorija C. Njezin pod leži 0,40 m niže od naosa. Široka je 3,20 m i podijeljena u tri dijela. Najmanji od tih dijelova je zapadni, koji je služio kao baptisterij: u podu je uzidana baptismalna piscina, relativno malih dimenzija, a krstoličkog oblika. Oko piscine, sa tri strane (osim južne), nalaze se ostaci kanala, širokog 0,48. Iz narteksa u krstionicu vodila su vrata 1,50 m širine, dok je od ostale prostorije odvaja istup zida. U istočnom zidu prostorije C bio je široki otvor koji je vodio u neku prostoriju (F), od koje je sačuvan samo dio poda od maltera. Na jednom je mjestu pod bio prolomljen, a pod njim je nađen grob bez priloga.

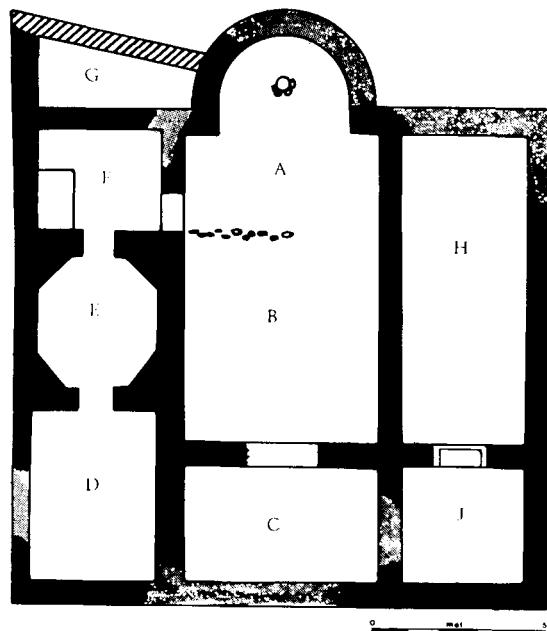
Ulez u crkvu bio je sa zapada, no možda i sa istoka, iz prostorije F. Ne znamo ništa o vezi južne prostorije B sa naosom i sa vanjskim svjetom. Možda, ta prostorija nije ni bila vezana sa naosom, nego je imala vrata u južnom zidu, kako to vidimo na pr. u Docima.

Iz ove crkve potiču ovi ornamentirani komadi:

Br. 1. Kapitel pilastra, izrađen od latora (sl. 106). Visina 0,25, dužina 0,59, debljina 0,25. Izrađen sa tri strane. Ornamenat se sastoji od jednog reda akantovog lišća; između listova je tordirana traka. Iznad ovih listova nazire se drugi red listova.

Sl. 106. Mujdžići, kapitel pilastera

Sl. 107. Nerezi, tlocrt crkve

Br. 2. Komad gezimsa (razbijen), visok 0,325, dugačak 1,29 (0,54+0,75), slično kao prethodni, i on je ukrašen akan-tovim lišćem.

Oko crkve nalazilo se antičko i srednjevjekovno groblje. Sa istočne strane crkve bile su u obronak uzidane grobničice na svod. Grobovi se nalaze i na sjevernom dijelu brežuljka. Kod prosjecanja ceste, zapadno od crkve, nađeno je, takođe, nekoliko grobnica, zidanih na svod, što je u kasnoantičko vrijeme bilaobična pojava.

Plan ove crkve sličan je planu ostalih ranokršćanskih crkava u Bosni i Hercegovini. Osim toga i krstolika baptismalna piscina, pa kasnoantički grobovi u neposrednoj blizini — sve to govori da je crkva građena krajem V ili početkom VI vijeka. Također se ni ornamenat ovdje otkrivenih arhitektonskih komada ne protivi ovom datiranju.

Nerezi su omanji prostor s ostacima antičke naseobine kod sela Tasovčića, a pod brdom Hotanj. Jedan njegov dio nosi karakteristični naziv »Crkvina«.

Ovdje su 1957. godine vršena iskopavanja jedne kasnoantičke crkve⁵⁸.

Ruševina je bila dosta dobro sačuvana; oštećen je bio samo jugoistočni dio i sredina zapadnog zida, gdje je bilo nekoliko srednjovjekovnih grobnica. Na sjevernoj strani zidovi su sačuvani i do 1,30 m visine, dok je južna strana jedva nadvisila temelje. Debljina zida iznosi od 0,60 do 0,70 m. On je slabe konstrukcije, takođe, da je zid iste debljine bio ukopan i u zemlju kao temelj. Zidovi su inače građeni pažljivo, od lomljenog i malo istesanog kamenja. Nađeno je i nekoliko spolija, pa i klinasto pritesanih kvadrica: kako izgleda kod gradnje crkve bio je upotrijebљen građevinski materijal od porušenih zgrada iz ranijeg carskog vremena. Pod je bio napravljen od sloja šljunka zalivenog malterom. Krov je bio od crijepe.

Crkva je usmjerenata prema istoku. Osnova joj je u obliku kvadrata veličine jedne strane $15,49 \times 14,09$ metara (*sl. 107*). Ima 8 prostorija. Naos B sa presbiterijem A širok je 5,67 m, a dugačak 6,07 m. U podu je ostao niz kamenja, koji je, kako izgleda, služilo kao temelj olтарnoj pregradi, vjerojatno izrađenoj od drveta. Apsida je polukružna, široka 3,87 m, a duboka 2,90 m. Od njezinog je zida ostalo vrlo malo, on je bio debeo 0,70 m.

⁵⁸ D. Sergejevski, Bazilika u Nerezima i Docu GZM, NS, XIV (1959), str. 163—173. P. Andelić, Slavenska keramika sa Crkvine u Nerezima kod Čapljine, GZM, NS, XIV (1959), str. 175—178.

Sl. 108. Nerezi, pogled na baptimalnu piscinu

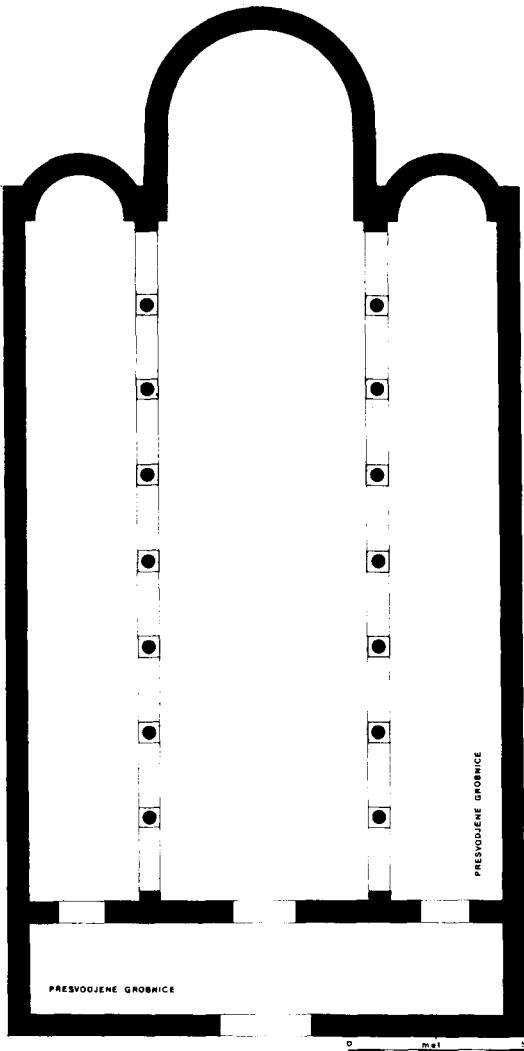

U sredini apside nađeno je postolje za menzu izgrađeno od lomljenog kamena. Od crkvenog namještaja nije se ništa sačuvalo. Iz presbiterija su vodila 1 metar široka vrata prema sjeveru u prostoriju F. Iz prostorije za vjernike vodila su isto tako jedna vrata u narteks C. Kao prag u tim vratima upotrijebljen je spolium — isto tako odlomak praga, ali uzidan po prijeko.

Narteks C zauzimao je samo srednji dio zapadnog prostora. Njegov zapadni zid se malo sačuvao; u njemu se vjerojatno nalazio ulaz u crkvu. Druga vrata morala su voditi prema jugu u prostoriju I — ali je na ovom mjestu zid oštećen.

Sjevernu stranu crkve zauzimale su 4 prostorije. U sjeverozapadnom uglu nalazi se prostorija D, veličine $5,00 \times 3,56$ metara. Ona je mogla imati ulaz u sjevernom zidu, ali je zid na ovom mjestu razoren. U ovoj prostoriji nije nađeno ostataka poda; čitavo tlo je izrovano, a sa zemljom je pomiješano mnogo ljudskih kostiju i slovenske keramike VII—VIII vijeka. Iz prostorije D vodila su vrata u krstioniku E, koja je najbolje očuvana prostorija u cijeloj zgradici. Prostorija E je, u planu, oktgon sa uskim vratima na zapadnoj i istočnoj strani. Pod prostorije je za 0,14 m niži od poda u D i F. Sredinu zauzima zidana krstolika piscina (*sl. 108*), čiji rubovi nadvišuju pod za 0,24 m. U krstionici su nađeni kosturi tri odrasle osobe i jednog djeteta.

Prostorija F bila je prvobitno dugačka 3,00 m, i sa istoka ogradićena zidom koji je odgovarao općem planu crkve. Zatim je, kako izgleda, taj zid bio razoren, a prostorija je produžena do zida koji je ovdje već od ranije postojao. U prostoriji F nađena je zidana grobnica, visoka iznad poda 0,96, dugačka 1,94, a široka 0,96 metara. Grobnica nije bila oštećena, ali je bila puna zemlje i kostiju u neredu. Osim toga, i u samoj prostoriji F nađeno je slabo očuvanih kostiju, pa je i jugoistočni zid bio oštećen grobom. Iz prostorije F—G vodila su takođe vrata, (široka 1 m) u presbiterij. Južni dio crkve sačinjavaju prostorije H i I. H je široka 3,62, a dugačka 8,87 m; ima vrata samo prema prostoriji I. U ovim vratima

Sl. 110. Otinovci, približni tlocrt crkve (prema opisu V. Dolića)

van, dok se sa sjeverne strane na nju nasađalo produženje sjeverne prostorije (u čemu sliči na crkvu u Nerezima). U apsidi, na južnoj strani, sačuvana su *subsellia*, široka 0,40, a visoka 0,45 m. Apsida je znatno razvaljena od »kopača blaga« 1930. godine, tako da se nisu sačuvali nikakvi tragovi od menze.

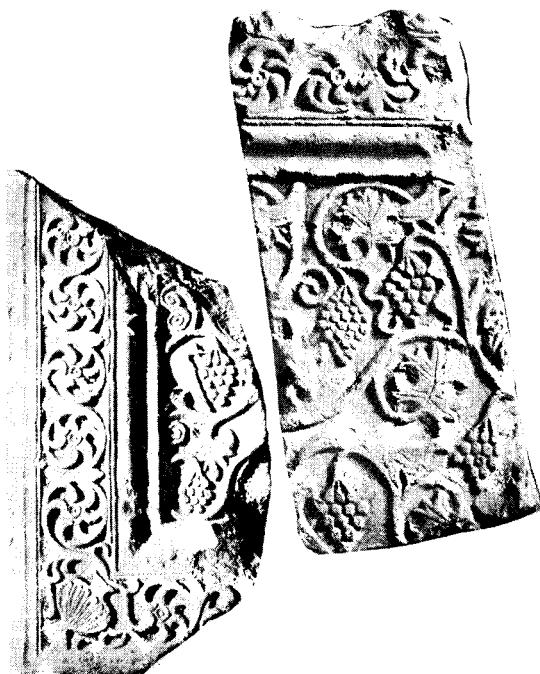
Narteks je zauzimao samo centralni i sjeverni dio zapadne fasade; bio je širok 10,67, a dubok 4,20 m; imao je četvora vrata: 1) ulaz u zapadnom zidu, 2) u naos — širok 1,76, 3) u južnu prostoriju — širok 1,45 i 4) u sjevernu prosto-

riju. Ova zadnja vrata bila su kasnije zidanu.

Sjeverni dio građevine sastoji se od 3 dijela: 1) četvorokutne prostorije u sredini sjeverne fasade, 2) sjevernog krila transepta i 3) prostorije nepravilnog oblika u sjeveroistočnom uglu zgrade. U prvoj prostoriji koja je u »bosanskim« crkvama redovno služila kao baptisterij, piscina nije bila nađena. Ispod sjevernog krila transepta bila je zidana grobnica, u koju se ulazio iz zapadne prostorije.

Dvije južne prostorije imale su ulaz iz narteksa, dok su od naosa bile potpuno odvojene.

U crkvi su bile nađene četiri zidane grobnice kasnoantičkog tipa sa bačvastim svodom. Sve su one bile izvedene od sedre i iznutra ožbukane. Tri od njih imale su po dva ležaja, dok je četvrta imala samo jedan niski široki ležaj s lijeve strane od ulaza. Grobnice br. II i III imale su ulaz dimenzija $0,50 \times 0,50$ (slično u Saloni), dok su kod grobnice I i IV ti ulazi bili veći (oko 0,85 visine i oko 0,73 širine). U grobnice II i III ulazio se izvana, ispod zida pročelja. U grobnicama je bilo nalaza; najvažniji je bronzana kopča gotskog tipa iz ranog VI stoljeća.

Sl. 111. Potoci, reljefna ploča

Sl. 112. Potoci, kapitel stupa

U Otinovcima, na visoravni Kupres, otkopana je 1888. godine na mjestu zvanom »Crkvin«, trobrodna bazilika. Izvještaji o tom nalazu su skromni i nepotpuni, tim prije što je objavljen samo šematsizirani plan (a i on netočan), i mjere koje ne odgovaraju stvarnosti⁶⁰. Crkva se u narodu zvala »Ružica«, sastojala se od 3 izdužene lađe, od kojih se svaka prema istoku završavala polukružnom apsidom (sl. 110). Srednja apsida je prostranija i duža od pokrajnjih. U zapadnom dijelu nalazi se narteks koji teče cijelom širinom zgrade. U presbiteriju se spominju tragovi oltara, ali bez pobližeg opisa; takođe i stepenice prema prostoru za narod. U narteksu i južnoj bočnoj lađi zatećene su zidane grobnice na svod.

Zidovi su bili oko 0,60 debljine, a sačuvani od 1,00 do 2,00 metra u visinu. Zapaženo je i kamenje od svodova, možda od lukova između lađa. Nedaleko od ruševina, preko kojih je u međuvremenu sagrađena nova crkva, nalazi se danas

⁶⁰ V. Dolić, Glasnik jugosl. franjevaca II (1888), 10—12; isti, Vrhbosna 1888, 14; K. Patsch, Epigrafsko pabircenje, GZM, VII, (1895), str. 286; isto, WMBH, V (1897), str. 221; Đ. Basler, Kupres, GZM, NS, VIII (1953), str. 340; M. Džaja, Sa Kupreške visoravni, Otinovci 1970, str. 175—178.

fragment korpusa stupa, promjera 0,55 metara. Bočne lađe bile su 24,50 m dugačke, a širina cijelokupne građevine iznosi 14,15 m.

Pod je bio od naljevenog betona, a krov od drveta. U opisu nalaza spominju se nagoreni ljudski kosturi u sloju garotine, pa Dolić izražava mogućnost da su se za vrijeme propasti građevine u njoj zatekli ljudi — slično crkvi u Brezi. Od drugih nalaza spominju se ostaci stakla i srebrnih predmeta, deformiranih požarom.

U vezi s ovim nalazom bio je osvježen podatak iz 1447. godine, kada je bosanska kraljica Katarina dala sagraditi crkvu sv. Trojstva u mjestu »Verlan« ili »Verlau«, što je poistovećeno sa Vrilima na Kupresu. Međutim, nijedan od nalaza sa ovog mesta ne govori za kasni srednji vijek, naprotiv, svi nabrojani elementi ovdje govore u prilog datiranja ove građevine nekamo u VI vijek.

U selu Potoci, blizu Mostara, na lokalitetu Grčine, nalaze se ruševine ranokršćanske crkve. Svojedobno (1902. g.) bilo je odatle dopremljeno nekoliko odlomaka od kamenog namještaja, a 1959. godine bilo je iz zidova kuća u blizini izvađeno i preneseno u Zemaljski muzej još nekoliko ornamentiranih kamenih komada⁶¹. Plan crkve je nepoznat, ali nađeni fragmenti dozvoljavaju mogućnost da stvorimo predstavu o uređenju ove crkve.

Ukupno je dosad nađeno 9 fragmenata, koji su svi izrađeni od lapora. To su:

Br. 1) odlomak lijevog donjeg ugla ploče (pluteja), visina, još 0,71 m, širina 0,37 m, debljina 0,13 m (okvir) i 0,09 m (polje). Udubljeno polje je ispunjeno prikazom vinove loze i ptice koja zoblje grozd. Naokolo je profilirani okvir i bordura od lozice jako stiliziranog akantova lišća⁶².

Pozadina ploče je obrađena sa *ferrum dentatum* srednje širine zuba.

Br. 2) Odlomak pluteja: sredina ploče sa gornjim okvirom⁶³. Odbijen je sa

⁶¹ C. Patsch, Rimsko glavno mjesto u Bijelom Polju kod Mostara GZM, XVI (1904), str. 33—41 isto u WMBH, IX (1904), str. 264 i d.; N. Miletić, GZM, NS, XVII (1962), str. 153—157.

⁶² D. Sergejevski, u GZM, NS XV—XVI (1960/61), str. 221—223, slika 15, 6.

⁶³ Patsch, o. c. 271—2, sl. 144.

Sl. 113. Potoci, impost

Sl. 114. Potoci, osnova stupna

svih strana; sačuvani dio polja i okvira sa bordurom ornamentiran je na sličan način, kao i broj 1. Visina 0,635, širina — 0,27. (sl. 111).

Br. 3. Odlomak pluteja⁶⁴. Sačuvani ostaci okvira i ornamentiranog polja sličnog prethodnom primjerku. Obijen sa svih strana. Visina 0,35, šir. 0,33, deblj. 0,13 i 0,09.

Br. 4. Kapitel korintskog reda, vertikalno odbijen⁶⁵. Ukršten je jednim redom lišća, profiliranim abakom, flos je odbijen, jednostavni heliksi i glatki astragal (sl. 112). Gornja površina djelomično je sačuvana, na njoj se nalazi četvrtasta ru-

pa. Donja površina odbijena. Uglovi su odbijeni. Sudeći po dimenzijama ovaj je kapitel mogao potjecati od pergole.

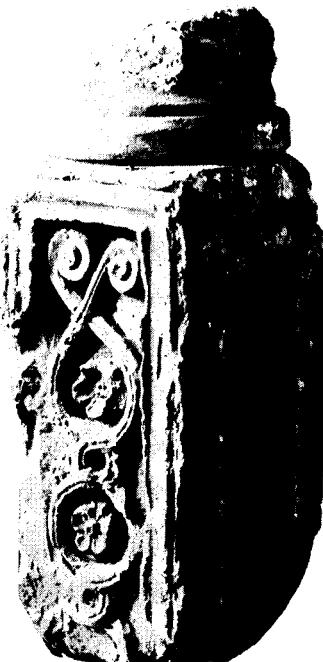
Br. 5. Impost⁶⁶, (slika 113). Na uskim stranama u kosom rezu prikazan je po jedan krst sa proširenim krajevima. Po rubu strane urezana tanka crta. Na bočnim stranama urezan je žlijeb širine 0,05 m. Bočne su strane obrađene zubačom, uske strane su glatke. Impost je slabo očuvan, naročito gornja površina. Vis. 0,24, gornja površina $0,48 \times 0,21$; donja — $0,21 \times 0,12$ metara.

Br. 6. Impost⁶⁷. Pada u oči slaba, nesimetrična izrada. Na jednoj uskoj strani, u kosom rezu, prikazan je križ, na drugoj 6 vertikalno urezanih crta.

Bočne površine su relativno dobro sačuvane. Na njima su urezani žljebovi oko 0,055 m širine. Gornji dio jako nastradao. Dimenzije: visina — još 0,20, gornja površina — $0,49 \times 0,164$, donja — $0,22 \times 0,12$.

⁶⁶ Ista, o. c., 154, Tab. II, 1.

⁶⁷ Ista, o. c., 154, Tab. II, 3.

Sl. 115. Potoci, dio bazamenta i osnova stupna

⁶⁴ N. Miletić, o. c., sl. 154/5, Tab. III, 2.

⁶⁵ Ista, o. c., 154, Tab. III, 1.

Sl. 116. Potoci, dio bazamenta i osnova stupu

Br. 7. Osnova stupa sa donjim dijelom stabla⁶⁸. (sl. 114). Plint jako odbijen, vis. oko 0,08. Na profilaciju otpada 0,09. Na gornjoj površini tragovi zubače. Promjer stabla je 0,305, visina 0,37.

Br. 8. Gornji dio malog bazamenta sa ostacima stupa (sl. 115)⁶⁹. Odlomljen gore i dolje. Stupić je vjerojatno bio izrađen u jednom komadu sa kapitelom i bazamentom: cijelokupna visina iznosi sada 0,41. Četvrtasti bazamenat je u presjeku $0,15 \times 0,15$ m. Na prednjoj strani udubljeno polje sa ornamentom: neke vrste »rotae-syriacae« sa rozetama. Na desnoj bočnoj strani žlijeb, širok 0,07, a oko 0,025 dubok. Ljeva bočna strana i pozadina su glatki. Stupić je imao bazu u obliku *torusa*, promjera 0,152. Sve površine su glatke, osim žlijeba, koji je obrađen sa zubačom.

Br. 9. Gornji dio malog postamenta sa ostacima stabla stupa⁷⁰, (slika 116). Od-

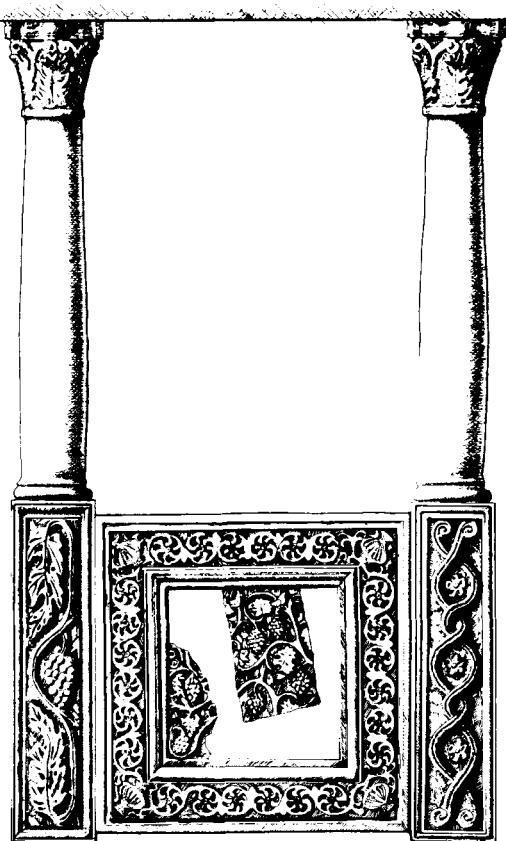
lomljen gore i dolje — visina objekta 0,36 m. Oblik i mjere su kao i kod primjera br. 8, s tom razlikom što ornamenat prikuju vinovu lozu.

Ovi odlomci, iako malobrojni, svjedoče, da su u kamenom namještaju crkve postojali ovi objekti:

a) *Septum*; u obliku pergole (pod našim brojevima 1, 2, 3, 4), b) *Arcus triumphalis* (br. 7), c) *Ciborium* (brojevi 8 i 9) i d) neki nepoznati objekat sa impostima (broj 5 i 6).

Crkva je, kako vidimo, bila bogato ukrašena (sl. 117).

⁷⁰ Patsch, o. c., s. 272, sl. 145.

Sl. 117. Potoci, rekonstrukcija oltarske pregrade

⁶⁸ Ista, o. c., 154, Tab. II, 2.

⁶⁹ Patsch, o. c., s. 272, sl. 146.

U selu Prisoju, zapadno od Duvna, zatećeni su na položaju zvanom Crkvinostaci crkve u vrlo širokom području ruševina nekog antičkog naselja, u gradu zvanog Sirkovac-grad. Narod hoće da je to »u stara doba« bio »najveći grad u Bosni, veći od Rima«.

Crkva je bila duga 21,50 m, a široka 15,50 m⁷¹. Na istočnoj strani, osim apside koja se nije nalazila u osovini građevine, postojala je još jedna pravokutna prostorija ($4,40 \times 2,20$ m), a uz južnu stranu apside bila je prislonjena grobnica na svod, sa dvije kline za polaganje mrtvaca. Uz južni zid lađe nalazi se prigradak od 3,90 m širine i 9,25 m dužine, vratima povezan s naosom. U zapadnom dijelu građevine nalazi se predvorje od 9,70 m dužine i 4,80 m širine, iz kojeg jedna vrata vode u sjevernu bočnu prostoriju, a druga u naos. Ulaz u baziliku bio je uz sjeverozapadni ugao fasade, a drugi postavljen simetrično — u prigradak na južnom krilu.

Objekt je bio pregrađivan. U starije doba (u V st.) to je bila manja građevina. Ona je u VI st. rekonstruirana u veću crkvu, tako da su prvobitnom predvorju i lađi dodate nove prostorije. Cijelom sjevernom stranom izgrađena je tako uska izdužena prostorija (12,50 duži⁷² i 4,80 širine), u kojoj se, po tadašnjem običaju u ovim krajevima, mogao nalaziti baptisterij. Presbiterij je uništen u novije doba, tako da se nije mogao ustanoviti njegov izgled, pa ni namještaj, izuzev nekoliko fragmenata stupića od septuma.

U ruševinama građevine otkriven je natpis koji spominje *civitas DELMINIVM*. Ovaj natpis, pa i onaj što je desetak godina prije otkriven u Mokronogama, a u kome se takođe spominje Delminij⁷³, potvrđuju ranije pretpostavke da se ovaj stari centar ilirskog plemena Delmata nalazio upravo u području današnjeg Duvna. Prisoje je, kako izgleda, bilo najveće naselje u ovom kraju.

Na starom kršćanskom groblju na Carini u Sarajevu, Sergejevski je 1939 do 1944. godine pratio otkrivanje građe-

vinskih ostataka koje je on i pored teškoća (građa je bila loša) pripisao rimskom dobu⁷⁴.

Zgrada je bila sačuvana u vrlo fragmentarnom stanju jer je prostor oko nje bio korišćen kao groblje ne samo u pretistorijsko i rimsko doba nego i tokom mnogo kasnijih vijekova — sve do druge pol. XIX st., a iskopavanje ove građevine nije vršeno sistematski.

Građevina je bila podignuta na rimskoj nekropoli iz prvih vijekova n. e. Nai-me, ispod mozaika kojim je ona bila po-pođena, bili su još *in situ* sačuvani grobovi čija starost ne bi mogla prelaziti vrijeme od kasne preistorije do prvih vijekova nove ere. Zidovi su bili izvedeni od lomljenog i neuredno složenog kamena, uz ulomke rimskih opeka, a sve skupa povezano krečnim malterom. U osipini građevine nalazilo se mnogo fragmenata opeka, tegula, imbreksa pa i tubula, očito spolja sa neke starije zgrade u blizini.

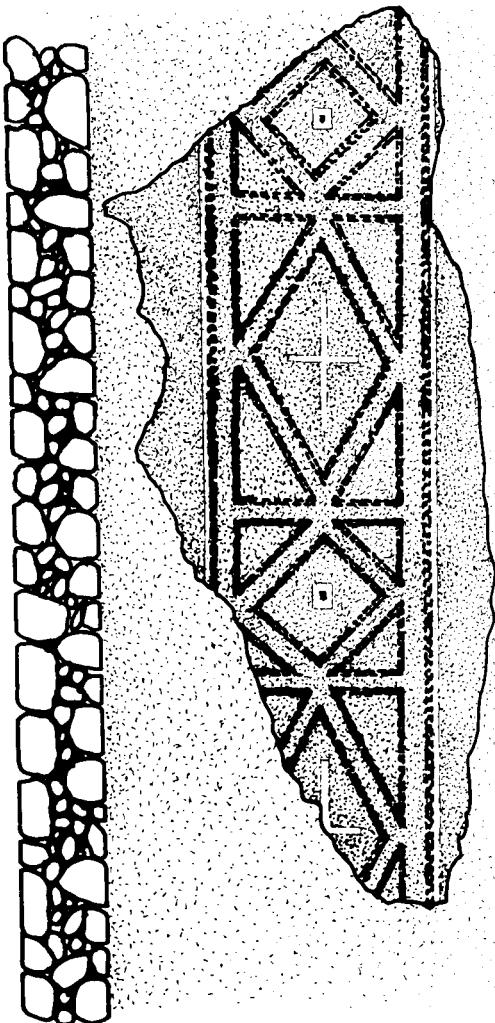
Sergejevski nije prenio na papir sve nalaze zidova, nego se ograničio na jedan kraći potez, koji je bio u vezi sa nešto većom površinom mozačkog poda. Taj mozaik se svojim motivom protezao u pravcu istok-zapad, a po mišljenju Sergejevskog nalazio se u nekoj prostoriji od svega 2,26 metara širine (sl. 118). Ploha je bila oko 4,50 metra dužine. Mozaik je bio konstruiran tako da su na podlogu od krečne smjese, 0,15 m debele, ulagane šarene kamene tesere slabe izrade. Mozaik je mjestimično bio zakrpan krečnim malterom. Ornamenat je bio geometrijski i vrlo jednostavan: sastojao se od niza četvrtastih okvira u kojima su bili naizmjениčno postavljeni rombovi i kvadrati od plave i bijele boje na smeđem polju. Zanimljiva su rombična polja, jer su se u njihovoj sredini nalazili prikazi križeva od bijelih tesera. Upravo ovaj fakat upućuje na prisustvo kasnoantičkog kultnog mjesta. Kod opisanog dijela zgrade imamo pred sobom jednu od širokih prostorija neke bazilike, vjerojatno naos, čiji je pod bio uokviren ovom bordurom. Boja mozaika i concepcija ornamenata su iz relativno kasnog vremena,

⁷¹ I. Bojanovski, Arheološki pregled 10 (1968), str. 162—165; plan nije objavljen.

⁷² D. Sergejevski, Epigrafski nalazi iz Bosne, GZM, NS, XII (1957), str. 109—110.

⁷³ D. Sergejevski, GZM, NS, II (1947), str. 14—42.

rekao bih iz vremena bliže sredini VI st. Tome u prilog govori i nalaz Justinovog novca (518—527) u području ove ruševine. Istom vremenu pripada i fragmenat opeke sa urezanim križem, nađen također uz ove ruševine. Crkva je, dakle, u kasnoantičko doba bila sagrađena na groblju na kome su već i ranije bili ukopavani stanovnici rimskog naselja koje se steralo odavde do preko potoka Koševa. Ovo je jedini slučaj u Bosni da se crkva gradi preko starijih grobova za koje se mora pretpostaviti da nisu bili kršćanski. Poznato je da je današnja ulica koja iz Sarajevskog polja vodi u središte grada bila

Sl. 118. Sarajevo, podni mozaik u zgradi na Carini

prilazna cesta rimskom naselju, pa zbog toga na nekoliko mjestu uz nju i nalazimo grobove⁷⁴. Veća skupina grobova bila je upravo na ovom mjestu.

Da li je to bila cemeterijalna bazilika? Koji su bili razlozi da se ona postavlja upravo usred starijeg (paganskog) groblja? To nam ostaje, za sada, kao zagonetka.

U Skelanim, gdje je od davnina bio prelaz preko Drine, što i samo ime kaže, na lijevoj obali rijeke nalaze se ruševine rimske naseobine, koja je možda nosila ime GERD...⁷⁵. Tamo se nalazila postaja beneficiara, od koje je sačuvano nekoliko žrtvenika⁷⁶. U novije doba izrečeno je mišljenje da je ovo mjesto pripadalo u zajednicu municipija »Malvesiatum«⁷⁷.

Ovdje su 1896—98 otkopane dvije crkve. Tokom svog boravka u tome mjestu Patsch je, osim njih, iskopao na više mještua veliki broj epigrafskih spomenika, koji je publicirao⁷⁸, dok su sami spomenici propali.

Obadviye crkve nalaze se blizu obale rijeke, pod samim obronkom planine. Istočnija od njih (»Skelani I«) orijentirana je prema istoku i nepravilnog je plana: to je četverokut, dug 20,19, širok 15,63, iz kojeg istupa apsida i prostorije E i G (sl. 119). Uzevši u obzir prostorije B, E i G, dužina građevine iznosi 23,96, širina 21,88 metara. U času iskopavanja zidine su bile dosta dobro očuvane pa su se mogla određivati i mesta vrata. Crkva je bila relativno dobro građena,

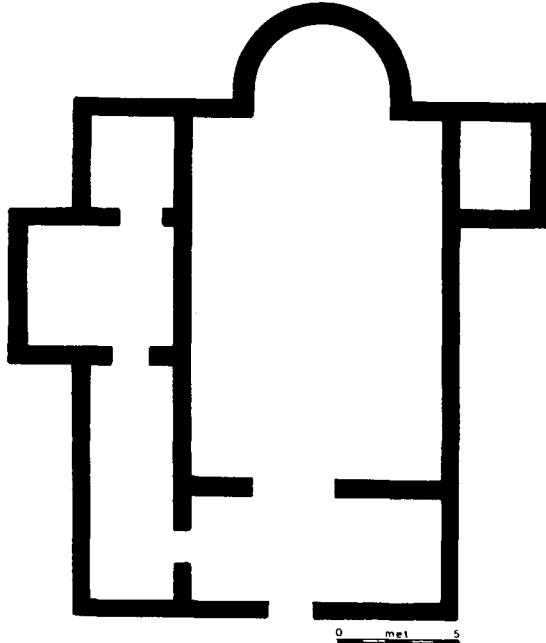
⁷⁴ GZM, NS, II (1947), str. 28—29.

⁷⁵ K. Patsch, Iz rimske varoši u Skelanim, GZM, XIX (1907), str. 460—463; isto u WMBH, XI (1909), str. 140—177.

⁷⁶ Patsch, o. c., natpisi: 1, 2, 4, 5 i 6; Sergejevski, Spomenik SAN (Beograd) XCIII, 1940, Br. 14, 15 i 16.

⁷⁷ I. Bojanovski, Municipium Malvesiatum, Arheol. radovi i rasprave VI (1968), str. 241—262.

⁷⁸ Spomenici su bili smješteni na samoj obali Drine radi utovara na brod i transporta vodom za Sarajevo, ali je katastrofalna poplava (u novembru 1898. g.) odnijela zajedno sa dijelom obale i sve spomenike, koji nikada više nisu pronađeni.

Sl. 119. Skelani I, tlocrt crkve

od lomljenog kamena, koji je bio zidan redovima sa lica, dok je unutrašnjost zida bila ispunjena sitnim kamenom, utopljениm u dobar malter. Tu je bilo uzidano, naročito na uglovima, i antičkih spolija — u svemu 68 komada na broju. Zidovi nisu bili ožbuknati. Debljina im iznosi od 0,60 do 0,70 m. Temelj, koji je bio za oko 0,10 m širi od zida, sezao je oko 0,55 metara u dubinu. Pod je bio od krečnog namaza. Krov je, možda, bio od drveta, jer Patsch ništa ne govori o crijevu.

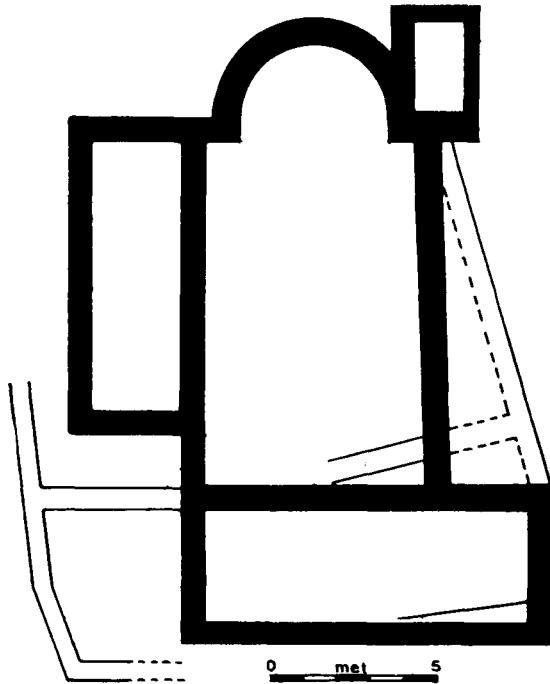
Crkva se sastojala od 7 prostorija: naos A, dug je 13,97, a širok 9,97 metara. Patsch ništa ne govori o oltarnoj pregradi, koja je vjerojatno bila od drveta. Isto to možemo reći i o uređenju oltara: sav crkveni namještaj je bio od drveta. Kako izgleda, presbiterij i prostor za vjernike bili su na istoj razini. Na pet mjesta naosa pod je bio provaljen zbog kasnijih ukopa u ruševini. Pokojnici su bili položeni licem prema zapadu, a bez priloga. Iz naosa su vodila samo jedna vrata u predvorje. Narteks C dubok je oko 10 m, a širok 4,25 m; ležao je samo ispred naosa. Imao je troja vrata: jedna na pročelju, široka 1,83 (bez dovratnika), druga veće širine — u naos i treća vrata koja su vodila u sjevernu prostoriju F, široka 1,27 (bez dovratnika).

U sjeverne prostorije D, E i F moglo se ući samo iz narteksa. Patsch ne spominje nikakve nalaze u njima, ali znaјući plan ranokršćanskih crkava u Bosni i Hercegovini, držimo da je srednja prostorija F (široka 6,18, duboka 4,90) bila korišćena kao krstionica. U prostorijama E i F bili su, takođe, nađeni grobovi: jedan u F, a dva u E.

Na jugoistočnom uglu zgrade nalazila se malena prostorija G ($3,68 \times 2,73$), nasslonjena na zid naosa. Ona nije imala vrata na normalnoj visini pa Patsch pretpostavlja, da su ona bila visoko postavljena, i da su za ulaz u nju bile potrebne stepenice. Služila je, valjda, kao riznica. I u njoj su bila nađena dva naknadno ukopana groba, vjerojatno iz srednjeg vijeka.

Patsch ništa ne govori da li je bilo tragova požara ili drugog nasilnog uništavanja.

Druга crkva u Skelanim, označena kao »Skelani II«, ležala je 300 koraka zapadnije od prve, u pravcu antičke naseobine, pod samim obronkom planine (sl. 120).

Sl. 120. Skelani II, tlocrt crkve

Orijentirana je prema sjeveroistoku. Jugoistočna strana naosa bila je osigurana podzidom debelim od 1,14 do 3,74 metra. Način gradnje je sličan kao u prvoj crkvi, samo je slabiji. Kod zidanja su upotrijebljeni i komadi antičke cigle, a nešto manje i spolija (4 na broju). Temelj je bio sličan kao i kod prve crkve, tj. širi od zida za oko 0,10, a dubok 0,55 m. Pod je bio od nabijene zemlje. Čini se kao da su obje bile građene od istih majstora.

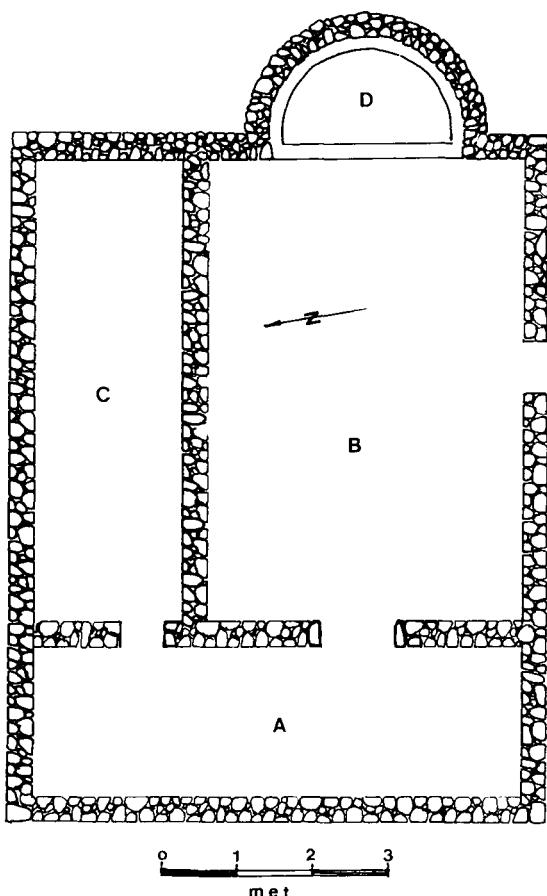
Crkva je manjih dimenzija nego ona prva: dužina iznosi 18,94, širina oko 15,50 metara. Budući da su zidovi sačuvani na dosta velikoj visini, samo u jugozapadnom dijelu crkve, ne može se ustanoviti, gdje su bila vrata. Ona su vjerojatno ležala u jugoistočnom zidu narteksa.

Naos A je dug 10,20, a širok je 6,36 metara. Nije nađeno nikakvih tragova oltarne pregrade; isto tako prazna je i apsida: sav namještaj je vjerojatno bio od drveta — kao i u onoj prethodno opisanoj crkvi I. Prvobitno se crkva sastojala samo od prostorija C, A, B, i G, a ova zadnja je bila vrlo malih dimenzija ($1,40 \times 1,56$) i služila, valjda, za istu svrhu kao i analogna prostorija u prvoj crkvi. Prema sjeveru od naosa kasnije su bile dograđene prostorije D i F, između kojih je ležao prolaz E. Iz E nije bilo vrata u A; to je sigurno, jer je na ovom mjestu zid bio sačuvan do 1 m visine.

Kako je rečeno, građevina je istovremena onoj što je maločas spomenuta.

Selo Šiprage leži na desnoj obali rijeke Vrbanje blizu Kotor-Varoša. Na brežuljku zvanom »Crkvin«, u blizini tragova antičke naseobine, 1891. godine kotorski predstojnik Schweiger iskopao je ruševine ranokršćanske crkve. Radovima je neko vrijeme prisustvovao kustos Zemaljskog muzeja V. Radimsky. Istraživanje je bilo provedeno samo djelomično: bili su otkopani zidovi i apsida dok je unutrašnji prostor ostao neotkopan⁷⁹.

Crkva je usmjerenja prema istoku sa malom deklinacijom prema jugu. Zidovi, 0,65 m debljine, bili su sačuvani oko

Sl. 121. Šiprage, tlocrt crkve

1,00 do 1,30 m visine. Građeni su od lomljjenog kamena i oblutaka iz rijeke, sa tvrdim malterom, a sa unutrašnje strane pokriveni žbukom; Vrata su izrađena od sedre. Pod je bio od krečnog namaza, nalivenog na sloj sitnog kamenja, a krov od crijeva.

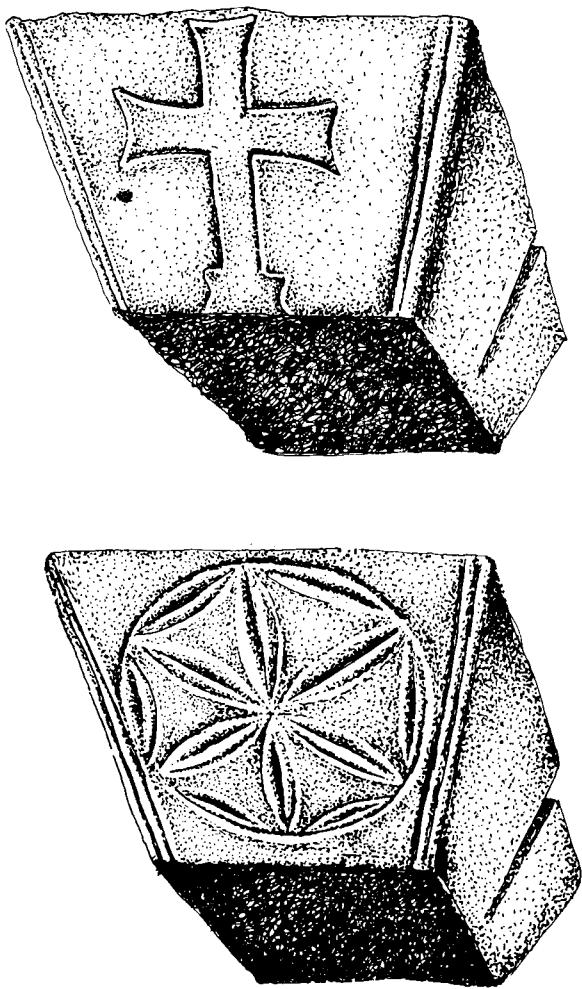
Crkva je dugačka (bez apside) 18,42, široka 14,20 metara (sl. 121). Poluokrugla apsida, postavljena izvan osovine građevine, stršila je na 3,36 m, tako da čitava dužina crkve iznosi 21,78 metara. Bila je podijeljena u tri prostorije: narteks, naos i sjeverna dvorana. Naos je, bez apside, dugačak 12,38, a širok 8,30 m. Pred apsidom je bila kamena stepenica ili prag u podu, dok su kamena *subsellia*, 0,34 široka a 0,60 m visoka, tekla duž apsidnog zida. U apsidi je bio nađen impost (sl. 122). Unutrašnjost naosa ostala je, na žalost, neiskopana. Zna se samo da su postojala vrata iz narteksa, široka 1,90, i druga, iz sjeverne prostorije, a, takođe, i vrata u južnom zidu. Narteks je dug 13,90, širok 4,09 m. Ulaz je imao samo sa juž-

⁷⁹ V. Radimsky, Ostaci rimskih naseobina u Šipragi i Podbrdu, GZM, IV (1892), str. 75—79; isto u WMBH, II (1894), str. 45—49. Č. Truhelka, Starokršćanska arheologija 117—119.

ne strane. U njegovom južnom dijelu nađena je velika količina ugljena i tubulusa. Sjeverna dvorana bila je široka oko 4 metra a dugačka 12,38 m. Prema jugu nije bilo prostorija.

Oko 2 km od Šuice prema sjeverozapadu, u zaseoku Bogdašići, a na lokalitetu »Crkvina na Barama«, nalazi se ruševina ranokršćanske crkve⁸⁰. Sva je zarašla u šumu, i nije bila otkopana, ali otuda potiču dva stupa od oltarne pregrade, koji su prije 1898. godine bili izvađeni iz ruševine. To su:

⁸⁰ K. Patsch, Rimska naseobina kod Šuice, GZM, XIV (1902), str. 6—8; isto u WMBH, IX (1904), str. 227—228.

Sl. 122. Šiprage, ukrasi na impostu

1. Četvrtasti bazament od stupa oltarne pregrade koja je bila vjerojatno u obliku pergole (sl. 123). Vis. 0,93, a u presjeku $0,27 \times 0,20$ m; na gornjoj površini su vidljivi ostaci stupa koji je bio 0,19 m u promjeru, a činio je monolitnu cjelinu sa bazamentom. Prednja strana ukrašena je stiliziranim akantovom lozicom. Na lijevoj bočnoj strani urezan je žlijeb za usadišvanje parapetne ploče 0,08 m širine.

2. Bazament manjih dimenzija: visina 0,335 m, u promjeru $0,10 \times 0,10$ m; na gornjoj površini ostaci stupa; sa oba dvije bočne strane urezan je žlijebom od 0,035 m, širine (sl. 124).

O samom izgledu i veličini crkve nemoguće je nešto određeno reći, ali nalazi pokazuju sličnost sa nekim drugim građevinama u srednjoj Bosni.

Turbе leži u dolini Lašve oko 4 km zapadno od Travnika. Ovdje je postojalo bogato rimsko naselje, što je i razumljivo jer ovaj kraj povezuje dvije glavne doline u Bosni, dolinu Vrbasa i rijeke Bosne.

Ruševine ranokršćanske crkve ležale su na lokalitetu »Crkvina« u predjelu »Varošluk« na malom uzvišenju blizu željezničke stanice. Devedesetih godina prošlog stoljeća, prilikom gradnje željezničke pruge, koja je trasirana upravo preko ruševina, izvršeno je zaštitno iskopavanje⁸¹ (sl. 125).

Kompleks je već tada izgledao dosta velik: Truhelka govori da se prema sjeveru nalazilo još ostataka zgrada, što je u novije doba i potvrđeno. Zidovi su građeni od lomljenog kamena na način »opus incertum«. Njihova debljina iznosila je od 0,60 do 0,80 m, pa čak i do 1,00 metar. Podovi su bili od naljevenog maltera. Kako su visoko bili sačuvani zidovi, to Truhelka ne govori. Ipak, na njegovom planu označena su vrata, što pokazuje da su ne samo temelji nego i zidovi bili sačuvani do visine koja je dovoljna

⁸¹ C. Truhelka — K. Patsch, Bazilika u Varošluku, GZM, V (1893), str. 695—699; isto u WMBH, III (1895), str. 236—239; M. Mandić, Turbe kod Travnika, GZM, 1924, str. 89—90; N. Maslać, Zlatni nalaz u kršćanskoj bazilici u selu Turbetu, GZM, XLIV (1932), str. 31.

Sl. 123. Šuica, bazament oltarske pregrade

za identifikaciju prostorija i prolaza. Sama crkva je ležala na južnom kraju dvorišta B. Njezine dimenzije su: dužina 29,50, širina 16,65 metara. Crkva je bila po dužini podijeljena u dva dijela pred kojima se sterala velika prostorija A, duboka 4,85; valjda je igrala ulogu atrija. Taj prostor imao je vrata izvana (sa sjeverne strane) široka 1,60 m, a ne zna se da li je bilo ulaza i sa drugih strana.

Sjeverni dio zauzimao je narteks C i naos D sa isturenom polukružnom apsidom. Narteks je bio dubok 3,25 m, širok 8,40 m, a imao je vrata iz atrija — široka 2,28, a sa sjevera (iz B), široka 2,26 metara.

Naos D bio je dugačak 14,30 (bez apside), širok 8,40 m. Polukružna apsida bila je široka 4,14, duboka oko 3,55 m.

U naos su vodila najmanje troja vrata. Jedna od njih su ona već spomenuta iz narteksa, 2,15 m široka a koja nisu bila u osovini zgrade nego nešto sjevernije, zatim dvoja vrata koja su bila sa južne strane u prostoriji I i F. Sa južne strane bilo je raspoređeno 5 prostorija od G do K, koje su, kako izgleda, činile niz širine 6,45 m, dok im je dubina bila različita. Prostorija K, duboka 3,25, imala je samo jedan ulaz, iz A, i to uzak — samo 0,80 m. Sljedeća prostorija I bila je istih dimenzija kao i K — tj. duboka 3,25; imala je jedna vrata u naos, široka 1,50, i druga u prostoriju H, široka 1,78 m. Od svih prostorija u ovom redu, prostorija H je najveća: ona je duboka 5,70 m. Prostorija F duboka je 3,72, a ima troja vrata: u naos, (široka 1,65), prema prostoriji I (široka 1,40 m) i ona 1,02 m širine koja su vodila u malu prostoriju G. Osim toga je prostorija F imala malu polukružnu apsidu, duboku oko 3,93, a široku 2,07 metara. O namjeni prostorije F i G ne može biti sumnje. G je grobna komora (kako to vidimo u Mogorjelu), a F je kapelica za službu mrtvima. U H je vje-

Sl. 124. Šuica, bazament oltarske pregrade

rojatno krstionica. U crkvi je bio nađen stup oltarske menze (*sl. 126*) i nekoliko željeznih predmeta, zemljana lampa od crvene zemlje kršćanskog tipa, i lijepa staklena *candella*.

Godine 1919, prilikom radova na željezničkoj pruzi, radnici su kopajući pijesak naišli, negdje na prostoru same crkve, na zidanu grobnicu u kojoj su, kao prilog, našli zlatni nakit (*slika 127*). Od toga nakita spaseno je od jedne ogrlice 18 medaljona i mali krstić. Grobnica je bila ukopana u stijenu, i imala je svod izgrađen od sedre. Bila je dugačka oko 2,95 — široka oko 1,66, a visoka u sljemenu 2,08 metara. Imala je mali četvrtasti ulaz, kakav poznajemo iz Salone. Na dva ležaja, visoka oko 0,20 m, zatećeni su ostaci od četiri ili pet pokojnika.

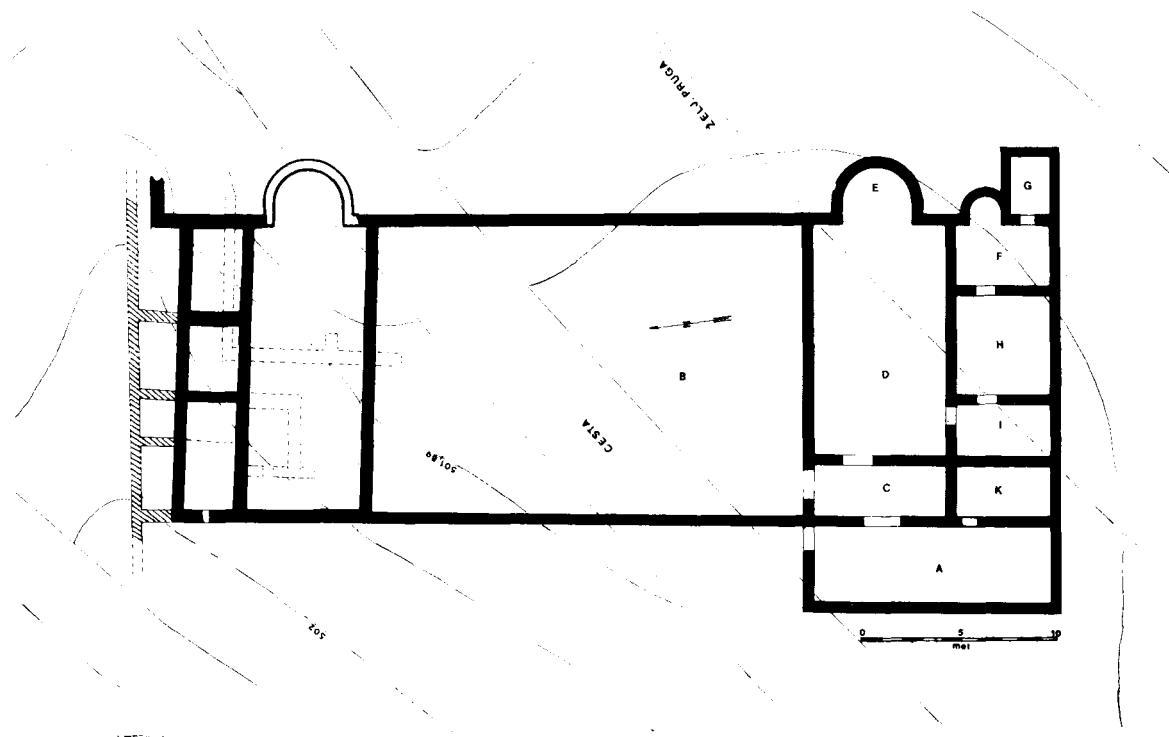
U selu Varvara, kod izvora rijeke Rame, vršeno je 1905. godine iskopavanje dijelova crkve, od koje je bio sačuvan samo zapadni dio, a i to samo u temeljima.

⁸² K. Patsch, *Bistue Vetus GZM*, XVIII (1906), str. 151 i d; isti u WMBH, XI (1909), str. 105—115.

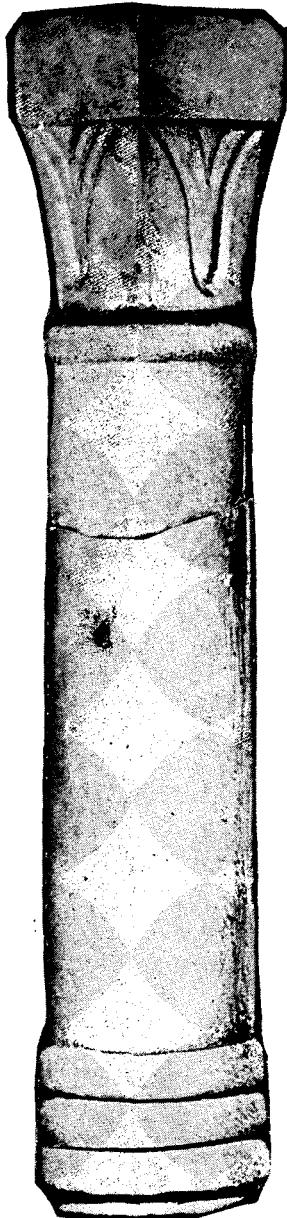
ma⁸². Crkva je bila orijentirana prema istoku. Građena je od lomljenog kamena sa vrlo slabim malterom. Debljina zidova iznosi u sjevernom dijelu 0,45, u ostalim 0,66, dok je zid kasnije prigradenog ulaza E bio 1,00 m debeo. Ulaz u crkvu bio je sa zapada. Pod u otkrivenom prostoru bio je od krečnog namaza, krov, vjerojatno, od drveta. Ostataka crijeva nije, naime, nađeno u području ruševine.

Naos A je širok 8,24, a dugačak nešto više od 9,60 m. Istočni dio s apsidom nedostaje. Ispred naosa ležao je narteks B. On je zauzimao širinu naosa, i bio je širok 8,75, a dubok od 3,55 do 3,75 m. Narteks je imao troja vrata i to: u zapadnom zidu (široka 1,21), istočnom (1,45) i sjevernom (1,25 metara).

Sa sjeverne strane od narteksa i naosa ležala je prostorija C, široka 2,93 m. Prostorija D bila je široka najmanje 6,50 m, ali njen južni zid nije sačuvan. Kako izgleda, ta prostorija nije bila pristupačna iz same crkve, iako je bila građena u isto vrijeme kada i sama crkva. Ona je

Sl. 125. Turbe, tlocrt crkve prema najnovijim iskopavanjima. Kompleks građevina javlja se kao tip dvojne crkve sa interpoliranim paradisusom (prema I. Bojanovskom)

Sl. 126. Turbe, stup oltarske menze

imala zidanu grobnu komoru E sa bačvastim svodom, široku, iznutra, 1,79, a dugačku 1,99 m. Grobnica je imala ulaz izvana, ispod zapadnog zida ($0,55 \times 0,485$); unutra su bile dvije kamene kline, na kojima je ležao po jedan kostur, dok su između ležaja bile u neredu kosti od još 4 osobe. Od priloga je nađen samo jedan željezni nožić.

Nikakvih drugih nalaza nije bilo, ali su nađena četiri spolja: jedna čitava i tri fragmentirane nadgrobne stele. Na njima se četiri puta spominje ime Flavius. Dvojica od njih bili su dekurioni municipija BIST... — svakako BISTVE VETVS, koji nalazimo na Tab. Peut. i kod Ravenata⁸³.

Crkva je očito kasnoantičkog porijekla, možda je bila u upotrebi i tokom srednjeg vijeka.

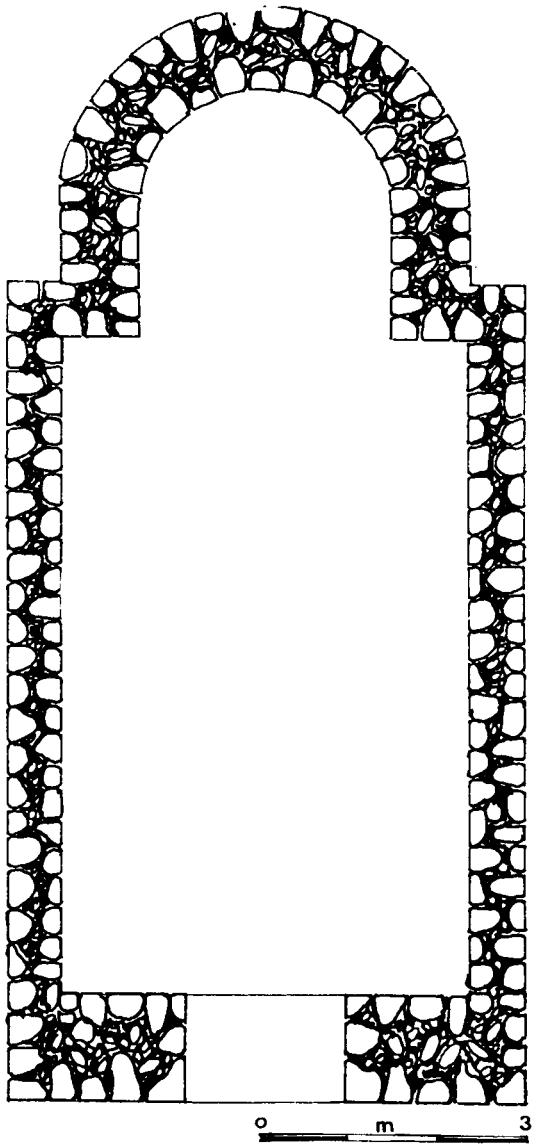
U selu Vrdolu, na padinama Bjelašnice poviše Konjica, otkrivena je 1956. godine, na mjestu zvanom Crkvina, kasnoantička grobnica na svod⁸⁴. Pored nje su, već i ranije, stanovnici sela nailazili na neke slične podzemne prostorije, ali su

⁸³ BISTVE NOVA je vjerojatno današnje područje Zenica—Vitez.

⁸⁴ V. Paškvalin, GZM, NS, XIV (1959), str. 149—150.

Sl. 127. Turbe, zlatni medaljoni iz grobnice

Sl. 128. Vrtoče, tlocrt crkve

ih bez kontrole arheologa razarali i zatrпavali. Vrdoljačke grobnice nalaze se, kako se to kasnije moglo ustanoviti, u kompleksu neke ruševine, vrlo vjerojatno neke kasnoantičke kultne građevine. O tome govore i ulomci stupova i reljefa sa ljudskim prikazima, što je u novije doba — prema obavještenjima stanovnika — ovdje otkriveno. Ovo su, za sada, jedini podaci koji indiciraju postojanje

⁸⁵ V. Čurčić, Starine iz okoline Bos. Petrovaca, GZM, XIV (1902), str. 253.

neke crkve, o kojoj, na žalost, nemamo još nikakvu određenu predodžbu.

U arhivu Zemaljskog muzeja nalaze se podaci o iskopavanju jedne starokršćanske ruševine u selu Vrtoče. Ti podaci su bili jednom prilikom samo nuzgredno spomenuti.⁸⁵

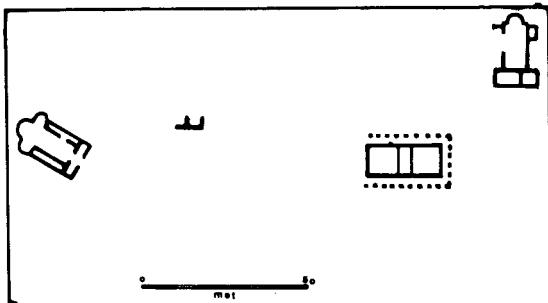
Zgrada je bila orijentirana od zapada ka istoku (sl. 128). Frontalni zid, dužine 5,80 m (što je ujedno i širina crkve), bio je 1,20 m širine (= 4 stope). Bočni zidovi bili su 0,60 m širine, a — nešto idužena apsida (2,80 m raspona i 2,80 m dubine) imala je zid 0,90 m debljine. U ruševini je nađeno nekoliko komada profiliranog kamenja i ploča od oltarske menze. Crkva se nalazila u području ruševina neke rimske zgrade, pa je bila djelomično položena preko tih ruševina, a zidovi su bili izgrađeni od spolija. Ukupna dužina iznosila je 12,30 metara.

Selo Založe leži 6 km sjeveroistočno od Bihaća u dolini Une i obiluje antičkim ostacima⁸⁶. Ovi ostaci su, već od ranije, bili poznati pod imenom »Čavkića Glavice« (sl. 129).

Ovdje su 1954. i 1955. godine otkopane ruševine dviju crkava⁸⁷, od kojih je jedna smatrana kao srednjovjekovna, a druga ranokršćanska, međutim, obje ove građevine su ranokršćanske. Imenom »Založe I« nazvat ćemo onu građevinu, koja je opisana u GZM 1958., na

⁸⁶ Vidi: E. Pašalić, Antička naselja i komunikacije u BiH, Sarajevo 1960, str. 13—16. Tamo je navedena u primjedbama 43—70 i sva literatura o antičkim ostacima u ovom kraju.

⁸⁷ I. Čremošnik, Arheološka istraživanja u okolini Bihaća, GZM, NS, XIII (1958), str. 117—136.

Sl. 129. Založe, tlocrt antičkih ruševina

stranama 117—121, a plan na str. 118, slika 1, (naša sl. 130).

Ta je crkva bila sagrađena usred antičkog naselja, možda tada već u ruševinama. Izvedena je većim dijelom od antičkih spolja — rimskih, pa čak i ilirskih.

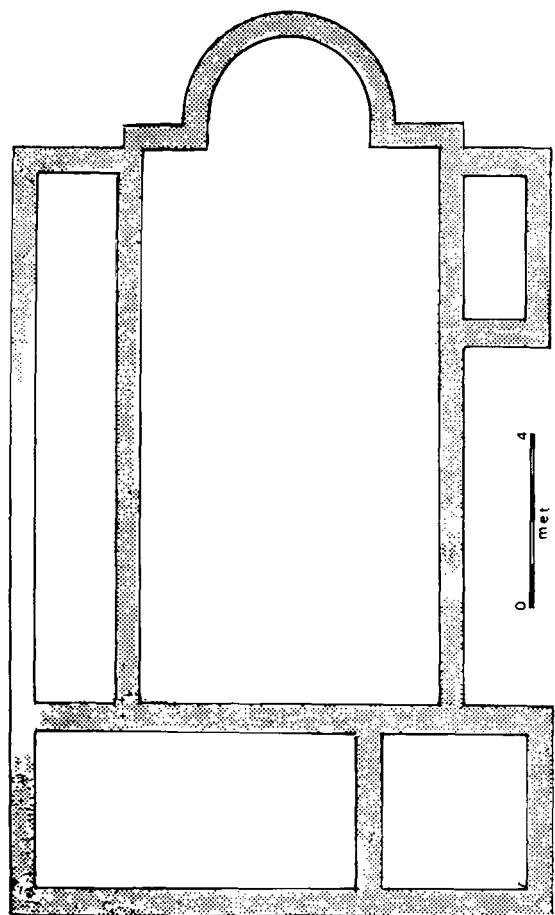
Crkva je u svojoj osnovi, kao i većina crkava u Bosni i Hercegovini, pravokutnik, a orijentirana je prema jugoistoku. Slabo je sačuvana — samo u svojim temeljima, tako da se nije mogao odrediti položaj vrata. Temelji su građeni većim dijelom od antičkih spolja i riječnih oblutaka. Pod je sačuvan u većem dijelu naosa i u apsidi. U naosu je taj pod izведен od sloja sitnog kamenja zljevanog malterom u kome je bilo i tucane opeke. Na mjestu beme, i u apsidi, povrh ovoga poda ležao je drugi do 0,25 metara debljine. Drugim riječima, *presbiterium* je bio najmanje 0,25 m viši od *quadratum populi* — prostora određenog za vjernike.

Crkva se sastojala od narteksa, naosa, sjeverne prostorije, male jugoistočne prostorije i nešto veće jugozapadne prostorije. Cijela zgrada je dugačka oko 17,60, a široka oko 12,15 metara.

Naos je (bez apside) dug oko 13,40 m, širok oko 7,00 m. Polukružna, isturena apsida široka je oko 4,00, duboka oko 2,45 m. Bema je (sudeći po širini gornjeg poda) bila široka oko 3,00 m. Od uređaja u presbiteriju nađeno je samo postolje od menze. Ovo postolje je kamera ploča $0,90 \times 0,55 \times 0,16$ metara sa kvadratnim rupama za noge menze; od same menze nije nađeno nikakvih ostataka, takođe ni od septuma, pa ni subselija.

Pred naosom se nalazi narteks, širok oko 3,70, a dugačak oko 7,75 m. Od narteksa je, s južne strane, odvojena prostorija široka oko 3,50, a duboka oko 3,70 m. U ovoj prostoriji sačuvan je pod.

Sjeverna prostorija slabo je sačuvana; samo po ostacima temelja moglo se utvrditi da je ona postojala i da je bila dugačka oko 12,70, a široka oko 2,60 m. U zapadnom dijelu nađena su tri groba čiji položaj se poklapa sa pretpostavljenim planom prostorije. Sav ostali prostor je već ranije prerovan, a zidovi izvadeni zajedno sa temeljima. U ovom

Sl. 130. Založje I, tlocrt crkve

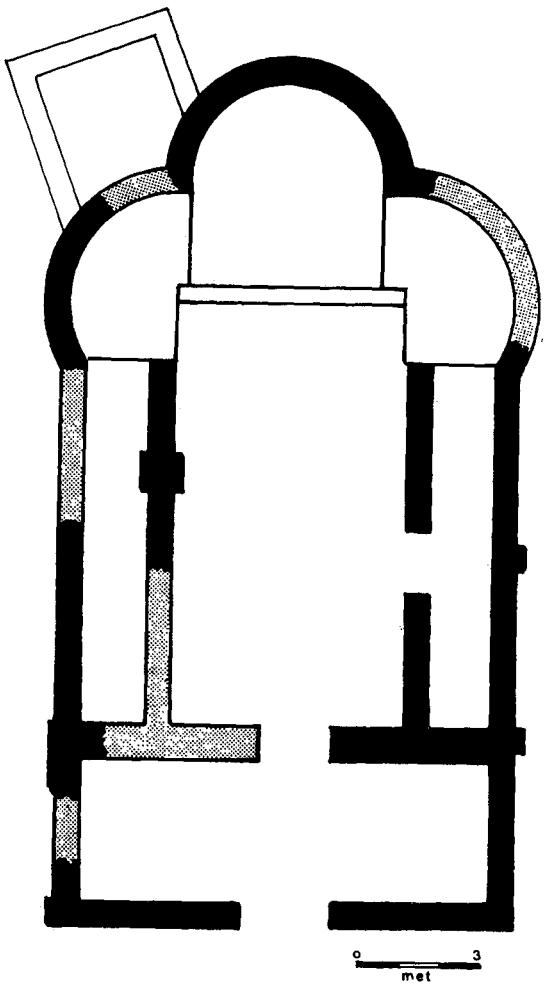
prostoru mi bismo očekivali baptimalnu piscinu uzidanu u pod.

Južni dio građevine je zanimljiv. Tu su djelomično sačuvani temelji neke male prostorije, koja sačinjava jugoistočni dio zgrade. Ona je široka oko 1,50, a dugačka oko 3,50 m. Po vanjskim mjerama, ovoj prostoriji na zapadnoj strani crkve odgovara druga prostorija, pa izgleda da se između njih nalazila još neka treća koja je nestala, možda je to bila drvena nadstrešnica (*porticus*).

U naos su vodila dvoja vrata: jedna sa zapada iz narteksa, druga s juga ispod portika.

U crkvi je bilo nađeno 10 grobova. Od toga su dva, sigurno, iz vremena kada je ova crkva bila još aktivna.

Grob br. 1 nalazi se u naosu uz južni zid. To je sanduk napravljen od tankih

Sl. 131. Založje II, tlocrt crkve

(0,15) ploča lapora. Njegov poklopac je ugrađen u podnicu crkve. Priloga nije bilo.

Grob br. 2 izrađen je uz sjeverni zid sjeverne prostorije; ovaj grob je udubljen u stijenu (zemlja je ovdje plitka) i ograđen od lapornih ploča sa vrlo tvrdim malterom. Jedna od ploča koje su pokrivale grob, bila je spolij sa nekog japoškog groba; druga, opet, spolij sa rimskim natpisom. Ostali grobovi su bili ukopavani tek iza razorenja crkve — u njezinoj ruševini.

U ovoj su crkvi nađena mnogobrojna spolija od kojih su građeni zidovi i grobnice. Najvažniji je ploča sa japoškog groba, kojom je bio pokriven grob 2; to

je ploča od lapora, dimenzija $1,94 \times 0,74 \times 0,10$ m. Prvobitna je ploča bila najmanje dva puta deblja. Ukrašena je na jednoj plošnoj i na dvije bočne strane. Predodžbe su rađene kao obris, urezanim crtama. Na pročelju je prikazana povorka od pet konjanika, a na bočnim jedan vojnik i dvije pantere⁸⁸! Nađeni su, nadalje, mnogobrojni odlomci nadgrobnih spomenika s natpisima⁸⁹. Takođe je zanimljiv reljef koji prikazuje Silvana, u obliku Pana, i tri nimfe⁹⁰.

U zemlji, kojom je bio zasut grob br. 10 nađen je brončani novčić Konstantina, SOLI INVICTO COMITI, kovan u Akvileji.

Crkva potiče iz kasnoantičkog doba: i plan, i način gradnje su isti kao i kod ostalih ranokršćanskih crkava Bosne i Hercegovine. Prisustvo spolija posve je prirodno. Crkva je mogla biti sagrađena na ruševinama antičke naseobine, koja je možda nastradala krajem IV stoljeća, istodobno kada i Stridon⁹¹, a po tome je položaj u Založju bio sličan onome u Nerezima. Našu crkvu datiramo, kao i druge ranokršćanske crkve ovog područja u drugu polovicu V vijeka.

Ruševina što je zovemo Založje II nalazi se nekoliko desetaka metara sjevernije od crkve koja je prethodno opisana. Teren na kome se ona nalazi neznatno je uzvišen. Otkopana je 1955. godine⁹².

Zgrada je dugačka (sa apsidom) oko 21,30, a široka oko 11,50 m (sl. 131). Zidovi su građeni pažljivo, od kvadrica lapora, dugih od 0,20 do 0,30, koje su stavljene na obadva lica zida, dok je unutrašnjost ispunjena sitnim kamenom, utopljenim u malter (*opus caementicium*). Temelji su nešto deblji od zida, i iz-

⁸⁸ I. Čremošnik, Spomenik sa japoškim konjanicima iz Založja kod Bihaća, GZM, NS XIV (1959), str. 103—111, Tab. I—II; A. Stipčević, Arte degli Illiri, Milano, 1963, p. 23 i 24, Tab. 44, 45.

⁸⁹ I. Čremošnik, U GZM, NS XII (1957), str. 165—172, Tab. I, 2, 4; 4, 5; III, 1—5.

⁹⁰ I. Čremošnik, Reljef Silvana i Nimfa iz Založja (Bihać) u GZM, NS, XI (1956), str. 111—126, Tab. I—II.

⁹¹ I. Jeronimov Stridon je ležao negdje u ovim krajevima!

⁹² I. Čremošnik, Arheološka istraživanja u okolini Bihaća, GZM, NS, XIII (1958), str. 123—128, Tab. I—III, V—VI.

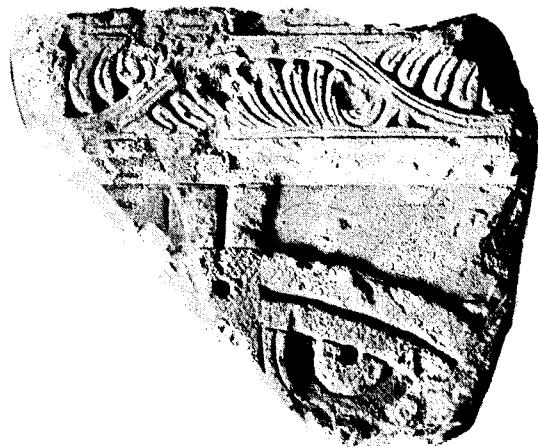
nose od 0,50 do 0,80 m širine. Zidovi su mjestimično potpuno porušeni, a mjestimično su sačuvani do visine na kojoj se mogu odrediti vrata. Pod se sastoje od sloja sitnog kamenja pokrivenog malterom. Sačuvan je u naosu, apsidama, a djelomično i u bočnim prostorijama D i E, dok je u narteksu uništen.

Plan crkve svojim centralnim i zapadnim dijelom sliči na ostale crkve u Bosni i Hercegovini. Crkva je podijeljena u četiri glavna dijela: narteks, naos i dvije bočne prostorije. Razlika je samo u tome što se istočni dio crkve sastoji od tri apside: jedne, postavljene u osovinu crkve, i dvije bočne, postavljene ukoso, tako da prave trolist — slično crkvi u Cimu.

Naos. Prostor za vjernike je širok oko 5,50, a dugačak (dubok) oko 10,50 m. Presbiterij sa apsidom dubok je oko 5,10, a širok oko 4,90 m. Između prostora za vjernike i presbiterija otkriven je jarak širok 0,32 m, koji nesumnjivo potječe od temelja oltarne pregrade. Presbiterij nadvisuje ostali naos za 0,30 m, a bočne apside za 0,10 metara. Ostatak od subselja nije se našlo, a biće da od menze potječe odlomak stupića od mramora, promjera 0,10, i visine 0,20 m. Nađeno je mnogo odlomaka od oltarne pregrade, koja je bila izrađena od lapor. U naos su vodila dvoja vrata: iz narteksa, široka oko 1,80, i iz južne prostorije, široka oko 1,50 m; moguće da su bila vrata i u sjevernoj prostoriji D, jer je zid na jednom mjestu nestao.

Sl. 132. Založje II, ulomak ploče iz oltarske pregrade

Sl. 133. Založje II, ulomak ploče iz oltarske pregrade

Narteks se proteže uzduž cijele zapadne fasade; širok je 11,5, a dubok oko 3,50 m. Ima ulaz sa zapadne strane, (širok oko 2,20), i već spomenuta vrata u naos. Vjerojatno su vodila vrata i u sjevernu prostoriju. U sjeverozapadnom ugлу nalazi se grob (br. 1) napravljen od laporastih ploča, debelih 0,10 m. Grob je veličine $2,10 \times 0,70 \times 0,50$ m. U njemu su nađena dva kostura bez priloga. Građen je vrlo pažljivo u vrijeme dok je još crkva postojala.

Bočne prostorije dugačke su po 9,00, a široke oko 1,50 m, prema istoku potpuno otvorene. Južna prostorija ima vrata u naos, (široka oko 1,65). Teže je reći odakle se ulazilo u sjevernu prostoriju, jer su sva tri zida porušena; svakako je iz apside vodio uzak ulaz u dograđenu prostoriju.

Na sjeveroistoku, uz crkvu je bila prigrađena mala prostorija, široka oko 3,20, a duboka od 2,75 do 3,50 m, koja se naslanja na apside. Nikakvih bližih potankosti o njoj nemamo; ulaz u nju je vjerojatno bio iz apside, gdje nedostaje zid. Tu blizu nađena su dva imposta i stupić. Možda je prostorija služila kao krstionica, pa su spomenuti kameni objekti spadali u njezin namještaj.

Nalazi. U crkvi je nađeno mnogo odlomaka crkvenog namještaja, bogato ornamentiranog, a izrađenog, sa jednim izuzetkom, od lapor.

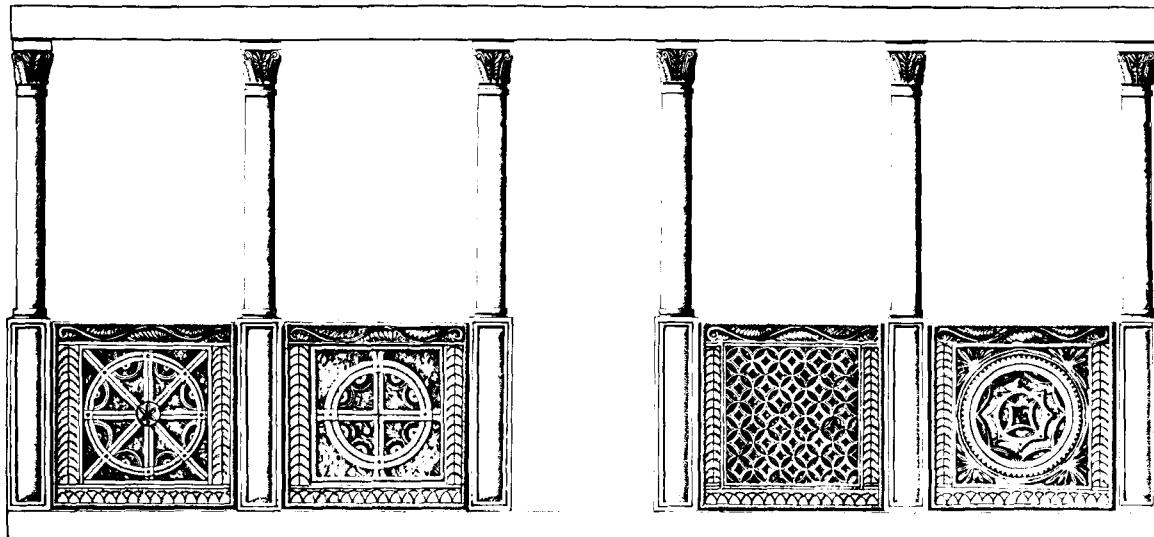
Br. 1. Menzi pripada, izvan sumnje, odlomak već spomenutog stupića, (diam. 0,10). To je jedini mramorni predmet nađen u ruševini.

Br. 2. Od oltarne pregrade našlo se mnogo odlomaka, koji su bili razbacani po naosu i apsidi, ili upotrebljeni za gradnju groba u sjevernoj bočnoj prostoriji (sl. 132—133). Od pluteja se našlo 12 odlomaka, od kojih se mnogi mogu spojiti⁹³. Možemo konstatirati 6 raznih ornamentalnih kompozicija, od kojih su se četiri mogle rekonstruirati (sl. 134). Po mišljenju Sergejevskog, svaki plutej se sastojao od dva kvadratna polja veličine $0,74 \times 0,74$ m. Ornament polja, u tri slučaja, bio je centralnog sistema, a sastojao se od kombinacija krugova i radijalnih crta; jedno polje bilo je ukrašeno kombinacijom sitnih krugova u »beskonačnom« nizu. Oko svakog polja je bio okvir od urezanih polukrugova, dok na gornjoj strani moramo zamisliti plastičnu lozicu od polupalmeta. Vjerovatno su bile najmanje četiri parapetne ploče, svaka dugačka po 1,58 m. Prema tome, na frontu pregrade Sergejevski je predviđao dvije dvostrukе ploče, 4 stupića i vrata. Ostale dvije ploče zamišljene su na stranama presbiterija.

⁹³ D. Sergejevski, Pluteji iz bazilike u Založju, GZM, NS, XIII (1958), str. 137—145.

Br. 3. Od stupića oltarne pregrade sačuvano je: a) jedan odlomak visok 0,65, promjer 0,18, b) odlomak vis. 0,30, promjer 0,18, c) mali kapitel izrađen u jednom komadu sa stupićem od kojeg je sačuvan fragment u dužini 0,25, odlomljen, ali se pripaja kapitelu. Nađen je u sredini apside. Ovaj mali kapitel je korintizirajućeg oblika: četiri velika stilizirana (ujednostavljeni) lista akanta između dva degenerirana i stilizirana heliksa, po jedan sa svake strane, koji obuhvataju isto tako po jedan manji list na uglu; sve izrađeno u kosom rezu. Gore je ravni abak ukrašen urezanim horizontalnim crtom; dolje glatki astragal. Visina kapitela je 0,26 (sa ostatkom stupa), visina listova 0,132 m, gornja površina iznosi $0,16 \times 0,16$. Na gornjoj je površini urezana kvadratna rupa 22×26 mm, duboka 51 mm.

Br. 4. Veliki kapitel (slika 135) nađen je između sjeverne prostorije i narteksa. Od donjeg odbijenog dijela našao se samo mali odlomak s ostacima stabla stupa. Dva su ugla odbijena, ostala dva oštećena. Visina, još, 0,35 m. Ornament je komponiran u dvije zone, sličan onome na malom kapitelu, samo je oblikovan pomoću urezanih crta; na svakoj strani su dva lista (palmete) koji su raspoređeni sa jednim malim listom između

Sl. 134. Založe II, rekonstrukcija oltarske pregrade, stupovi su „posuđeni“ iz crkve u Majdanu

dva heliksa. Na uglovima su, takođe, po jedan mali list između dva heliksa. Donja zona se sastoji od spirala, identičnih onima koje smo nazvali heliksima. Gore leži abak, utegnut na sredini svake strane i ukrašen sa tri horizontalno urezane crte. Flos je u obliku valjka (polucilindra). Izrada je dobra. Promjer stupa je bio oko 0,28 m. Teško je odrediti, gdje su se nalazili ti stupovi (najmanje, valjda, dva). Najprirodnije bi bilo da je postojao *arcus triumphalis*, kao što je bio u Majdanu i Oborcima, ali se oko presbiterija nije našlo nikakvih ostataka od baza.

Br. 5. Izvan ruševine, blizu sjeverne apside, nađena su dva imposta, dobro očuvana, sa glatko izrađenim stranama, sličnih dimenzija (sl. 136). Mjere pokazuju da ti imposti nisu stajali na velikim stupovima, jer im donja površina iznosi samo $0,195 \times 0,14$ (0,12) m. Navedene dimenzije odgovaraju gornjoj površini četvrstastog stupića, nađenog u sjevernoj apsidi, tj. u blizini nalaza dvaju imposta.

Br. 6. Gornji dio stupića, visina, još, 0,43, širina 0,125, debljina 0,21 m. Na uskim stranama urezan je dugački križ, uobičajenog oblika u V i VI vijeku. Pretpostavljam da je ovaj stupić zajednički sa impostima, opisanim pod »5«.

Izuvez neobičnog rasporeda apsida — sve ostalo je na ovom objektu tipično za ranokršćanske crkve u Bosni i Hercegovini. Krstionica je bila dozidana kasnije. Sa crkvom što je zovemo »Založje I« ona čini urbanu i vremensku zajednicu. Sistem ukrasa pluteja vodi nas inače prema Saloni što ne mora da čudi, jer se ovaj kraj i tokom srednjeg vijeka nalazio izvan Bosne.

Ruševine crkve u Zenici nas posebno zanimaju, jer je sva prilika, da je ovdje negdje bilo naselje BISTVE NOVA, tj. sjedište onog biskupa Andrije, što ga poznajemo po Salonitanskim koncilima 530. i 533. godine. Bistue Nova je bila municipij, što potvrđuju i 4 spomenika upotrijebljena kao spolij u ruševini ove crkve. To su:

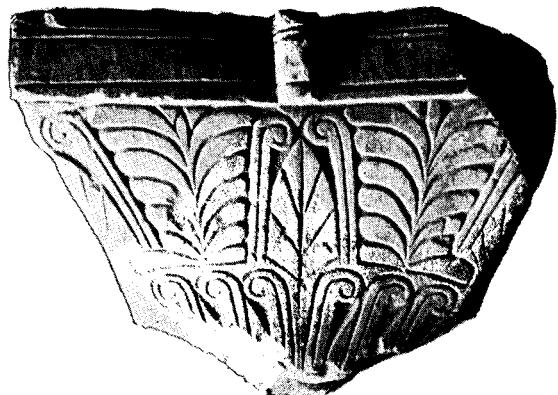
1) CIL, III, 12765: D(is) M(anibus)
T. FL(avio) T. F(ilio) LUCIO DEC(urio-

Sl. 135. Založje II, kapitel stupa

ni) MUN(icipii) BIS(tuensis) ET AVR-(reliae) PROCUL(a)E FL(avia) PROCILLA V(iva) F(ecit) ET SIBI ET SVIS⁹⁴.

2) CIL, III, 12766=12762: ... TII IV-(iro municipii b) IST(uae) SACERD-

Sl. 136. Založje II, impost

⁹⁴ Truhelka, WMBH, I (1893), str. 275; conf. Sergejevski, GZM XLIV (1932), str. 39—40; takođe: Patsch, WMBH, XI (1909), str. 104 i d.

-(oti) (provi) NC(iae) DELMA(tiae) V-
-(lp/ia) P(r) OCI (lla co) N(iuigi) (et s)
IB(i)⁹⁵.

3) U Fazlićima, 18. km daleko od Zenice, u dolini rijeke Bile, nađen je, takođe, jedan natpis⁹⁶, koji spominje mun. Bist. CIL, III, 12761, p. 2256. Natpis glasi:

D(is) M(anibus) P. AEL(ius) IVS-
TVS D(e) C(urio) M(unicipii) BISt(ue-

⁹⁵ Truhelka, WMBH, I (1893), str. 278; conf. Sergejevski, o. c., S. 37—38.

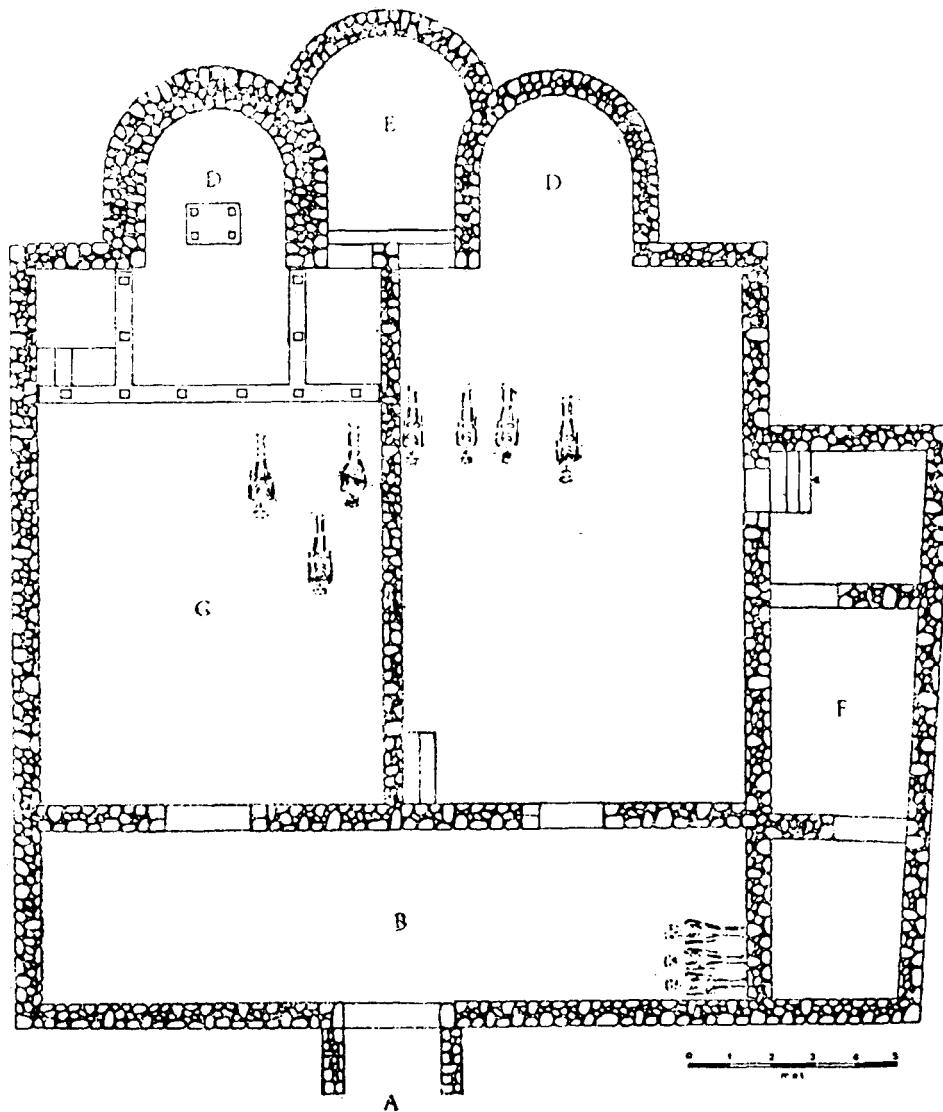
⁹⁶ C. Patsch, u WMBH, III, 243; A. Hofer u WMBH, III (1895), str. 245.

nsis) ET AEL(ia) PROCVLA CONIVX
VIVI SIBI POSVERVNT.

4) Kod Bugojna, tj. dosta daleko, ne samo od Zenice nego i od Fazlića, nađena je 1958. godine tegula sa žigom BISt-
VES⁹⁷.

Za položaj centralnog naselja muni-
cipija BIStVE kod Zenice (a ne u dolini Lašve ili Bile) govori ne samo veličina, bogatstvo kamenog nakita crkve i

⁹⁷ J. Petrović, GZM NS XV—XVI (1960—61), str. 230.

Sl. 137. Zenica, tlocrt građevina

veliki broj spolja nego, još više, prisustvo *sacerdosa* provincije Dalmacije i *Urbis Romae*. Zenica je, dakle, bila u rimsko pagansko doba religiozni centar pa je tako i kršćanski biskup potražio ovo mjesto za svoju rezidenciju. Tu je, uostalom, održan i veliki sinod 1203. godine. Drugo je, međutim, pitanje da li je ova naša crkva bila rezidencija bestoen-skog biskupa ili samo jedna od crkava u municipiju.

Ranokršćanska crkva u Zenici ležala je na desnoj obali Bosne, u sadašnjem predgrađu Bilimišće, na imanju Kaznenog azvoda⁹⁸. 1891. godine zenički oficijal Czerny poduzeo je iskopavanje (*sl. 137*). Odlomci bogatog kamenog namještaja crkve bili su nakon iskopavanja preneseni u Zemaljski muzej, ali, sa izuzetkom nekolicine najinteresantnijih komada, nisu bili objavljeni. Mnogo komada ostalo je neinventarizirano, a publikacije o nalazima bila je prekratka. Truhelka, uopće, nije opisao namještaj. Pa ni u kasnijim radovima Truhelka ne daje više od onoga, što je napisao u WMBH⁹⁹, a jedino K. Patsch, govoreći o nalazima u Varvari (Bistue Vetus), navodi, sasvim nuzgredno, još neke zanimljivosti o Zenici¹⁰⁰.

Lokalitet je zadnjih godina XIX stoljeća zaravnani, kamenje iskrčeno, a teren pretvoren u oraniku.

O načinu gradnje ovih objekata možemo reći samo ono, što se vidi na fotografiji koja je priložena prvom članku Truhelke. Zidovi su bili izvedeni od lomljelenog kamena, mahom spolja koji se na licu slagao u redove, no dosta neuredno¹⁰¹. Debljina im iznosi 0,60 m, osim zida koji odvaja sjeverni naos od južnoga, (debeo svega 0,40), i zida sjeverne apside, čija de-

⁹⁸ C. Truhelka, Rimska zgrada u Zenici, GZM, IV (1892), str. 340 i d.; isti, Zenica und Stolac, WMBH, I (1893), str. 273—275, isti, GZM, XXVI (1914), str. 221—227.

⁹⁹ C. Truhelka, Die christlichen Denkmäler Bosniens und der Herzegovina, Röm. Quartalschrift, IX (1895), str. 195—235; isti, Starokršćanska arheologija, Zagreb 1931, str. 129—134 i 158—166.

¹⁰⁰ K. Patsch, GZM, XVIII (1906), str. 156, bilješka 3; isto, WMBH, XI (1909), str. 110, prim. 2.

¹⁰¹ Fotografija je kako izgleda snimljena sa zapada, iz narteksa. Na prvom je planu vjerojatno zid koji odvaja narteks od naosa.

bljina iznosi 1 metar. Zidovi su bili sačuvani na priličnoj visini, sudeći po fotografiji i po opisu u navedenim člancima Truhelke.

Građevina je bila orijentirana prema istoku.

Pod je u naosu bio od krečnog nrama, a u narteksu popločen.

Plan crkve se u mnogome razlikuje od plana ostalih bosanskih crkava. To je dvostruka crkva — *basilica gemina*. Ukupna dužina zgrade iznosi (zajedno sa apsidama) 24,10, najveća širina 22,40 m. Osnovni korpus zgrade (ako odbacimo apside i južnu dogradnju) daje ove vanjske dimenzije: dužina 18,60, širina oko 18,20 m. U tom kvadratu, duž čitave zapadne fasade, leži narteks B, dubok 4,10, u koga se ulazio kroz vrata široka 2,30 m. Vrata nisu ležala u sredini fasade, nego nešto prema sjeveru. Ulaz su s vanjske strane flankirala dva zida, dugačka 3,45 m, sa stepenicama između njih. Oni su vjerojatno nosili neki natkrov za zaštitu unutrašnjosti od kiše.

Iz narteksa su vodila dvoja vrata u dva naosa: unutrašnji dio zgrade bio je, naime, podijeljen uzdužnim zidom u dva jednakaka dijela: prostorije C i C₁. Obabava su naosa imali polukružne isturene apside, od kojih je sjeverna bila manja od južne: 3,70 dubine i 3,25 širine, sa zidom debelim 1,00 m. Južna apsida bila je duboka 4,10, i široka 3,65 m. Između tih apsida bila je izgrađena prostorija u koju su iz oba presbiterija vodila vrata široka 1,35 i oko 1,20 m. Apsida E bila je široka 3,30 i 4,05, a duboka 4,90 metara.

Sjeverni naos C imao je *quadratum populi* širok 8,20, a dugačak 9,70 m. Olтарna pregrada odvajala ga je od presbiterija: kod iskopavanja bio je još nađen *in situ* kameni temelj pregrade. Na planu, koji je u mnogo čemu neispravan, vidi se 7 udubljenja za bazamente na čelu pregrade, dok u svom radu »Starokršćanska arheologija« Truhelka govori samo o 6 stupova¹⁰², što je ispravnije. Pregrada je imala oblik perbole običnog tipa: četrvrasti bazamenti sa stupovima, drveni epistil i parapetne ploče između bazamenata. Sudeći po planu,

¹⁰² Truhelka, o. c., str. 133.

Sl. 138. Zenica, reljefna ploča br. 1

u presbiteriju su bile i dvije poprečne pregrade sa po dva stupa. U sjevernom dijelu presbiterija nalazilo se uzvišenje koje Truhelka, bez razloga, tumači kao ambon. U apsidi je postojalo postolje za menzu, dok od same menze nije nađeno nikakvih ostataka. Truhelka više ništa ne govori o ovom presbiteriju, no izgleda da je između odlomaka kamenog namještaja (koji je kod iskopavanja bio nađen sav na jednoj hrpi u narteksu), bilo i odlomaka katedre koja se nalazila u sjevernoj apsidi.

Južni naos C' je iste širine kao i sjeverni, a dugačak je 12,65 m. Nisu zabilježeni nikakvi ostaci od oltarne pregrade, pa ni oltara.

Južni prigradak, niži za 50 cm od razine lađa, sastoji se od tri prostorije nepravilnog oblika, a povezane vratima; istočna od njih ima vrata, koja vode u C'. Sa narteksom i prema vani ove prostorije nemaju nikakve veze, što nas začduje. Najmanja širina ovih prostorija (na zapadu) iznosi 3,00, najveća (na istoku) — 3,80 m. Dužina, spolja iznosi 14,20 m.

Truhelka u svome članku navodi da su stupovi pregrade bili nađeni u narteksu, ali ne kaže da li su ležali bez reda, ili su sastavljeni kakvu pregradu. Isto tako, on ništa ne govori gdje su ležali ostali ornamentirani komadi. Iz prisustva stupova u narteksu, Truhelka zaključuje da je tu bila napravljena kapela (mi bismo rekli — privremena crkva) iz nužde, što je potpuno moguće, ili se pak pomicalo na rekonstrukciju građevine (nakon požara), pa je namještaj privremeno odložen u sporednu prostoriju.

Crkva je propala u požaru. U prostorijama B, C i C' bilo je nađeno 7 grobova ispod podnice.

Što se tiče kamenog namještaja, već kod prvog pogleda pada u oči raznovrsnost ornamenta kojim su ukrašeni. Izbor spomenika pruža sljedeći pregled:

Broj 1. Plutej (parapetna ploča)^{102a}, (sl. 138).

Svega je sastavljeno i montirano pomoću gipsa 47 odlomaka od laporanog; na 6 mesta, rekonstruiran pomoću gipsa, dopunjeno je torzo »dobrog pastira«, komad iznad lava, prednja plećka janjeta i tri beznačajne dopune.

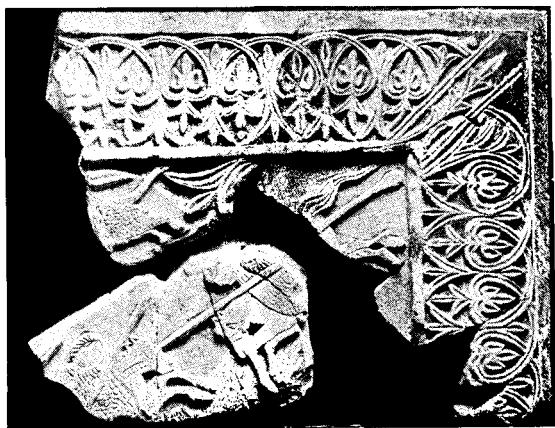
Visina ploče 0,60, dužina 1,12 m.

Naokolo je okvir, primitivno označen sa dvije urezane crte. U polju, u plosnatom reljefu, prikazan je u sredini križ, koji ima proširene krajeve krakova (kao što je bio običaj u VI. stoljeću) i prošireni donji krak (*crux portabilis*). S lijeve strane od križa, ispod horizontalnog kraka, prikazan je lav okrenut prema desno; iznad njega i ispod njega prikazana je po jedna zmija. Svi su ukrašeni urezanim crtama. Slobodni prostori oko ovih figura ispunjeni su stiliziranim lišćem. S desne strane od križa nalazi se ljudska figura koja lijevom rukom drži neki duguljasti predmet, a desnu je stavila na prsa. Iznad horizontalnog kraka križa prikazano je janje okrenuto na desno, a ispod kraka drugo, okrenuto prema križu. Sa strane ima nešto biljnog ornamenta. Sve figure su jako stilizirane; izrađene primitivno, naročito ljudska fi-

^{102a} Č. Truhelka je spomenuo i dao sliku u Rom. Quart. 1895, 219, slika »m«, 2) GMZ, 1914, str. 227, sl. 22, 3) »Star. Arh.« str. 17, sl. 2.

Sl. 139. Zenica, reljefna ploča br. 2

Sl. 140. Zenica, reljefna ploča br. 3

gura: glava je potpuno okrugla, vrat je tanak, tijelo ima oblik kvadrata, ruke i noge su tanke.

Broj 2. Ostaci pluteja (parapetne ploče), (slika 139). U literaturi se spominje samo jedan fragment¹⁰³, ali ga je Truhelka svojedobno izložio u Srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja sa označkom »Zenica«. Sastavljen je, otprilike, od 50 fragmenata sa dodacima od gipsa; takvih sigurnih dodataka ima najmanje 3, a u tome broju je i prednji dio lavlje glave. Svi su odlomci montirani na dasci pomoću gipsa. Osim toga, čitav reljef je premazan tankim slojem cementa, što otežava razlikovanje originalnih dijelova i dodataka. Ploča je visoka 0,59, široka (dugačka) 1,10 metara.

Naokolo je plosnati okvir; profilacija je samo naznačena pomoću dviju crta. Polje je podijeljeno u tri dijela. U srednjem je križ, koji ima pri kraju proširene krakove (oblik V—VI st.), dok donji krak ima proširenje kao *crux gestatoria (portabilis)*. Naokolo su stilizirani listovi akanta. U lijevom dijelu polja prikazan je lav okrenut prema desnoj strani u borbi sa zmijom. U uglovima je biljni orname- nat. Desna strana ploče podijeljena je u tri vertikalne trake. Ona najbliža križu ispunjena je lozom koja raste iz vase — sve jako stilizirano. Zatim slijedi vertikalna traka sa šah-motivom, tj. dva reda kockica. Desni prostor je ispunjen stili-

¹⁰³ Č. Truhelka, Starokršćanska arheologija, str. 164, sl. 80 i str. 29, sl. 10; GZM, XXVI (1914), str. 226, sl. 20.

ziranim biljnim motivima; ovaj dio je sačuvan samo djelomično.

Ovaj plutej, po izradi i stilu sliči na prethodni.

Br. 3. Odlomci ploče koji se spajaju, (slika 140)¹⁰⁴.

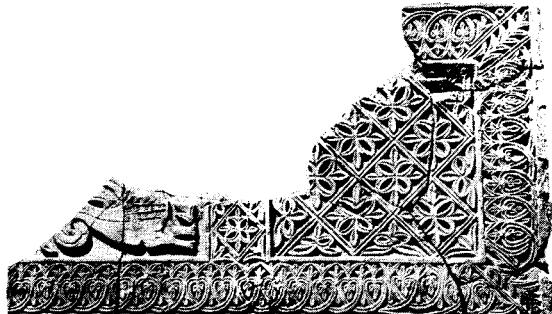
Spomenik se sastoji od 10 odlomaka koji su bili 1892. godine montirani na dasku i mjestimično dopunjeni gipsom, sastavljeni odlomci čine ploču od 0,48 m visine i 0,55 širine, dok se debljina ploče kreće između 0,072 i 0,088 metara. Poledina je obrađena sa *ferrum dentatum* plosnatih zuba, što aproksimativno odgovara V st. n. e. Bočne su površine otesane dlijetom, i ravne su. Postrani (bočni) odlomak bordure ima udubljenje $39 \times 25 \times 20$ milimetara. Svi ovi odlomci pripadaju gornjem desnom uglu ploče. Na jednom mjestu (iznad konjanika) vidi se i trag udarca, svakako iz vremena propadanja građevine. Sada je nemoguće uspostaviti sudbinu tih komada u potankostima.

Sačuvani su dijelovi udubljenog polja uokvirenog bordurom koja se sastoji od dvoprutog ornamenta koji podsjeća na onaj iz Dabrawine¹⁰⁵. U polju se nalaze dva konjanika sa kopljima, vepar u trku i duguljasto lišće na tri mesta — sve u plosnatom reljefu. Pada u oči da konjanici nisu prikazani paralelno prema kraju ploče, nego koso. Ljudske figure prikazane su vrlo nezgrapno, dok su figure konja date mnogo bolje. Isto tako i vepar je prikazan prirodno.

¹⁰⁴ D. Sergejevski, »Equites bistuenses« u GZM, NS, XX (1965), str. 17—25.

¹⁰⁵ D. Sergejevski, Dabrawina, Tab. I, 1 i III, 1, 2, 7, strana 22/4.

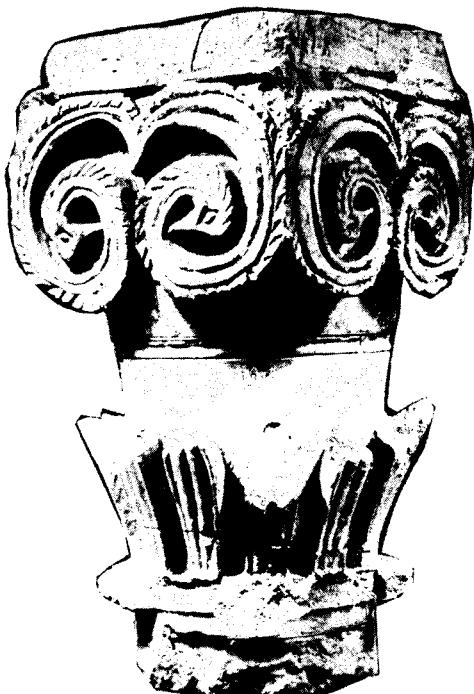
Sl. 141. Zenica, reljefna ploča br. 4

Što se tiče sadržaja, može se pretpostaviti da je na predlošku, što ga je imao majstor, bio prikazan lov, a to je motiv kojim se moglo ukrašavati i crkve, no

Sl. 142 Zenica, dijelovi bazamenta, br. 5

Sl. 143. Zenica, glavica stupa

majstor je (zbog pomanjkanja mjesta?) skratio tu scenu i stisnuo figure, tako da kompozicija donekle sliči i na megdan.

Br. 4. Ornamentirana ploča, (*slika 141*)¹⁰⁶. Sastoje se od 18 odlomaka. Nedostaje veći dio lijeve strane. Visina 0,964 m, širina 0,58, debljina 0,08 metara. Uokolo teče bordura od pletera sa ljljani-ma (trodijelnim listićima). Sastoje se od dva polja: u lijevom su neznatni ostaci prikaza nekog čudovišta u trku, a u desnom su rombovi sa rozetama od ljljana. Polja su odijeljena okomitom trakom sa istim ornamentom. Svi elementi ornamenta su dvoprutasti.

Br. 5. Tri odlomka od bazamenta, (*slika 142*). Odlomci se ne spajaju tačno, ali su vjerojatno od jednog komada: svakako dva od njih, A i B. Treći odlomak je neznatan.

Odlomak A: Gornji dio četvrtastog bazamenta, visok još 0,162, šir. 0,21, deblj. 0,21. Razbijen (vertikalno). Prednja je strana sačuvana, a ukrašena je ornamentom u plosnatom reljefu. Ljeva bočna strana sačuvana je samo djelomično; ima glatkou površinu. Na stražnjem dijelu površine počelo je s otklesavanjem vertikalne vrpce, širine oko 0,05, a dubine oko 0,02. Desna bočna strana je znatno oštećena, imala je žlijeb nepoznate širine, udaljen od rubova 0,06 m. Stražnja strana je bila glatka. Na gornjoj površini ostao je trag odbijenog stupa promjera oko 0,18. Na prednjoj je strani udubljeno polje sa okvirom jednostavne profilacije. U polju su prikazane dvije prepletene zmije, između njih rozete sa pet latica, a pored glava su dva mala uzvišenja u obliku čunkova.

Odlomak B: Srednji dio bazamenta, razbijen vertikalno. Visina još 0,18, šir. 0,22, deblj. 0,22. Na prednjoj strani, koja je manje-više sačuvana, dvije zmije izrađene su na sličan način kao i na odlomku A. Dvije su rozete, od kojih je jedna odbijena. Sa strana je jednostavni okvir. Ostale su strane nastradale, ali, ipak, možemo konstatirati da su one po

¹⁰⁶ Č. Truhelka, GZM, XXVI (1914), str. 226, sl. 21; isti, Starokršćanska arheologija, str. 163, sl. 79. Ploča je po svojoj dužini bila horizontalno položena a istovetna je ploči br. 3.

izradi sličile na odgovarajuće površine kod A.

Br. 6. Kapitel, (*slika 143*)¹⁰⁷. Čini ga 7 odlomaka koji se spajaju: kapitel je monolitan sa dijelom stupa. Visina iznosi 0,38. Sastoje se od 3 zone: a) četvrtasta ploča uvrh kapitela, $0,188 \times 0,188$ metara bez ornamenta. b) Četvrtasti dio kapitela s volutama; sa svake strane po dviye zmije koje se savijaju i tako nadoknađuju volute; visina ovog dijela je 0,13, dok strane iznose po 0,21 metar. c) Kalatos visine 15 cm koji se sužava prema dolje sa 3 urezane horizontalne crte: gore promjer iznosi 0,16, dolje ispod listića — 0,146; d) Vijenac od 12 listića, visokih 0,088, širokih oko 0,027, ukrašenih sa po 3 crte. e) Astragal, visok (debeo) 0,02, promjera 0,183. f) Dio korpusa stupa, promjera 0,137. Na donjoj površini okrugla rupa. Donji dio je jako nastradao.

Br. 7. Uski, istegnuti kapitel (*sl. 144*) sa četiri biljke koje se ispod gornjeg četvrtastog plinta savijaju u oblik sličan korintskim volutama. Pri dnu ovih biljaka odvajaju se iz osnove kapitela listovi slični akantima.

Br. 8. Odlomak ornamentirane ploče, (*slika 145*). Sačuvano je 8 odlomaka od ugla ploče. Dimenzije $0,37 \times 0,225 \times 0,055$ m. Naokolo je bordura, široka 0,145 m od dvoprutastog ornamenta. U polju krug sa nasjeckanim motivom klasa, a unutra trotračni savijeni ornament sa ljiljanima i zvijezdom u centru. U uglu, na kraju, sjedi ptica. Pozadina grubo oderana dlijetom.

U Zemaljskom muzeju čuvaju se još 4 manja odlomka sličnog ornamenta.

Br. 9. Ostaci ploče što je čini 7 slijepjenih odlomaka: dolje dodato gipsom; gornji dio nedostaje. Dimenzije $0,56 \times 0,375 \times 0,05$ m. Stražnja je površina obrađena zubačom (*sl. 146*).

Profilirani okvir; u polju dvoprutasti pleter sa ljiljanom. Izrada nije precizna.

¹⁰⁷ Slike kod Truhelke u GZM, XXVI (1914), str. 226, sl. 19; isti, Starokršćanska arheologija, str. 161, sl. 74.

Sl. 144. Zenica, glavica stupa

Sl. 145. Zenica, ulomak ploče oltarske pregrade, broj 8

Br. 10. Ostaci ornamentirane ploče, (*slika 147*). Svega 26 odlomaka montiranih na dasci. Polje okruženo nizom naizmjeničnih kvadrata ispunjeno je prepletom od 5 linija, koji u beskonačnom nizu zatvara krugove ukrašene šesterolisnim rozetama, dobivenim križanjem segmenta kružnog. Sačuvana je površina veličine $0,84 \times 0,70$ m.

Br. 11. Ornamentirana ploča, (*slika 148*). Sastoje se od 7 odlomaka montiranih na dasci. Dimenzije: $0,79 \times 0,34 \times 0,036$ do $0,06$ m. Naokolo profilirani okvir, širok $0,06$, zatim sa strana dvije vertikalne trake, široke oko $0,05$ m sa »psom u trku«. U sredini se nalazi stilizirana loza koja raste iz kaleža. Ornament je izveden u jednotračnoj tehnici.

Br. 12. Ostaci ornamentirane ploče, (*slika 149*). Čine je 4 odlomka koji se spajaju. Odbijena je sa tri strane; pozadina je obrađena zubačom. Mjere: $0,75 \times 0,47 \times 0,08$ m. Sa tri strane vide se ostaci okvira sa šah-motivom. Polje je podijeljeno u 4 kvadrata koji su odvojeni jedan

Sl. 146. Zenica, ornamentirana ploča, br. 9

Sl. 147. Zenica, ulomci reljeфne ploče, br. 10

od drugog dvostrukim užetom, možda stiliziranom girlandom lovora. U kvadratima krug sa motivom klasa; unutra dvostruka zvijezda sa 6 zraka; u uglovima listići; promjer kruga $0,28$ metara.

Br. 13. Odlomak ornamentirane ploče, (*slika 150*). Sastoje se od 5 odlomaka ploče koji su slijepljeni. Odbijeni su sa svih strana, osim jedne. Sačuvane mjere: $0,42 \times 0,68 \times 0,055$ m, prvo bitno oko $1,10 \times 0,80 \times 0,08$. Sa strane se vidi okvir, što ga čine dva reda trokuta izvedenih u kosom rezu između dvije trake šah-motiva. Ostaci dvaju polja sa »ljiljanima«, odvojenih širokom trakom koja se sastoji od četiri reda trokuta i tri trake šah-motiva.

Br. 14. Četrnaest odlomaka ornamentirane ploče istorodne broju 13, (*sl. 151*). Čine je kombinacije traka sa nizom naizmjeničnih dvorednih šahovskih ploča, dvostruki nizovi trostranih šupljih piramida i stilizirane biljke.

Br. 15. Gornji dio bazamenta, (*slika 152a*). Četvrtasti bazament sa donjem dijelom stupa, izrađen od jednog komada. Odlomljeno gore i dolje. Visina $0,805$, od čega na stup otpada $0,235$ m. Ornamentirane su prednja i lijeva bočna strana. Na desnoj strani usječen je žlijeb, širok $0,07$, dubok $0,035$ m; na stražnjoj strani takođe je žlijeb, širok $0,05$. Presjek bazamenta iznosi $0,21 \times 0,22$ m; promjer stupa iznosi $0,21$ m. Ornament je stilizirana akantova loza, koja izrasta iz kaleža.

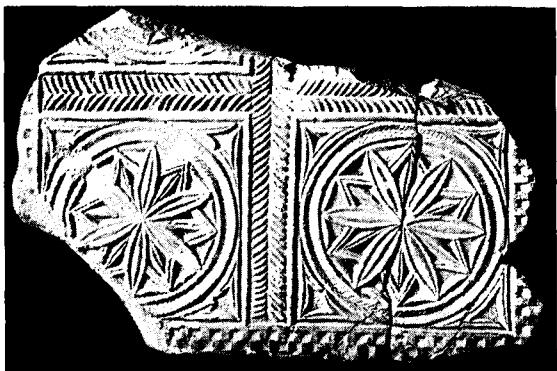
Iznad loze je friz od visokih listića koji rastu iz savijene dvoprutne trake.

Na bočnoj strani nalazi se samo loza bez friza. Bočne strane obrađene su zubačom. Vjerojatno je to lijevi ugao oltarne pregrade.

Br. 16. Četvrtasti bazamenat, (*slika 152b*)¹⁰⁸. Slijepljen je od 9 komada. Na prednjoj strani prikazan je friz od 7 duguljastih listića koji rastu iz savijene trake. Dolje je prikazana stilizirana vitica

¹⁰⁸ Slike u GZM, XXVI (1914), str. 225, sl. 15.

Sl. 148. Zenica, reljefna ploča, br. 11

Sl. 149. Zenica, dio reljefne ploče, br. 12

akanta koja raste iz kaleža. Na lijevoj bočnoj strani je žlijeb. Desna bočna strana je ravna. Stražnja strana jako oštećena. Na gornjoj površini vide se ostaci debla stupa, čiji je dijametar 0,18 m. Bazamenat je od oltarne pregrade, vjerojatno je stajao kao lijevi ortostat na ulazu u presbiterij.

Br. 17. Četvrtasti bazamenat. (*Slika 152c*)¹⁰⁹. Visina 0,86, presjek bazamenta $0,20 \times 0,20$; visina ostatka stupa 0,03 m. Na prednjoj strani ornamenat, sličan kao kod broja 16 i 17. Na lijevoj strani bio je žlijeb. Desna strana je ravna.

Br. 18. Hermula od pregrade ili episkopalnog prijestolja, (*sl. 153*). Četvrtasti stupić, razbijen u 3 komada. Visina 0,82, od toga na čunkasti gornji dio otpada 0,13 m. Na prednjoj strani ukrašen sa četiri pravokutnika i zviježdom unutra. Na desnoj strani nalazi se žlijeb, širok 0,05 m.

Ovdje je, dakako, nabrojeno samo nekoliko primjeraka zeničke ukrasne arhitekture. Vjerojatno će ovaj materijal jednom biti u cijelini obrađen i objavljen. Međutim, već i sa ovim pregledom postaje nam jasno da je i pored raznovrsnosti ornamenata oprema ove bestoenske crkve bila jedinstvena u pogledu atmosfere u kojoj je ona nastajala, i ruke koja ju je izrađivala. Sav namještaj je, dakle, izrađen u jedno vrijeme i po jednoj cijelovitoj zamisli (*sl. 154*). To se

¹⁰⁹ Slike u GZM, XXVI (1914), str. 225, sl. 16.

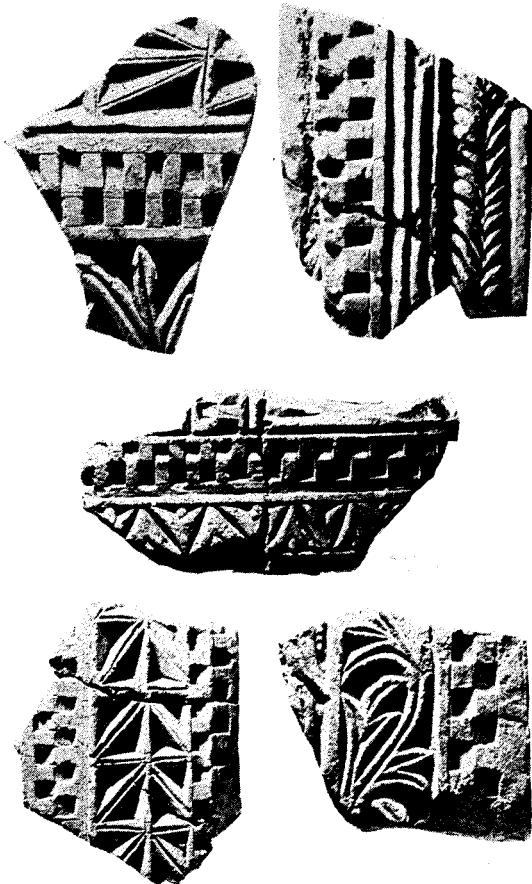
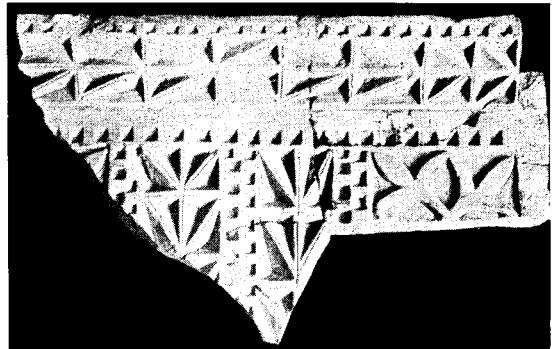
naročito zapaža na nekim ornamentima koji se kao okviri i trake, ili inače popune ukrašenih polja, javljaju čas u jednoj, čas u drugoj figuralnoj temi, ali uvi-jek tako da ovaj namještaj povežu u ne-prekinuti lanac istorodnosti.

Tematski su nam ovi ornamenti po-malo strani. Za nuždu, jednoj od scena dali smo ime »Dobri pastir«, a drugoj jednostavno »Equites bistuenses«. Pri promatranju tih reljefa nama se, međutim, otvara jedan novi čudni svijet, koji nas — ako bismo ga htjeli nazvatи pravim imenom — mami nekamo u vode i tokove gnosticizma. Taj svijet alegorija i simbola, kako vidimo, sav se ustremio na to da nam istakne prisustvo Dobra i Zla, svijet Plerome i Kenome, kao počela ljudi i zemaljskog života, pa Isusa kao arbitra i presuditelja među njima. Čini nam se tako da upravo odatle izvire bit poruke što je nama prenosi ova građevina.

U selu Žitomislići, na mjestu zvanom »Crkvina« u dolini pored lijeve obale Neretve, nalaze se ruševine vrlo zanimljivog kompleksa sa dvostrukom crkvom, sporednim prostorijama i velikim ogradenim dvorištem¹¹⁰. Sjeverna crkva imala je oltarsku pregradu, i polukružno razvedenu prostoriju s baptis malnom piscionom, ukopanom u zemlju, a južna je jednostavna, obje su završavale apsidom prema istoku. Između kulturnih dvorana nalaze se dvije manje prostorije: istočna, vjerojatno diakonikon, a

¹¹⁰ Radovi na iskopavanju su u toku, a nalazište nije još objavljeno.

Sl. 150. Zenica, ulomak reljefne ploče, br. 13

Sl. 151. Zenica, ulomci reljefne ploče, sredne broju 13

zapadna protezis (pastoforij). Uz južni bok nalazi se nekoliko prostorija. Sav ovaj kompleks okružen je zidom koji ispred crkava zatvara veliki pravougaoni trg (dvorište). Ovaj sakralni kompleks nalazio se u relativno pustom kraju, jer je promet u rimsко doba tekao desnom obalom Neretve, i preko Dubrava. Karakter nalaza dopušta njegovo datiranje u V ili VI vijek.

Na još nekoliko lokaliteta zapaženi su ostaci kasnoantičkih crkava, koje nisu pobliže istražene. Tako su u selu Crnići, na Dubravama kod Stoca, zatečene kasnoantičke grobnice unutar zidova koji su raskrčeni prije nego su arheolozi mogli izvršiti potrebno istraživanje. Odavde potječu dva fragmenta kasnoantičke crkvene opreme koji se nalaze u Zbirka-ma Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Ovdje

je stajala crkva o kojoj, na žalost, nemamo dovoljno podataka. Tako ovaj lokalitet postoji samo kao topografski podatak.

U Čerinu, na mjestu zvanom »Crkvina«, postojale su ruševine nekih zidova, koji su, po svemu sudeći, potjecali od crkve iz kasnoantičkog doba. Građevina se nalazila u blagoj kotlini ispod brijege, gotovo nadomak Brotnjeg polja. Na tom mjestu nađen je sarkofag sa reljefnim prikazom križa (*naša slika 160*) i ploča od oltarske pregrade, sa reljefnim prikazom vinove loze i grozdova. Ploča je ugrađena u župni dvor. Iz zidova crkve izvučeni su i neki fragmenti obrađenog kamenja iz I—IV vijeka, očito upotrijebljeni kao spolija u građevini V i VI vijeka.

Na groblju »Karaula« u Duvnu, otkriveno je nekoliko komada ukrašenog kamenja porijeklom iz starokršćanske crkvene građevine, po obliku i sistemu ukrasa srodnog »bosanskim« ukrasima. To su dva stupna rađena na tokarskom kolu sa pla-

Sl. 152. Zenica, bazamenti; a — br. 15; b — br. 16; c — br. 17

Sl. 153. Zenica, hermula

stičnim »prstenovima«, slično stupovima iz Breze. Nađena je također glavica stupna (*sl. 155*) sa prikazom ptica na uglovima, razvedenim abakusom i astragalom koji monolitno prerasta u korpus kolumnе. Po motivu ukrasa, ovaj kapitel sliči nekim primjercima iz Dabrawine.

Sama crkva mogla je stajati upravo na ovom mjestu, ali su kasnija ukopavanja mrtvih potpuno uništila njene trave.

* * *

^{III} K. Patsch, Prilog topografiji i povijesti Zupanjsca-Delminiuma, GZM, XVI (1904), str. 344—345.

U ovom pregledu obuhvaćeno je — kako vidimo — 46 crkava koje, zbog nekih karakteristika, možemo datirati u kasno antičko doba. Rekli smo već da u to doba u Bosni i Hercegovini nije bilo velikih urbanih aglomeracija, jer naselja kao što su bila ona na tlu današnje Rogatice, Gradine kod Srebrenice, u Potocima kod Mostara ili u Kamenjskoj Podgradini na Glamočkom polju (*sl. 156*), ipak nisu premašivala karakter skromne provincije, ograničene na život bez velikih pretenzija. Slobodnih općina, kolonija i municipija, bilo je oko dvadeset. Mi zapravo ne znamo u kakvoj urbano-psihološkoj atmosferi su stare plemenске *civitates* dočekale ovo doba, a s pravom možemo sumnjati u mogućnost da su rimski način života i svijest rimskog građanstva postali opća i integralna svojina svih ovdašnjih stanovnika.

Prvobitno kršćanstvo bilo je religija gradova, a to je možda i bio razlog što se ono u fazi ilegaliteta tako teško probijalo na ilirski teritorij. Ili, da se izra-

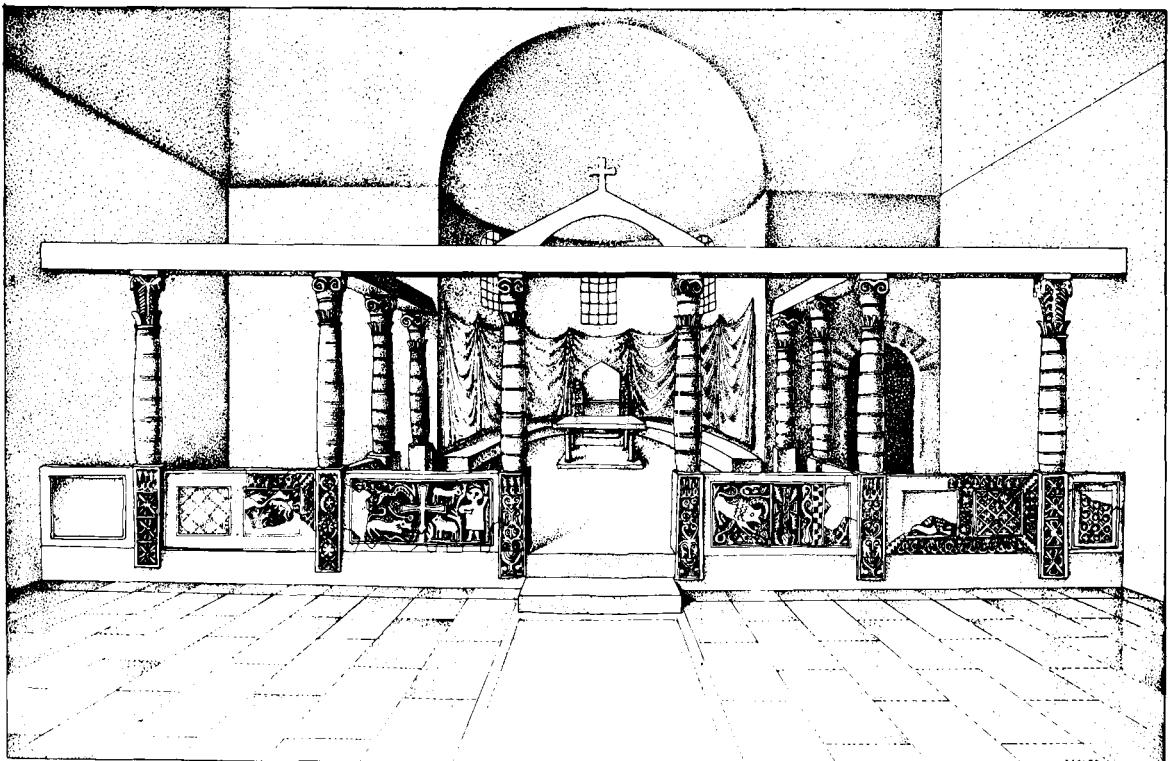
zimo drugačije, odsustvo brojno znatnijeg kršćanstva u ovim krajevima do IV vijeka znak je da pravih gradova u klasičnom rimskom smislu ovdje nije bilo.

Opisane crkve bile su svakako izgrađene pored naselja. Iznimke, kao što je slučaj u Dabravinama, su rijetke. Drugo je pitanje, kakvog su karaktera bila ta naselja u kojima su bile one sagradene. Velika je šteta da takva naselja ovdje nisu ni istražena — izuzev manjih iznimaka kao što su Blagaj na Japri kod Bos. Novog, ili, možda, Lisičići. Ako su neke crkve i zatećene u području s ostacima (rimskog) naselja, pitanje je da li su te zgrade u doba postojanja crkve bile aktive, ili već u ruševinama.

Pretpostavljamo da su u području naselja bile sagrađene ove građevine: Blagaj na Japri, Breza II, Cim, Crvenica, Halapić, Majdan, Mokro, Potoci, Prisoje, i Založje.

U blizini naseobina: Breza I, Čitluk, Doći, Lisičići, Mujdžići, Oborci, Otinovići, Skelani i Žitomislići.

Sl. 154. Zenica, rekonstrukcija oltarske pregrade

Cemeterijalna bazilika: Sarajevo(?). U blizini naseobina, ali na ruševinama starijih građevina: Borasi, Čipulić, Doljan, Vrtoče, Klobuk, Mogorjelo, Nerezi i Turbe. Nije isključeno da su neke od njih pripadale samostanima, kao što se sa manje ili više sigurnosti može tvrditi za Dabrawine.

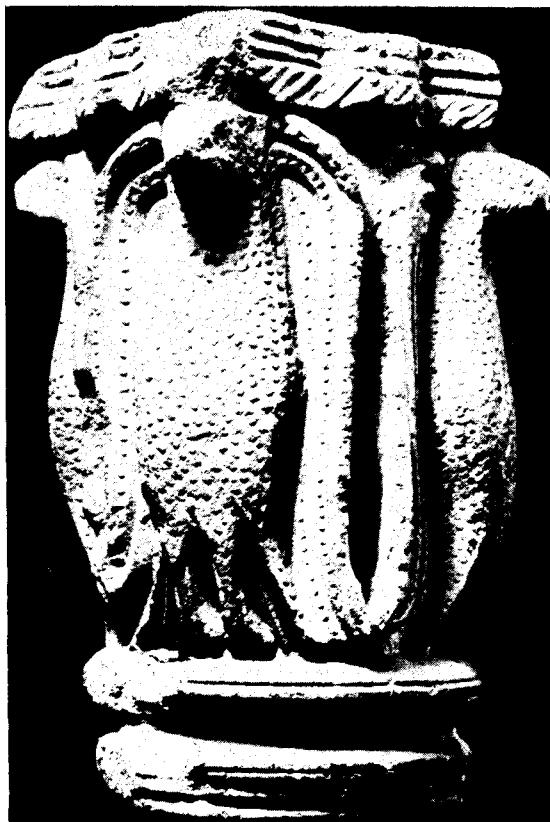
U okvirima refugija bile su: Blagaj na Buni, Čarakovo, Gornji Vakuf, Lepećica i Mali Mošunj.

Nije mogao biti ustanovljen ambijent za lokalitete: Kakanj — Dobojski Šiprage, Šuica, Varvara, Vrdolje i Zenica. Navodi Patscha o postojanju »trga okruženog građevinama« po red crkve u Zenici, ne isključuje samostan, jer na području te crkve nema inače tragova naselja — čak ni raspršenog tipa.

Drugo je pitanje u kakvom su odnosu bile naše kasnoantičke crkve sa velikim magistralnim cestama. U tom pogledu su naši podaci nešto konkretniji. Prije svega zapažamo da se episkopalna sjedišta nalaze na značajnim prometnicama: BALOIE-na cesti Salona-Servitium, DELMINIUM-u spletu cesta zapadne Bosne, BISTUE-na cesti koja se dolinom Bosne veže za Panoniju, a SARSENTERUM (ili SARSINTERON — kod Ravanata) — u potезу Anderba-Bistue, što je svakako moralo biti jedna od poprečnih magistrala na pravac Jadran — kontinent. Gotovo sve, dosad otkrivene, kasnoantičke crkve možemo vezati uz neku saobraćajnicu, tako da i nema posebnog razloga navoditi pojedine slučajeve, osim onih koji su najupadljiviji: Halapić, Prisoje, Crvenica, Otinovci, Varvara, Lisičići, Kakanj i Sarajevo.

Ne znamo da li je bilo privatnih crkava, sagrađenih na velikim imanjima.

Postojanje dvojnih crkava (Mogorjelo, Turbe, Zenica i Žitomisljici) i crkava koje imaju posebnu prostoriju s apsidom (Dabrawine, Mokro) dovodi na pomisao da je tu u pitanju postojanje monasterija. Status takvih građevina bio je već u mnogo navrata predmet rasprava (Th. Kempf, K. H. Schäfer, E. Mâle, I. Hubert, Kandler, Swoboda, Gerber,

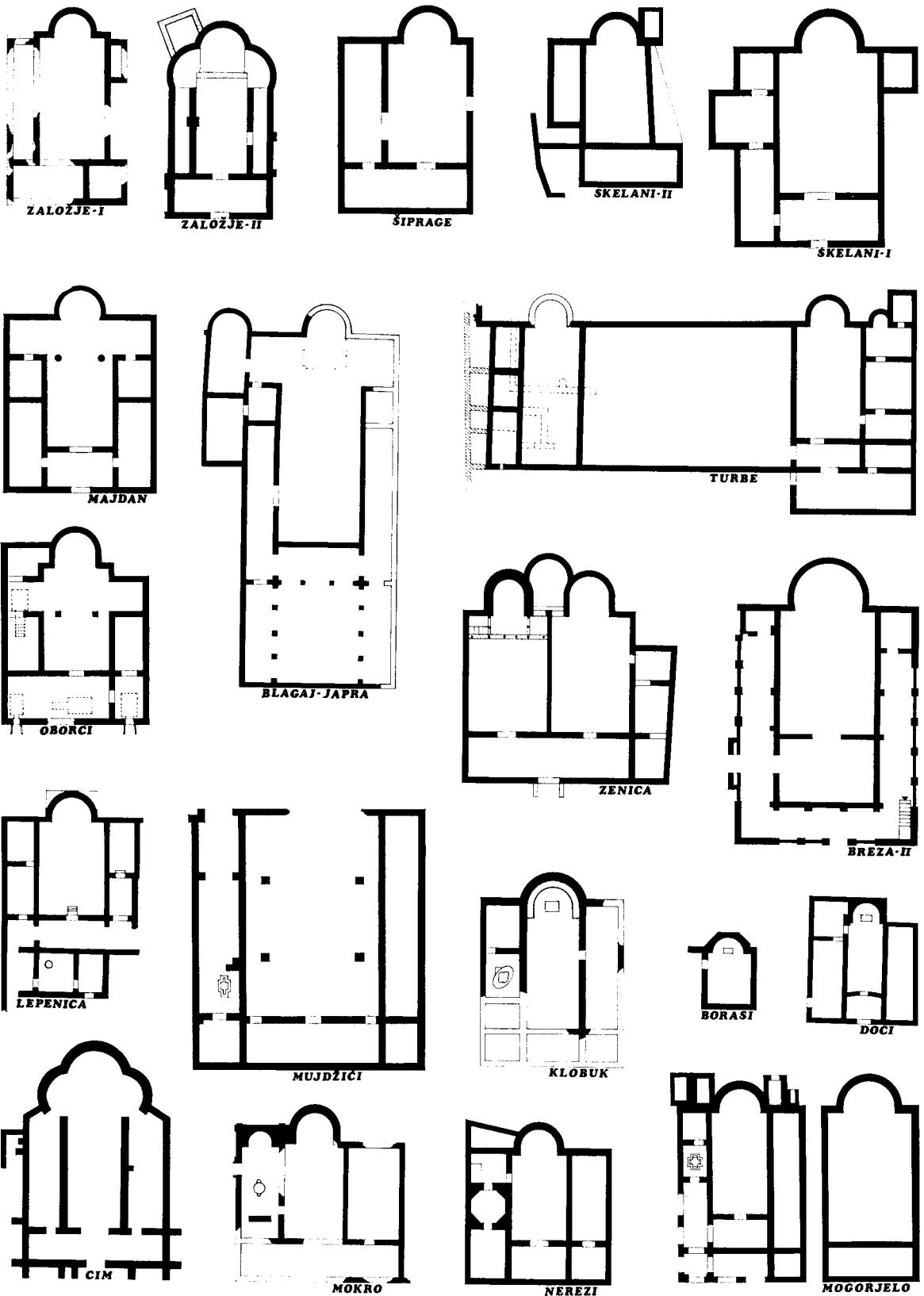
Sl. 155. Duvno, glavica stupa

Egger, Karaman i dr.), jer pisani dokazi o tome ne postoje, nego se sve tvrdnje osnivaju na prepostavkama. Tako Theodor Kempf misli da su zgrade mogle služiti za bogoslužja u ljetno i zimsko doba¹¹². K. Schräfer¹¹³ je mišljenja da je jedna od zgrada služila kao parohijalna crkva, a druga za skupne molitve kanonika. Ovakav zaključak nije loš, ali je autoru izmakla iz vida činjenica da je ljudi vezanih za skupne *horae* u katedrali vrlo malo, pa im nije potrebna čitava jedna crkva, nego tek mala prostorija u njoj. Emile Mâle¹¹⁴ je smatrao da su se u jednoj od crkava, posvećenoj Sv. Mariji,

¹¹² Th. Kempf, Ecclesia cathedralis eo quod ex duabus ecclesiis perficitur, Arte del primo millenio, str. 3 i d.

¹¹³ K. H. Schäfer, Pfarrkirche und Stiftskirche, Kirchengeschichtliche Abhandlungen 3 (1903), Stuttgart, str. 196—204.

¹¹⁴ E. Mâle, La fin du paganism.

Sl. 156. Pregled kasnoantičkih crkava u Bosni i Hercegovini

dijelili sakramenti, dok je ona druga, posvećena nekom mučeniku, služila za skupne potrebe vjernika. Mâle je, što se dedikacije tiče, polazio sa stanovišta prilika u franačkoj Galiji. Tamo su, za vrijeme Merovinga i Karolinga, gotovo sve katedrale posvećene sv. Mariji, a tek parohijalne crkve pored njih lokalnim svecima ili poznatim mučenicima, naročito sv. Stjepanu. To je, jednostavno, bio uhoodani običaj u Galiji, koji će se još jednom ponoviti u Mađarskoj za kralja Stjepana.

I. Hubert je neodlučan¹¹⁵. On ne zna zašto je na evropskom Zapadu došlo upravo do dedikacija koje spominje Mâle, ukoliko se to nije prakticiralo samo u drugoj četvrtini V stoljeća.

Kandlerovo mišljenje da dvojne građevine odražavaju liturgičku praksu kasne antike, utoliko što je jedna od građevina služila redovnoj liturgiji u parohijalnoj crkvi, a druga za kult mrtvih, bilo je kasnije prihvaćeno od Gerbera, Svobode i Eggera, pa i E. Dyggvea¹¹⁶. No, to stanovište nije moguće primijeniti na slučajeve u Bosni i Hercegovini. U Mogorjelu je upravo ona »parohijalna« građevina okružena grobnim komorama, a ni u jednoj od onih bez septuma i oltara (u BiH uviјek južna građevina) nije otkriven neki znak poštivanja mrtvih.

Na kult mučenika pomicala i Rudolf Egger.

Za bosansko-hercegovačke dvojne crkve karakteristično je sljedeće:

a) Sjeverna građevina je komplikiranog tlocrta. Prostor za vjernike je malen zbog nekoliko »nuzgrednih« prostorija, očito vezanih za liturgiju i dijeljenje sakramenata. U sjevernoj se nalazi oltar.

b) Južna građevina je jednostavna, bez nuzgrednih prostorija i — kako izgleda — bez oltara.

c) Između glavnih dvorana nalazi se diakonikon (Zenica, Žitomislići), ili — kao što je slučaj u Turbetu — tu stoji atrijalno dvorište (*paradisus*).

¹¹⁵ I. Hubert, *Les cathedrales doubles* Atti del Iº Congresso intern. di studi langobardi, Spoleto 1952, str. 167—176.

¹¹⁶ E. Dyggve, *History of Salonian Christianity*, Oslo 1951, prema njemu citirani su ostali autori.

d) Južna građevina služi samo za obavljanje molitava jedne zajednice koja zahštijeva veći prostor nego što je onaj za narod kada prisustvuje liturgiji. Prisutnici kod molitve u južnoj građevini žele biti odvojeni od naroda (Mogorjelo, Turbe), ali se služe istim diakonikonom (Zenica, Žitomislići).

e) Uz južnu građevinu prislonjene su neke prostorije bez kulnog značenja, možda za stanovanje (Zenica, Mogorjelo, Turbe, Žitomislići).

f) Kompleks je ograđen u veliko dvorište (Dabrvine, Mogorjelo, stari zidovi iz IV vijeka, Turbe, Zenica i Žitomislići).

g) Pored crkve nalaze se čelije (Dabrvine, možda, Zenica).

Sve ovo navodi na pomisao da mi u slučaju »bosanskih« dvojnih građevina možemo imati posla sa monasterijalnim institucijama. Ovu pomisao potkrepljuje i činjenica da se u vezi sa Prvim solinskim koncilom spominju predstojnici samostana u Dalmaciji, a i podaci o darovanjima cara Justinijana sv. Benediktu¹¹⁷. Time je zasvjedočen monaški život u provinciji Dalmaciji VI vijeka. Prikazi monaških likova na kapitelima u Dabrvinama, pojačavaju ovu pretpostavku, pa i dopuštaju ovu praksu duboko u unutarnjosti provincije.

Zanimljivo je, ipak, da se u nekim od ovih crkava nalazi i baptisterij (sa dubokom ukopanom piscinom), što se može tumačiti misionarskom djelatnošću osnivača crkve. Sergejevski je u više navrata zastupao mišljenje da izgradnju ovako brojnih crkava u jednom uskom rasponu vremena treba protumačiti misionarstvom u jednoj jedinstvenoj akciji. Misionarenje u nekršćenim krajevima bilo je ponekad povjerenio jednom čovjeku (sv. Bonifacije među Germanima i dr.), a ponekad monaškim zajednicama (npr. irski monasi). No, dok su neke akcije ostale zapisane kao historijska činjenica, dotle u slučaju zaleđa provincije Dalmacije moramo ostati ograničeni samo na pretpostavke na temelju arheoloških nalaza.

Pripisivanje dvojnih crkava u Bosni i Hercegovini samostanskim zajednicama

¹¹⁷ I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj I*, Split 1963, str. 80.

ničim ne obavezuje istraživače u Noriku ili Galiji da ovaj stav prihvate kao ispravan, i apliciraju na njihove prilike. Kršćanstvo je u tim pokrajinama imalo svoje individualnosti i svoje tokove razvoja, pa zbog toga je i na svoj način formiralo objekte. Drugim riječima, pretpostavke iznesene za slučaj Dalmacije ne moraju važiti kao uzorci za druge pokrajine i u onom slučaju kada su u pitanju slični objekti.

Mnogo teže pitanje postavlja pred nas pojava dviju istodobnih crkava u jednom mjestu, i na razdaljini od kojih stotinjak metara. Tu više nisu u pitanju dvojne crkve, *geminæ*, nego bogomolje koje su možda služile različitim kulturnim općinama. To su Breza, Skelani i Založje. U traženju rješenja za ovaj problem najbliža nam je misao prisustvo Istočnih Gota u ovim krajevima, u doba kada računamo s podizanjem ovih građevina. Urezane rune na jednom stupu istočnog portika, i germanski umbo od štita (VI vijek) u garotini izgorjelog krova crkve na desnoj obali Stavnje, u Brezi, dozvoljavaju pretpostavku da u ovom slučaju imamo pred nama arijansku bogomolju. Arijanske crkve nisu se razlikovale od onih koje su služile »pravovjernima«, bar što se tiče rasporeda objekata vezanih za liturgiju. Što se crkva u Brezi po svojim arhitektonskim osobinama izdvaja od drugih istodobnih građevina svoga vremena u Bosni, tomu neće biti uzrok dogmatske razlike njenih vjernika, nego neki drugi razlozi.

Po primjeru Breze možda je i gradnju jedne od crkava u Skelanima i Založju moguće pripisati vjerskoj (a još više društvenoj) izoliranosti Istočnih Gota u državi kojom su vladali.

Kasnoantičke crkve u Bosni i Hercegovini su malih razmjera, izuzev one što se nalazila pored metalurškog pogona u dolini Japre. Razlog tome bila je veličina naselja. Rekli smo već da u zaledu provincije Dalmacije nije bilo većih urbanih aglomeracija, nego su plemenska svijest i privrženost baštini bili jači od italskog smisla za zbijene zajednice gradskog tipa. Tu, dakle, leže razlozi za skromno dimenzioniranje građevina, površne zanatske usluge i vrlo individualno kon-

cipirane ukrase. U većim gradskim zajednicama sve bi to bilo dotjeranje i uniformnije.

Izuvez Cim i Klobuk, čini nam se da su graditelji ovih crkava radili više »od oka«. Neuredno složeni zidovi bili su ožbukani, a rijetko oslikani (Majdan i Mokro).

Oltarne pregrade bile su od kamena i drveta. Od onih prvih sačuvali su se u više ili manje slučajeva elementi po kojima ih je moguće sa, isto tako, više ili manje domišljanja rekonstruirati. One drvene su, svakako, uništene, i samo u nekim slučajevima sačuvale su se osnove, ili bar tragovi na mjestima gdje su one stajale.

Kamene septume imale su, koliko nam je poznato, ove crkve: Breza I, Cim, Dabrvine, Klobuk, Mokro, Potoci, Založje i Zenica. Drveni su bili u Čarakovu, Docu, Mogorjelu, Nerezima, Oborcima, Skelanima i Turbetu. Nije sa sigurnošću ustanovaljeno kakve su bile pregrade u Brezi II, Čitluku, Lepenici, Majdanu, Mujdžićima i Šipragama.

Koliko se na temelju sačuvanih ostataka može prosuditi, naše oltarne pregrade bile su u obliku pergola (*templon*). Stupovi su se sastojali od četvrtastog bazamenta, visokog oko 1 m; na njemu je stajao okrugli stup promjera 0,18 do 0,22 m sa odgovarajućim kapitelom. Obično su sva tri ova elementa bila načinjena od jednog komada. Izradivanje baza i korpusa stupova od jednog komada je običaj koji se javlja u V vijeku. Stupovi su dotjerivani na tokarskom kolu (Breza, Duvno, Klobuk), ili su klesani dljetom, pa nareskani zubačom (Mogorjelo, Potoci, itd.) — što je, i opet, karakteristika kasnoantičkog načina izrade.

Izmjeđu bazamenata nalazile su se užlijebljene ploče pluteja. Pluteji su prvo bitno bili probušeni kao tranzene (Čipuljić, Mali Mošunj), dok se, vjerojatno, u drugoj pol. V vijeka, javljaju pune ploče sa likom i simboličnim ornamentima, izvedenim u reljefu.

Stupovi su bili odozgo povezani gredom: u Dabrvinama od kamena, a ponegdje možda i od drveta.

Korpsi stupova rjeđe su bili ukrašeni reljefima, a češće raznovrsnom hori-

zontalnom profilacijom. U Dabrvini se javlja kao ukras vinova loza koja raste iz *calix-a*, sa lišćem i grozdovima. Stupovi u Brezi, Duvnu i Zenici bili su izrađeni na tokarskom kolu, pa tako nije bilo teško ukrasiti ih profiliranim prstenovima, i zonama u obliku trohila. Bilo ih je i sa tordiranim kanelurama, kao u Dabrvinama — ali to je za ove krajeve iznimam slučaj.

Stupovi pergola templona nisu imali izrazite baze na prelazu od bazamenta ka korpusu, jer ono nešto torusu slične prstenaste plastike pri dnu stupa još uvihek ne bismo mogli svrstati u pojam baze.

Što se veličine tiče, septumi bosansko-hercegovačkih kasnoantičkih bogomolja bili su isto tako skromni kao što su bile i građevine u kojima su se nalazili. Broj stupova ograničen je na 4 (Dabrvine) ili 6 (Zenica) komada. Teško da ih je više bilo, ali ih nije moglo ni manje biti, jer to nije dozvoljavala širina naosa.

Za izradu kamenih septuma upotrebljavan je mekani kamen, uglavnom muljika, a rijetko pješčar. Nigdje se nisu sačuvali tragovi višebojnog premazivanja. Ukrasi na njima dolazili su do izražaja angažiranjem oskudnog bočnog svjetla sa prozora.

Efekti su pojačavani draperijama od tkanina koje su bile obješene na epistilnoj gredi, no i sa kandilima (Turbe) — pa i uljenim lampama od gline (Mujdžići, Turbe-Varošluk).

Oltar se nalazio u presbiteriju, tj. apsidalnom prostoru, iza septuma. Činila ga je ploča od mramora, nešto udubljena u profiliranom okviru. Počivala je na 4 stupića koji su bili usađeni u za to posebno izgrađenu osnovu u podu. Neki oltari sadržavali su *sepulchrum*, kao u Borasima¹¹⁸ i Cimu. U Zemaljskom muzeju čuva se postolje neke oltarske menze sa malim žlijebom za moći. Njegovo porijeklo nije poznato¹¹⁹, a može biti iz srednje ili zapadne Bosne. Budući da se u zaleđu provincije Dalmacije kršćanstvo širilo sa

¹¹⁸ Ć. Truhelka, Starokršćanska arheologija, str. 104, sl. 30.

¹¹⁹ D. Sergejevski, Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja, GZM, NS, III (1948), str. 173—174, sl. 4 i 5.

znatnim zakašnjenjem, to ovdje nije bilo mučenika, pa su tako sepulchrumi bili više simboličnog značaja, kao što je bio i ovaj: u njega su se mogli smjestiti tek neznačni fragmenti kostura. Takav »sepulchrum« će se vremenom »penjati« u menzi oltara naviše, pa će vremenom dobiti svoje mjesto u samoj tabuli. To je, možda, razlog što u našim bazilikama nismo našli otvore za smještaj moći.

Nosači menze bili su ukrašeni kao stupovi.

Što se sjedala i prijestolja tiče, mi, dakako, možemo govoriti o onim crkvama u kojima su ona bila izgrađena od kamena. Moguća drvena sjedala su svakako razorena u davna vremena.

Zidana sjedala su bila jednostavna — ona prate tok apside, s tim što su u dnu apside prerastala u episkopalni *thronus*. Debeli zidovi apside u Klobuku možda upravo potječu od apside i substrukcija subselja, a manje je vjerojatno da su tu debljinu uvjetovale neke nadgradnje u apsidi, — kalota ili nešto tome slično. Subselja, naime, nisu uvihek bila izgrađena zajedno sa građevinom, što se moglo vidjeti u Oborcima. Iznimku možda i čini slučaj bazilike u Klobuku, pa otuda tako debeli jedinstveni temeljni zid.

Ova sjedala nisu bila umjetnički dotjerivana. Izgleda da su bila samo obložena tkaninom, jastucima i sličnim predmetima za udobnije sjedenje. Taj običaj nam je poznat sa mnogo mozaika iz onoga vremena. Tragova nekih drvenih obložaka nije se našlo.

D. Sergejevski je neke komade ukrašenog kamenog namještaja u Dabrvinama rekonstruirao kao okvire tronusa i subselja¹²⁰. Nalazno mjesto tih predmeta nije bilo poznato, ali u dilemi oko namjene tih objekata, misao o presbiteriju je realna. No, kompleks Dabrvina je iznimam, i misao o samostanu ima svojih osnova. Tako možemo razumjeti i ukrašena sjedala u njenoj apsidi.

U Majdanu i Oborcima nađena su, negdje između prostora za narod i presbiterija, dva poveća stupa za koje se može pretpostaviti da su nosili *arcus triumphalis*. Da li je to bio u pravom smislu zidani luk, nošen od dva stupa, ili je to

¹²⁰ D. Sergejevski, Dabrvina, tab. XVII.

bio samo nadomjestak — iluzija te predodžbe — teško je reći. U Oborcima se na tom mjestu nije našlo kamenje koje bi se moglo pripisati nekom svodu. Međutim, u prostoru apside nađeno je vrlo mnogo koničnih blokova sedre (sa crvenim pre-mazom) za koje se u prvom trenutku mislilo da potječe od apsidalne polukalote. Nije, međutim, isključeno da se grada trijumfalnog luka u jednom trenutku navela i srušila prema apsidi. O nadogradnji kod stupova u Majdanu nemamo podataka jer je ta građevina iskopavana od nestručnog lica.

U bosansko-hercegovačkim crkvama kasne antike ambon je bio gotovo nepoznat. Za baziliku u Zenici postoji izvještaj u kome se spominje konstrukcija slična ambonu, a možda je i u Majdanu postojalo tako nešto slično. No, ta dva slučaja su izuzetna, pa se o ambonima ne može govoriti kao o karakterističnim elementima unutrašnje opreme ovih građevina.

Kasnoantičke crkve u Bosni i Hercegovini stajale su, kako izgleda, na slobodnom prostoru. Iznimno se pred bazilikom u Zenici sterao prostrani »trg« uokviren zgradama. To je mišljenje iznio K. Patsch u jednoj primjedbi¹²¹, pa tako ne znamo na temelju čega je on dao ovu svoju izjavu.

Crkva u Blagaju — Japra, imala je atrij a za onu u Turbetu možemo samo pretpostaviti. Na oba ova lokaliteta nisu se sačuvali kameni stupovi. Možda su oni bili od drveta, a možda su postojali zidani stupovi sa svodovima ili, možda, drvenim gredama. Ne znamo što znači »trg« južno od crkve u Zenici, što spominje K. Patsch¹²².

Baptisteriji su se nalazili, obično, u sredini sjevernog niza bočnih prostorija. Konstatirani su u sljedećim građevinama: Blagaj na Japri, Čim, Crvenica, Čipuljić, Doci, Klobuk, Lepenica, Mali Mošunj, Mogorjelo, Mujdžići, Nerezi i Prisoje. Svi su oni prvobitno bili građeni duboko u podnici, pa kasnije pregrađivani.

Pitamo se koje su od ovih crkava bile episkopalne rezidencije, a koje su služile

parohijalnim funkcijama. Pri tome ne smijemo zaboraviti da je, upravo, u vrijeme koje se tretira u ovom radu, došlo do promjena u crkvenoj upravi i ritualu. Pojam *episcopusa* u IV i dijelu V stoljeća, nije istovetan onom u VI stoljeću, a način krštenja, uzmimo kao primjer koji je utjecao na oblikovanje crkvenog prostora, takođe je u međuvremenu doživio promjene.

U IV i V stoljeću svaka slobodna *civitas* imala je svog *episcopusa*, no kompetencije tih »biskupa« nisu prelazile vlast jednog arhiprezbitera u kasnijem smislu. Rekli smo već da se u čitavom zaleđu provincije Dalmacije do sada naišlo na svega dva nesigurna podatka o postojanju kolonija (AQUAE Š... i RIS...) dok se u mnogo većem broju javljaju municipiji (BISTUE, DELMINIUM, DILUNTUM, DOMAVIA, SALVIAE itd.) — možda u svemu oko 20 takvih samouprava. Što se, međutim, dogodilo sa plemenskim *civitates*? U prvim vijekovima izričito su nam iskazane neke od njih (IAPODES, DAE-SITIATES), ali je kasnije mreža municipalija manje-više pokrivala cijeli teritorij provincije, što je samo po sebi isključilo potrebu tribalnih civitasa. Ako plemenske *civitas* u ovo kasno doba nisu više pravno postojale, jedva bismo mogli očekivati da bi i za tu kategoriju rimske upravne administracije postojao posebni *episcopus*.

U VI stoljeću pojam biskupa dobija nove kvalitete. Tada su na užem teritoriju Bosne i Hercegovine zabilježene svega 4 biskupske rezidencije (DELMINIUM, BALOIE, BISTUE I SARSENTERUM)¹²³. Bestoenski biskup se (530. g.) čak i tuži na preglomaznost svog teritorija. Predstojnici municipalnih crkvi ne nose tada više naslov biskupa, ali su zadržali svoje stare funkcije, kao što je, na primjer, krštenje.

Ostaje nam sada otvoreni problem da li je ijedna od dosad otkrivenih crkava u Bosni i Hercegovini bila rezidencijalna crkva neke biskupije u današnjem smislu — a što vuče svoje korijene još od VI stoljeća, ili su one bile samo sjedišta municipalnih *episcopusa* u smislu IV i

¹²¹ K. Patsch, WMBH, XI (1909), str. 110, primj. 2.

¹²² K. Patsch, GZM, 1906, str. 156, bilješka 3.

¹²³ Siscia, Cibalae, Sirmium i Narona protezale su svoju jurisdikciju i na dijelove teritorija Bosne i Hercegovine.

V stoljeća, dakle ličnosti i funkcija koje su danas u rangu »*parochusa*«. Ovo drugo ima više osnova.

Druge je pitanje zašto su u relativno kratkom roku izrasle tolike crkve u Bosni i Hercegovini. Vremenski, one su u glavnom vezane za dominaciju Istočnih Gota u ovim krajevima, a poznato je da je upravo u to doba ovdje vladala slična netrpeljivost između starosjedilaca i vladajućeg sloja. Možda, upravo, tom činjenicom možemo protumačiti ovaj fenomen.

Spomenuli smo da je u času raspadanja Rimskog Carstva Crkva postala baštinik i čuvar njegovih tradicija: latinskog jezika, pojma vlasti i univerzalnosti. URBS AETERNA nastavio je tako život kao nestvarni, a ipak svugdje i svagda prisutni CIVITAS DEI, usred bura i va-

lova što su zapljuskivali njegove obale sa svih strana. Tako je, u času kada se Carstvo ovdje ugasilo (480), Crkva postala njegov idejni nasljednik i onaj organizacioni fakat koji je ljudima dočaravao iluziju pripadnosti rimskom svijetu i građanstvu.

Što je, dakle, preostalo »provincijalima« u gotskoj državi, nego da zbiju redove i da gradnjom crkava dokažu prisustvo one sile koja se smatrala čuvarom rimske baštine. A uz to je postojao i pravi car, onaj u Konstantinopolu, koji je gašenjem Zapadnog Carstva postao vladar Ekumene. Nisu, dakle, Istočni Goti bili oni koji su forsirali gradnju crkava u ovim krajevima, nego je njihovo prisustvo bilo tihi razlog da se te crkve grade.

Sepulkralni spomenici

Od građevina namijenjenih kultu mrtvih kasnoantičkog doba malo se sačuvalo objekata koji su izgrađeni u klasičnom stilu. Iznimku čini zgrada mauzoleja u Šipovu, kod Jajca¹ (sl. 157). Detalji same građevine ostali su nam nepoznati, jer su se do nas sačuvali samo dijelovi pročelja, nađeni porazbacani pored rijeke, po svoj prilici pripremljeni za gradnju mosta u kasnije tursko doba. Prema sačuvanim dijelovima zabata, korniža, i friza možemo pretpostaviti da je pročelje ovog mauzoleja bilo izgrađeno u okvirima poznatih normativa za klasične građevine. Sudeći po visini epistilnih elemenata, pa uvažavajući raspon unutrašnjeg polja zabata, modul ove građevine iznosi oko 25 cm, što za cijelokupno zdanje, zajedno sa stilobatom, daje visinu od oko 8,5 metara. Da li je pročelje bilo oblikovano kao tetrastilni *prostilos*, ili pak kao *templum in antis*, slično nalazima na Paniku, kod Bileće², to je na temelju raspoloživih nalaza teško reći. Sudeći po natpisu, porodica pokopanih osoba stekla je rimsko građansko pravo od jednog vladara iz dinastije Konstantina Prvog, a imena na spomeniku (*Apollinaris, Honorius, Frontinus i Maxima*) su ionako karakteristična za IV vijek. U to doba možemo datirati ovaj naš spomenik. *Tabula ansata*, ubačena u friz, uokvirena je dvoprutim prepletom loze motivom koji je u klasičnoj antici bio u ovom obliku nepoznat, pa, prema tome, spada u novine koje je sobom donio IV vijek.

¹ D. Sergejevski, Kasnoantički spomenici iz Šipova, GZM, NS, VII (1952), str. 41—57.

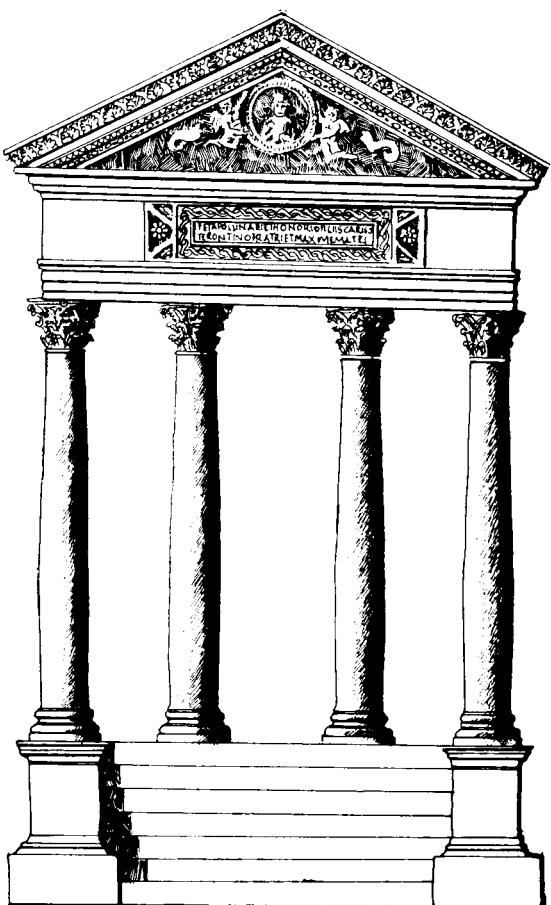
² I. Cremošnik, Prethodna istraživanja na rimskom lokalitetu na Paniku, GZM, NS, XV—XVI (1960—61), str. 173—184.

Mnogo skromniji ali ne manje zanimljiv je mauzolej u Turbetu kod Travnika³. To je jednostavna *cella* sa lezama na vanjskom zidu i podzemnom grobnicom (sl. 158). On se znatno razlikuje od spomenika u Šipovu. Dok je šipovska građevina koncipirana uglavnom u klasičnom stilu, svojstvenom Zapadu, građevina u Turbetu ukazuje na novo vrijeme u kome će tendencije Istoka doći do znatnog izražaja. Prije svega, lezene, koje ovde imaju čisto estetski karakter, karakteristične su za arhitekturu koju smo preko Sirije primali iz istočnih provincija. Mauzolej u Turbetu ukazuje nam nadalje na utjecaje koje je na ove krajeve vršila Salona, gdje su otkrivene slične građevine koje su vrlo vjerojatno poslužile kao uzorak za ovu. Utjecaj Sirije na arhitekturu u Primorju bio je pojačan i znatnim naseljavanjem Orientalaca u Saloni, gdje su se tako i među prvim biskupima ovoga grada našla dva Sirijca: Domnije (Dujmo) i Primus.

Mauzolej je sagrađen u V vijeku, pa nam konfrontiran sa nešto starijim mauzolejem u Šipovu rječito govori o promjenama koje su se događale u ovom vremenu.

Kada se već nalazimo u domeni cemiterijalne arhitekture, onda treba da imamo u vidu brojno zastupljene grobne komore koje su otkrivene gotovo u svim krajevima Bosne i Hercegovine. Komore su pravokutnog oblika, oko 2,2 do 2,4 m dužine, i oko 1,6 do 1,7 m širine, polukružno su presvedene, a uz obje dužne strane nalazi se po jedan ležaj, *kline*, nešto povиšen u odnosu na uski hodnik ko-

³ D. Sergejevski, Kasno-antički mauzolej u Turbetu, GZM, NS, VI (1951), str. 135—145.

Sl. 157. Šipovo, pročelje mauzoleja

ji se nalazi između njih. U komoru se ulazi kroz četvrtasti otvor veličine nešto preko pola metra jedne strane. Zidovi su bili ožbukani.

Dakako da se u pojedinim slučajevima odstupalo od ove sheme. Tako je klini za polaganje mrtvaca u jednoj od komora u Oboircima⁴ bila vrlo niska, oivičena niskom zidanom ogradom, i — dovoljno široka za dvije osobe — postavljena u jednom kraju komore, uz sjeverni zid. Očito je bila namijenjena za sahranjivanje dviju osoba. Nadalje se, kod onih komora što su bile unutar građevina, ulaz sastojao od nešto veće ploče koja se nalazila u podu. Ispod nje su bile stepenice i mali hodnik kojim se prilazio u komoru, koja nije bila još posebno zatvorena. Komore, kojima se pristupalo izvan građevine, imale su ulaze zatvorene kamenim pločama.

⁴ Đ. Basler, Bazilika u Oborcima, Naše starebine VII (1960), str. 59—72.

Mrtvaci su sahranjivani u drvenim sanducima okovanim željeznim sponama. Nakon izvjesnog broja godina komore su otvarane, kosti mrtvaca i ostaci sanduka odbačeni su u hodnik, a na upražnjenu klinu položen je sljedeći mrtvac. Ukopanim osobama nije u ovom slučaju podizan poseban spomenik, niti je grob na površini zemlje bio obilježen posebnom arhitekturom.

Običaj pokopavanja u komore podsjeća donekle na katakombe. Pored čisto jevrejskih katakombi koje su postojale u Rimu, u novije doba otkriven je u Galileji veći broj podzemnih hodnika i prostorija koje su služile za ukop mrtvaca⁵, pa nije isključeno da su i rimske kršćanske katakombe zapravo nasljedstvo iz jevrejskog kuturnog dobra. Ta ideja podzemnih ukopnih prostorija prenosi se zatim, nakon Milanskog edikta, u obliku komora, kao minijaturnih katakombi, na široka područja, a u kriptama romanskih crkava doživljava svoju veliku renesansu. Paralelno sa komorama teče i kult mučenika, no budući da mitrački raspoloženi Iliri u Bosni i Hercegovini nisu dali mučenike u prvim vijekovima kršćanstva, to je u našim krajevima izostalo osobito poštivanje nekog kultnog mjesta, kao što su, na primjer, Manastirine u Solinu. Zbog toga se ovdje, u Bosni, komore nalaze ili u sporednim prostorijama crkava (Oborci, Turbe, Čitluk kod Jajca) ili savsim daleko od njih (Blagaj na Japri).

Nešto rjeđi način ukopavanja predstavljaju sarkofazi izrađeni od muljike i vapnenca. Većina tih sarkofaga potječe iz vremena kasne antike. Među ukrašenim primjercima ističe se sarkofag iz Bačevića kod Mostara (sl. 159)⁶. Načinjen u oblicima koji su bliski klasičnom dobu, on će ipak biti proizvod kasnijeg vremena, sudeći, barem, po prikazima loze i grozdova na akroterijima. Na jednoj dužnoj strani, koja kod sarkofaga predstavlja čelo spomenika, isklesano je uokvireno polje za natpis, *tabula ansata*, ali je sarkofag ostao ipak anepigrafičan.

⁵ V. Nedomački, Stara jevrejska umetnost u Palestini, Beograd 1964, str. 103—124.

⁶ V. Radimsky, Preistoričke i rimske starine kod Bačevića blizu Mostara, GZM, IV (1892), str. 332—336.

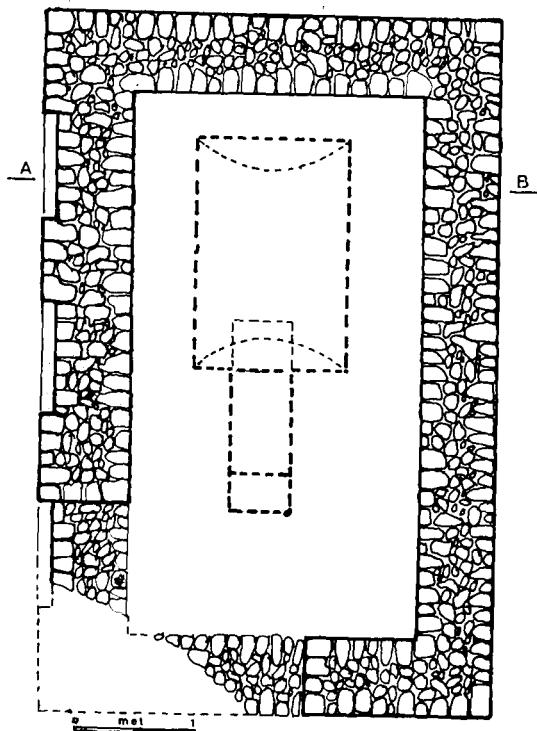
Nešto mlađi po obliku je sarkofag na Mogorjelu, izrađen vrlo uredno, ali bez ikakvog posebnog ukrasa. Po obliku je on inače dosta sličan onom presbitera Anastasa iz Slanog kod Dubrovnika, datiranog u 461. godinu.

Lijep primjerak ukrašenog sarkofaga potjeće iz ruševina Kasnoantičke bogomolje u Čerinu, sada smješten u dvorištu pored današnje crkve. Tu je, na čeonoj strani, u reljefu, prikazan križ u krugu, kome se donji krak produžuje još jednim dijelom izvan kruga (sl. 160). Motiv donekle podsjeća na varijantu tzv. egipatskog križa, *ankha*, iako je naglašenim krugom možda zamišljen samo aureol. I ovaj sarkofag rado bismo datirali u V vijek.

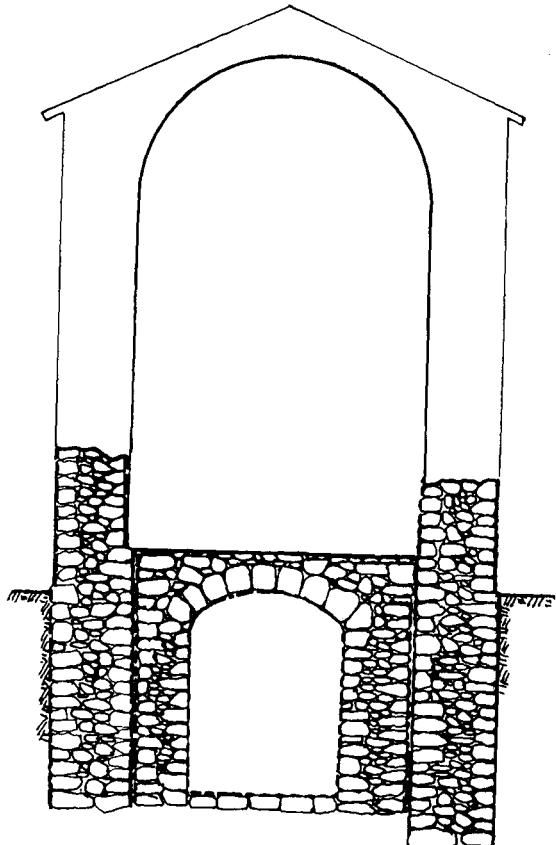
Kasnoantičkom dobu pripadaju vrlo zdepasti sarkofazi iz M u j d i c a, sada

u zbirci franjevačkog samostana u Jajcu⁷ (sl. 161). Oni su tipičan primjer proizvoda rustične provincije koja često u težnji da imponira, prelazi u hipertrofiju. Majstor jednog od ova dva sarkofaga nije se, naime, pri izradi poklopca zadovoljio samo prikazom zabata na užim bočnim stranama, nego je takve zabate stavio i na uzdužno čelo, među akroterije koji su zapremili gotovo preko polovine cjelokupne dužine sarkofaga, a svojom visinom dosegli su vrh zabata. Ovom vremenom pripadaju i drugi nalazi, tako: sarkofag iz Š a r g o v c a kod Banje Luke, iz V i n j a n a kod Posušja i dva fragmentirana primjerka iz B l a g a j a na Japri.

⁷ D. Sergejevski, Kasno-antički spomenici iz okoline Jajca, GZM, L (1938), 2, str. 49—64.

Sl. 158. Turbe, mauzolej

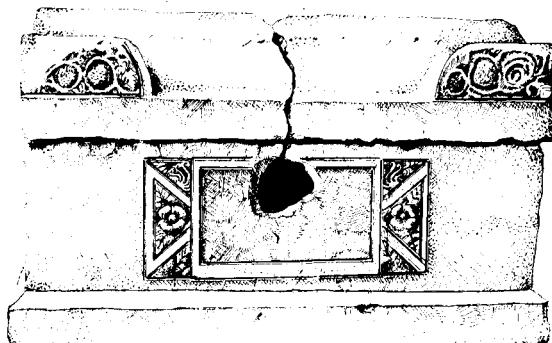

Dobu oko IV vijeka pripadaju ukopi u grobnicama načinjenim od tegula koje su položene u obliku krova. Pored Mognjela zatečen je veliki broj ovakvih ukopa, očito nekropola robova na državnom imanju. Dva groba, pored samih sjevernih vrata, svakako potječu iz vremena kada je zbog provale barbara vrijeme bilo nesigurno, pa su ukopi vršeni u tajnosti, a zbog toga i sasvim blizu vrata.

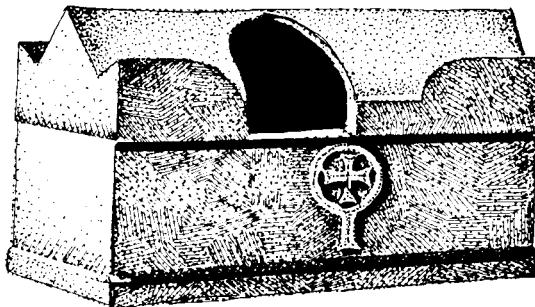
Probijanje sarkofaga zapaženo je samo kod primjeraka iz Bačevića i u Čerinu. To obijanje grobnica tumači se na razne načine, no nećemo biti daleko od istine ako to dovedemo u vezu sa Teodoričevom akcijom prikupljanja zlata. Sarkofazi su često bili uzidani u gradevine, pa se otuda nisu mogli otvarati podizanjem poklopcia, nego probijanjem čeone strane. Možda je ovdje u pitanju i otvaranje *fennestella* za kult mrtvih, no, pretpostavljamo, da bi u tom slučaju otvor morao biti uredniji.

Možda je jedan od najzanimljivijih spomenika nadgrobne plastike kasne antike nadgrobna ploča iz Zenice⁸ sa prikazom četiri figure (sl. 162). Kompoziciju čini edikula, pročelje zgrade sa podnožjem, dva stupa, epistilom i zabatom sa akroterijima. Uski, dugački stupovi stoje na dosta naglašenoj jednostavnoj osnovi. Njihovu glavicu čini stilizirani akantov list koji zauzima gotovo cijelu plohu glavice. Uz rubove kapitela teče vrpca koja se na gornjim uglovima završava u volu-

⁸ D. Sergejevski, Spätantike Denkmäler aus Zenica, GZM, XLIV (1932), 2, str. 35—56.

Sl. 159. Bačevići, sarkofag

Sl. 160. Čerin, sarkofag

te, okrenute prema unutrašnjem polju. Abak ne postoji. Na stupovima počiva glatka epistilna greda sa urezanim ukrasom u obliku tri vodoravne crte i nizom polumjesečastih zareza. Vrlo naglašen akroterij ukrašen je sa dvije rakovice i manjom rozetom u krugu. U zabatu se vidi veliki krug, u kome se vjerojatno nalazio prikaz rozete.

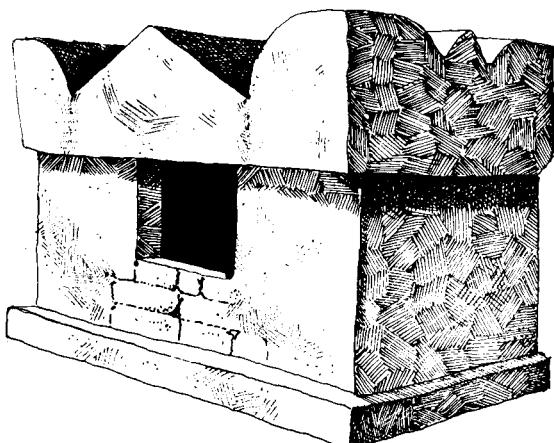
U slobodnom prostoru edikule prikazane su 4 ljudske spodobe: jedna žena i tri muškarca. Žena je lijevom rukom zagrila mladića do sebe, a desnom mu daje predmet sličan jabuci, obučena je u košulju (*tunicā*), a preko nje je haljina sa dugim rukavima. Preko ramena prebačen je šal sa dugim resama. Glatko počešljana kosa proviruje ispod vezene kape. Nakićena je naušnicama i ogrlicom, na prsimu je pričvršćena agrafa, a na dva prsta vidi se prstenje. Druga figura je dječak obučen u košulju sa dugim uskim rukavima, a preko toga je prebačen ogrtač (*sagum*). Desnom rukom zagrljio je ženu, a u lijevoj drži torbu. Ogrtač je na desnom ramenu prikopčan krstastim fibulom. Isto tako odjevene su i ostale dvije osobe. Treća osoba, možda otac, prikazana je kao zreo bradati muškarac, sa pločicom za pisanje i testamentom (*volumenom*) u lijevoj, a stilusom u desnoj ruci. Četvrta figura predstavlja odraslog muškarca, koji je svoju desnu ruku položio preko ramena čovjeka do sebe, a lijevom rukom pokazuje na testamenat.

Na sve tri muške figure urezan je *crux gammata* sa kracima koji su okretnuti u smjeru protivnom od kazaljki na satu. To je *sanbastika*, simbol smrti.

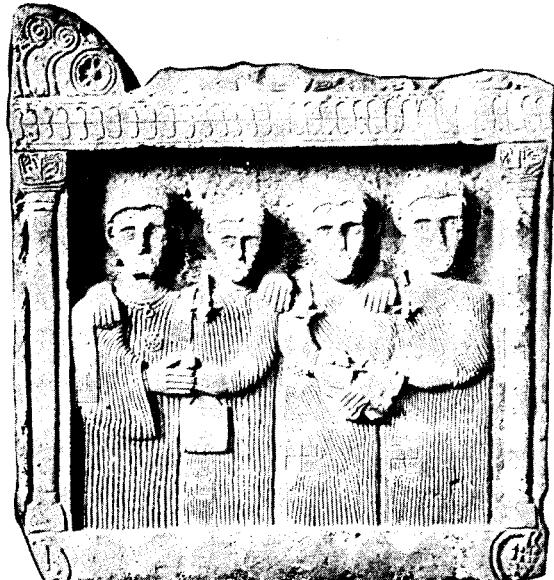
Spomenik potječe s početka IV vijeka. Nošnja, kratko šišana kosa i brada kod muškaraca, a zaglađena kosa kod žene, zatim uska, isposnički izdužena lica, s očima koje ukočeno gledaju preko posmatrača nekud u daljinu — to su karakteristike plastike ovoga doba. Sagledan u cjelini, ovaj reljef teži u svemu ka ukočenosti i tipiziranosti. Figure postaju, zapravo, stilizirani ornamenti, njihova bezoblična tijela pretvaraju se u niz okomitih crta, a njihove ruke, isto kao i glave, izgledaju samo kao uopćene dekoracije, bez nastojanja da se pojedinci naglaše individualnostima poteza lica ili pokreta udova. Koliko je tu idejne sličnosti sa arhitekturom Mogorjela! Ne samo da su ovi spomenici nastali u isto vrijeme, nego, evo, ovdje vidimo kako se činovnička despotija Dioklecijanovog doba odrazila na psihu ljudi, pa tako i na spomenicima koji su nastali u ovo doba.

Svakako da je i vrijeme ovdje učinilo svoje. Primitivna sredina, tek zapahнута idejom antike, davala je kao odjek tih poziva umjtnost interpretiranu na svoj način. Druga je stvar što je upravo ta primitivna i poluromanizirana sredina bila vitalnija, i što je vremenom dala ton čitavom društvu, pa i umjetnosti antike.

Figure na reljefu iz Zenice čine niz koji još nije sasvim naglašen, ali se njegove tendencije već naziru.

Sl. 161. Mujdžići, sarkofag

Sl. 162. Zenica, nadgrobna ploča

Zenički reljefi s početka IV st., i prema svoje povezanosti sa umjetničkim nazorima koji su svojstveni kasnoj antici, predstavljaju već naglašen korak dalje u razvoju stila i ukusa. Prikazi na tim reljefima, i pored dosta jasno fiksiranog vremena u kome su nastali, prikazuju već u vrlo naglašenoj mjeri tendencije koje zapravo pripisujemo kasnijem vremenu.

Za nas je posebno zanimljiva nadgrobna stela, nađena u selu Putičevu (sl. 163)⁹. Likovna tema ovog spomenika je uobičajena na ilirskom području u III i IV stoljeću. U gornjoj edikuli nalazi se poprsje muškarca sa svitkom testamenta. U donjem dijelu čovjek u potpasanoj tunici pridržava konja. Ta nam figura otvara da je majstor stele isti onaj klesar koji je izradio i ploču sa povorkom ljudi, nađenu u susjednom selu Mali Mošunj. Stela iz Putičeva značajna je i kao predstavnik jednog novog stila i ukusa što ga susrećemo u IV st. u srednjoj Bosni, a naročito u području municipija BISTVE. Stela nam, osim toga, pomiče vremensku granicu građevina na Crkvini u Malom Mošunu prema IV stoljeću, čime možemo

⁹ A. Hoffer, Nalazišta rimskih starina u travničkom kotaru, GZM, VII (1895), str. 50. Predmet je prvi opisao M. Hoernes u Alterthümer, II, str. 895 i d.

Sl. 163. Putičevo, nadgrobna stela

protumačiti i nešto osebujnije likovne osobine namještaja ove crkve. Za njeno nešto ranije datiranje govore, uostalom, i nadsvođene grobnice, čija izgradnja u Bosni i Hercegovini neće biti mlađa od V vijeka.

Vrlo lijep primjerak cemeterijalne arhitektonske skulpture predstavlja ulomak stele iz IV vijeka, nekadašnje nekropole metalurga iz Blagaja na Japri (slika 164). Spomenik je bio razlomljen i ugrađen kao spolij u zid bazi like iz VI vijeka. Naizgled rustični rad, odaje ipak ruku majstora koji je uspio dati portretu izraz određene ličnosti, sa potezima lica koji odaje određeni karakter. Plošna obrada površine lica, nos jednostavno izrezan, usta data običnim rezom i uši oblikovane kao slatkodovne školjke, sve je to dato u interpretaciji

koja je karakteristična za IV vijek; tome odgovara i način na koji je prikazana kosa i brada. Portret ovog mezejskog metalurga, dat u stilu naivaca, spada među najbolje primjerke domaće umjetnosti IV vijeka u Bosni i Hercegovini.

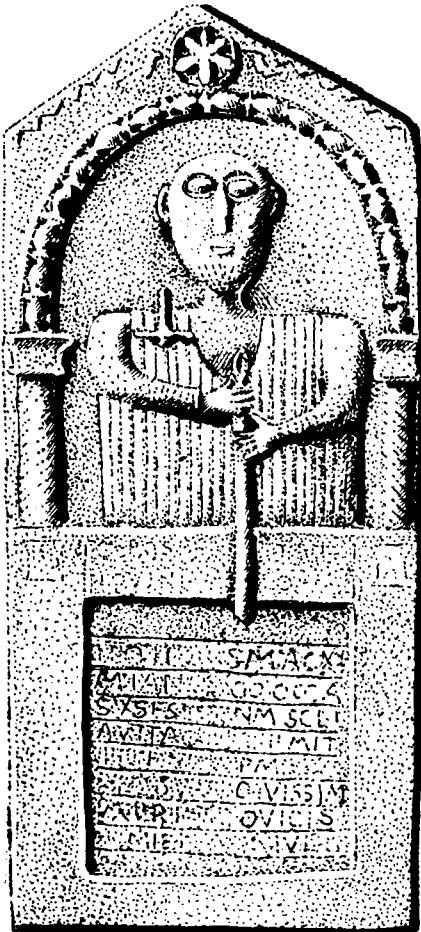
Vrlo zanimljiv je spomenik u obliku stele, uzidan u današnju crkvu u Ribniku kod Ključa¹⁰, a porijeklom iz sela Srijede na Sani (sl. 165). U njegovom gornjem dijelu, u edikuli koja je polukružno presvođena, prikazan je u plitkom reljefu vrlo nesrazmjerno lik muškarca sa kratkom bradom. Objema rukama čovjek drži kopljje. Nabori haljine dati su jednostavnim okomitim crtama, a na desnom ramenu prikazana je krstasta fibula. Lice je dato vrlo primitivno: uvrh glave nanesene su povelike oči, slične onima na reljefu ilirskih bogova iz Opačića, kod Glamoča (I vijek; slika 166)¹¹, a između

¹⁰ D. Sergejevski, Rimski kameni spomenici sa Glamočkog i Livanjskog polja i iz Ribnika, GZM, XL (1928), str. 79—98.

¹¹ D. Sergejevski, Dijana i Silvan, GZM, XLI (1929), str. 95—102.

Sl. 164. Blagaj — Japra, ulomak nadgrobne stele

Sl. 165. Ribnik, nadgrobna stela

njih se spušta jedva naglašen amorfni nos prema ustima koja su data običnim zarezom.

Luk edikule uokviren je astragalom.

Po tipu slova u natpisu ispod reljefa, kao i po obliku fibule, pa možda i po kratkoj bradi ovaj spomenik potječe iz IV vijeka. Vrlo nevješt provincijski klesar potradio se, ovdje, da svoju slabu umjetnost nadoknadi preciznom obradom detalja ili marljivim nanošenjem velikog broja nabora na haljini. Bez obzira na to što klesaru nije pošlo za rukom da dade izrazito dobar rad, spomenik iz Ribnika može se uvrstiti u red izrazitih tipova

svoga doba. Plitkost reljefa, ukočenost, odijelo prikazano okomitim naborima, a precizno interpretirani neki detalji — to je karakteristična osobina umjetnosti iz doba kasnog carstva u Bosni i Hercegovini. Upravo zbog tih i takvih detalja nama je moguće ove spomenike vremenski precizno odrediti, jer bismo inače — promatrajući cjelinu — često mogli poći krivim putem, ako bismo uzeli u razmatranje samo njihove umjetničke karakteristike.

Još jedna misao nameće nam se pri uspoređivanju reljefa bogova iz Opačića i ovog nadgrobнog reljefa iz Ribnika. Čini nam se kao da ih je radila gotovo ista ruka — iako se između jednog i drugog spomenika proteglo nekoliko vijekova. Jedno nam je ovdje nepobitno: oba spomenika su predstavnici umjetnosti jednog naroda kojeg smo, po navici, naučili zvati Ilirima. Ta umjetnost je tekla paralelno sa službenom umjetnošću antičke, pa je samo u datim časovima, daleko u izoliranom području, povremeno izbjegala na površinu kao popunjene vakuma, njegovana svakako u većoj mjeri u drvetu no i u kamenu.

Sl. 166. Opačići, reljef Dijane

Pogovor

Listajući historiju, doba kasne antike pričinjava nam se kao tužni niz podataka o umiranju jedne civilizacije, kao vijek surovih ratova, i vrijeme u kojem su ljudi vrlo različitih životnih nazora bili prisiljeni na zajednički život — često u nepravednom položaju pretpostavljenih i potčinjenih. Činilo nam se da je to doba konfrontacije surovog nadiranja ljudi na niskom stupnju civilizacije i apatične rezistencije onih sa visokom kulturom. Civilizirani svijet pružao je, na mahove, sliku potpunog propadanja, i Grgur Tourski, koji je živio usred tog propadanja (on je 592. godine završio svoju »Historiju Franaka«), i koji ga se preplašio, tužno je rezimirao svoje utiske u ovim riječima obeshrabrenja: *Mundus senescit* (Svijet stari).

Nasuprot pisanoj povijesti, koju zanimaju ratovi i drugi burni događaji, arheologija je više u mogućnosti da pruži sliku izgradnje u mirnim intervalima života. Ta otvaranja mogućnosti sagledavanja jednog svijeta, koji usred epohe rušenja uporno obnavlja i gradi, pruža nam upravo ovo vrijeme od IV do VI vijeka. Poljoprivredno imanje na Mogorjelu, tvornica željeza u dolini Japre, ili čitav jedan grad (Caričin grad kod Lebana), nastaju usred vremena koje nam se čini da je puno meteža, nesigurnosti i rušenja.

Ne smijemo, ipak, zaboraviti da se sve ovo događalo u rasponu od 300 godina, pa je, prema tome, u ovako dugom vremenu nužno moralo dolaziti do oscilacija klatna historije u pozitivnom i negativnom pravcu. Nisu baš uvijek Rimljani i naši romanizirani starosjedioci bili graditelji civilizacije i dobrih običaja, niti su »barbari« uvijek bili oni koji su sve rušili. Dovoljno je da malo prelistamo korespondenciju istočnogotskih kraljeva, pa ćemo se uvjeriti u to sa koliko je brige Teodorih slušao pritužbe svojih rimskih podanika na bogate posjednike u Saviji koji nisu plaćali dužni porez, ili su svoje javne funkcije koristili za privatno obogaćivanje. On je tim građanima velikodušno izlazio ususret kada su molili da bi organi pravosuđa češće dolazili u manja mjesta.¹ Kada je kralj Atalarih 526. godine imenovao Osuina komesom u Dalmaciji i Saviji, naredio mu je da zemljom pravedno upravlja i da se brine o njenoj odbrani². Distance između »barbara« i »Rimljana« nisu bile tako oštре kako su to zakoni zahtjevali. Tako kralj Teodorih naređuje da se uzima porez »od starih barbari koji su uzeli Rimljanke za žene, ili su na neki drugi način stekli imanje« (526—527. god.).³ Koji su to »stari barbari« koji su već prije dolaska Istočnih Gota u

¹ F. Kos, *Gradio za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, Ljubljana 1903, pod godinama 523—526.

² Cassiodori Var. IX, 8, 9.

ove krajeve (490. godine) sticali imanja i građanski ugled, za nas nije više toliko važno kao činjenica da ih je bilo.

U širokom vremenu, dakle, u kojem je zalede rimske provincije Dalmacije preživljavalo dosta burne događaje, našlo se vremena i mogućnosti da se grade tvornice, obrađuju imanja, podižu gradovi i osnivaju utvrđenja, a paralelno s tim, grade crkve i mauzoleji.

Mi, dakako, nismo u mogućnosti da okolnosti koje su vladale u to doba u Italiji, Galiji ili u Istočno-rimskom carstvu, jednostavno »presadimo« u zalede Dalmacije. Svaka od ovih zemalja imala je svoje posebnosti. Italija je bila opterećena slavom starog carstva, u Galiji su se posljednji »barbari« stabilizirali već početkom V vijeka, dok se Istočno Carstvo trudilo da održi tradiciju Rimskog Imperija, pa se u svim mogućim trenucima mira ponašalo kao bezbrižni domaćin sa planovima za daleku budućnost.

U Bosni i Hercegovini prilike su bile drugačije.

Svježina domorodačkog stanovništva, u ovo kasno doba rimske civilizacije, za nas je zanimljiva pojava, naročito zbog toga što tu, u zatvorenoj provinciji, možemo pratiti proces preobličavanja antičke umjetnosti: njeno presađivanje među domorodačko stanovništvo, kao prvu fazu, a zatim, preko njih, prenošenje na one narode koji su vremenom postali baštinići Carstva (*sl. 167*).

Iliri nisu bili u potpunosti romanizirani. Naime, očito nepoznavanje normativa, kod predstava antičke arhitekture na spomenicima s konca III ili početka IV vijeka, znak je nedoučenosti u tom pogledu. Ta arhitektura nije bila rođena među njima, nego samo donesena među njih, viđena, ali ne i doživljena. Na reljefima sa nadgrobnih stela, taj proces rustifikacije možemo pratiti već od druge polovine III vijeka, što se upravo poklapa sa vremenom kada Iliri uzimaju u svoje ruke kormilo države.

Ilirska umjetnost morala je u I vijeku n.e. izdržati pritisak rimske antike, koja se beskompromisno nametala, i svojom prodornošću zaglušivala svaki glas provincije. No, čini nam se, da je i pored svega toga, u međuvremenu, ipak tinjala neka narodna umjetnost, lišena darežljivosti bogatih naručilaca, pa tako, začahurena među pastirima u planini, čekala na onaj trenutak kada se u IV vijeku opet uspela na rang oficijelne umjetnosti, zajedno sa svojim ilirskim protektorima, koji su od sredine III vijeka pomalo dolazili na vlast.

Od primijenjenih umjetnosti vezanih za građevinarstvo, u ovo doba, umjetnost mozaika i oslikavanja zidova se zapostavljaju. Tome, naprotiv, dekorativna plastika doživljava u crkvama svoj veliki procvat. Oprema vila bila je općenito skromna, bar nam se tako čini, na temelju ono malo objekata za koje možemo kao sigurno reći da potječu iz vremena od IV do VI vijeka.

Mozaici su u ovo doba izrađivani dosta rijetko, naročito u domovima privatnika. Palača na Mogorjelu imala je u nekoliko prostorija na prvom spratu podove ukrašene mozaikom, koji su znatno izlomljeni u vrijeme rušenja zgrade. Krpljenja starih dotrajalih mozaika u hospicijima na Ilidži provode se upotrebom kockica od grubo pritesanog domaćeg kamena. Ove popravke nisu vršene tako da bi se izgubljeni dio slike obnovio, nego je načeta ploha jednostavno zakrpljena bijelim

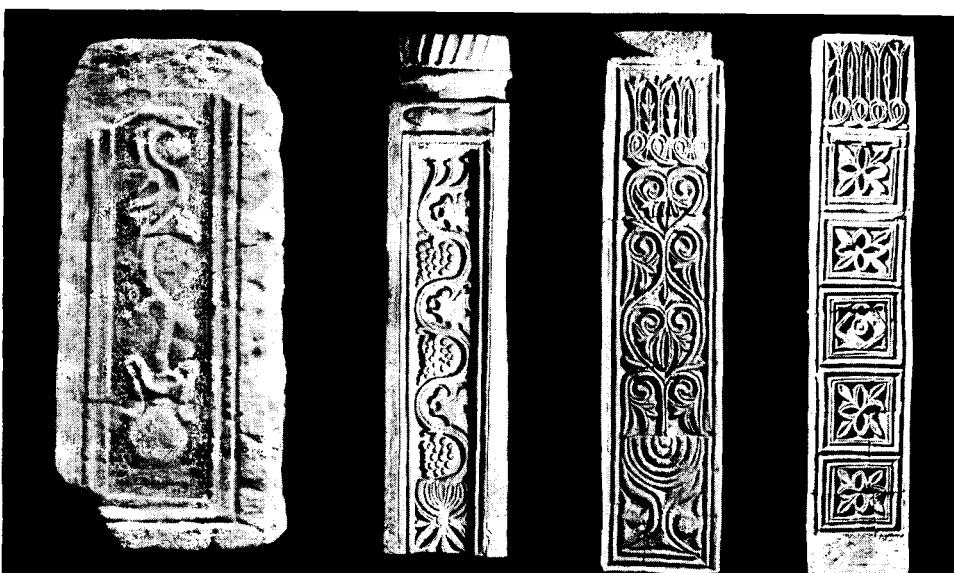
³ Cassiodori Var. V, 15.

ili sivim kameničićima. Radio je to, očito, čovjek kome to nije bilo zanimanje. Kako nalaze na Mogorjelu datiramo u kasnoantičko doba, to su oni — koliko nam je do sada poznato — jedini i posljednji koji su izvedeni u tehnići svojstvenoj klasičnom dobu. Dugo vremena poslije toga, gotovo preko 200 godina, ova vrsta dekoracije izgleda da je u našim krajevima bila zapostavljena. Tek u VI vijeku mozaici se ponovo javljaju na fasadi bazilike u Blagaju na Japri, ovoga puta već uz upotrebu staklene paste, zlata, ali i obične pečene zemlje. Po tome materijalu možemo stvoriti i izvjesnu predodžbu o izgledu te dekoracije. To su bile, nesumnjivo, slike sa religioznom temom, dakle, prikazi biblijskih simbola i svetačkih likova. Iz istog doba potječe i mozaik iz građevine na Carini u Sarajevu, a možda i onaj iz Kaknja.

Bosansko-hercegovačke crkve bile su u svojoj unutrašnjosti lišene imaginarnog svjetlucanja zidnih mozaika. Umjesto toga vjernike su u polutami enterijera dočekivala pročelja oltarskih pregrada, na svoj način mistična, iako sačinjena od laporanog kamena, i postavljena na dohvrat ruku vjernika (sl. 168).

Zidno slikarstvo iz ovog kasnog doba gotovo nam nije ni poznato. Vrlo sumarni izvještaji o nalazima oslikanih zidova na Mogorjelu praktično nam ne kažu ništa. Samo je u bazilici u Majdanu kod Mrkonjić-Grada i Mokrom ostao sačuvan dio oslikanog zida u apsidi. Kod ove dekoracije, prije svega, pada nam u oči asimetričnost kompozicije i njen naglašeno geometrijski karakter. Čini nam se kao da su uzorci za ovaku dekoraciju nalaženi u mramornim inkrustacijama, a nije isključeno da ti ornamenti sadrže neke simbolične predstave. Izgleda da bismo uzorke ovog sistema ukrašavanja zidova morali tražiti na Istoku, u Siriji, pa i dalje, odakle potječu, i inače, mnogi impulsi u arhitekturi kasne antike. Zidno fresko-slikarstvo se, ionako, gubi u V vijeku, pa su tako i sačuvani primjeri u Evropi vrlo rijetki. Ova grana umjetnosti zapala je u potpuni zaborav.

Sl. 167. Bazamenti iz Malog Mošunja, Dabrovina i Zenice. Primjer preobražaja antičkog poimanja ornamenta od realističkog prikaza u profiliranom okviru, do apstraktnih predodžbi bez naglašenog oboda

Izuzetno je dekorativna plastika dobila darežljive poručioce u crkvama V i VI vijeka. Na ruševinama starog društva, kršćanstvo je izrastalo kao novi pokretač događaja, činilac kome je u svemu tome bila potrebna u znatnoj mjeri i vanjska reprezentacija. Dugo robovanje u ilegalnosti i misao da je (sada već osvojeno) Rimsko Carstvo vječno, davala je nosiocima kršćanstva uvijek nove impulse.

Za razliku od bogato opremljene unutrašnjosti, vanjština tih bogomolja bila je vrlo jednostavna. Time se htjelo simbolizirati novog rimskog građanina: skromnog po vanjštini, a bogatog u duši. Možda su, upravo zbog ove aktualnosti naše crkve izraziti indikatori vremena i prilika, pa nije na odmet da završavajući ovaj pregled, još jednom uzmemu u razmatranje neke spomenike među njima. Uzmimo kao prvu onu u Dabrvinama.

Oltarsku pregradu, ovdje, sačinjavalo je 6 stupova, od kojih su 4 tordirana a dva sa reljefom loze. Između njih stajala su 4 pluteja, dva veća i dva manja. Širina naosa dozvoljavala je septum od 4 stupa i dva pluteja, prema dvorani za narod, dok su ostala dva stupa i dvije ploče zatvarale svetište sa bočnih strana. Stupovi su počivali na izduženim bazamentima, ukrašenim lozom koja izrasta iz kantarosa, sa postranim utorima za pridržavanje ploča pluteja. Majstorska ruka, koja je izradila ove kantarose u dnu bazamenta, gotovo je identična s rukom koja je radila imposte u Lepenici.

Kapiteli stupova sadrže prikaze životinja (volova, ovnova i orlova) između kojih se nalaze male ljudske glave, poprsja osoba sa monaškom kapucom, figure jelena i medvjeda. Epistil pregrade bio je ukrašen geometrijskim ornamentom, dobivenim presjecanjem kružnica na oblik rozeta.

Prikazi apostola na plutejima iz Dabrvine, možda se ovdje mislilo na sv. Petra i Pavla, ne dopuštaju suviše rano datiranje baizlike. Naprotiv, njihov postanak mogao bi se lako staviti i u kasnije doba, na primjer, u odmakli VI vijek. Kako se ovdje upravo možemo osloniti i na historijske činjenice, ne smijemo gubiti iz vida odnos cara Justinijana I prema sv. Benediktu i monaškom redu kojem je on dao regule. Navodi Montekasinske kronike, da je Justinijan benediktincima darovao neke posjede u Dalmaciji, dozvoljavaju nam vrlo dalekosežne pretpostavke, ne samo u vezi sa Dabrvinama, Lepenicom, Mogorjelom ili Turbetom, kao lokalitetima, nego i s novim razvitkom umjetnih zanata u našim krajevima, čije početke, između ostalog, predstavlja septum iz Dabrvina.

Mi ne možemo opovrgnuti antički karakter jednog dijela opreme u dabravinskoj bazilici, ali ne treba da gubimo izvida vrlo jake »barbarske« natruhe, imajući u vidu osebujne kapitele. Nije zato ni čudo što poneki ukras iz bosansko-hercegovačkih crkava ostavlja utisak mlađe tvorevine.

Ornamenti namještaja crkve u Mokrom pokazuju različite estetske konцепcije i tehničku obradu. To nas navodi na pomisao da su poneki komadi namještaja ove crkve porijeklom iz epoha koje dopuštaju pretpostavku o postojanju crkve i u X vijeku, kada mislimo da se podaci Konstantina Porfirogenita odnose na ovo mjesto. Među izrazitije primjerke ornamenata spadaju reljefi sa prikazom lozice akanta. Taj motiv je bio omiljen već u klasično doba antike, no što je vrijeme odmicalo, to je on prerastao u ornament sličan virovitim rozetama. Polazeći od motiva akantove vitice, koji smo zatekli u Mokrom, sljedeću fazu njegove oblikovne metamorfoze vidimo na okviru parapetne ploče u Potocima, kod Mostara, gdje nas posuda u uglu

ploče opominje da je tu još uvijek u pitanju loza, makar već znatno bliže ornamenu koji je izobličio prvobitni biljni prikaz. U trećoj fazi tog izobličavanja sve je već izgubljeno, kako to pokazuje ukras na bazentu iz bazilike u Šuici; sve skupa, možda, nešto blaže nego što će se dogoditi sa motivom grozda na bazentu iz Mošunja, koji doživljava sličnu metamorfozu, preko Dabrvina, ka Zenici. Motiv akantove loze u Mokrom ne može se preciznije datirati jer se on javlja na raznim mjestima u rasponu od IV do VI vijeka. Tom vremenu pripadaju i modificirani korintski kapiteli, vjerojatno sa pergole oltarske pregrade. Jedan impost ukrašen je krstom u okviru koji je izведен u tehniči kosog reza. Stiče se utisak da je ovdje došla do izražaja narodna rezbarska umjetnost, no i pored toga bismo ovaj predmet mogli datirati u V vijek.

Nešto izduženi kapitel stupova septuma crkve u Lepenici izvedeni su, u priličnoj mjeri, u oblicima sličnim antici. Oni su ukrašeni lisnatim ornamentom, rozetama i volutama. Kasnoantički elementi ovih kapitela bit će da predstavljaju nešto mlađi produžetak uobičajenih oblika u zabačenoj provinciji. Vodoravno profilirana debla stupova, koji se neposredno nadovezuju na kapitele (po čemu su strukturalno bliski stupovima iz Zenice), predstavljaju tokarski rad kakav vidimo u Brezi, Zenici, Duvnu i Klobuku. Stup je isto tako činio cjelinu i sa četvrtastim bazentom. Pluteji pregrade bili su ukrašeni raznim životinjama, što takođe povezuje ovu baziliku u krug zajednički Brezi i Zenici. Još jedan detalj je karakterističan za ovu vezu, a to je ornament koji se nalazi na užim stranama imposta, gdje vegetabilni motivi (loza, rozete) izrastaju iz kantarosa koji je gotovo identičan onima sa bazenta u Dabrvinama.

Među plutejima septuma u Zenici ističu se dvije ploče, u sredini podijeljene znakom križa. U desnom polju jedne ploče nalazi se vrlo primitivno izrađen prikaz što smo ga nazvali »Dobri pastir«, a čije stado čine dvije ovce. Na lijevoj strani prikazane su napasti grijeha date kao divlje životinje u nemirnim pokretima; to su zmija, zmaj, lav i bazilisk. Vrlo primitivni prikaz čovjeka sa štapom u ruci, gotovo je sličan starim ilirskim predodžbama Silvana.

Na drugoj ploči istih razmjera i sa istim okvirom prikazan je, i opet, križ kao granica Dobra i Zla, samo što je umjesto pastira i stada na strani Dobra prikazana biljka, kombinirana s križem, koji u ovom slučaju simbolizira Isusa, dok je strana sa prikazom Zla interpretirana, i opet, istim simbolima: divljim životinjama u živom pokretu.

Osim ovih, po motivu osebujnih ploča oltarske pregrade, u ruševinama su otkrivene još dvije ploče, uokvirene širokom bordurom jako stilizirane loze, a podijeljene u dva kvadratična polja. Jedno polje ukrašeno je koso nanizanim kvadratnim poljima koja su popunjena cvjetovima. U drugom polju nalaze se prikazane divlje životinje (koliko se to može primijetiti na sačuvanim dijelovima), dok su na drugoj ploči prikazani ratnici koji se međusobno napadaju kopljima. Svakako bi se ovi, naoko profani i realistički interpretirani prikazi, mogli, pa i morali, tretirati kao simbolična sakralna tema, a čitavi skup svih ovih elemenata čini cjelinu septuma koji se prema sačuvanim temeljima može, inače, dosta tačno rekonstruirati. Okvir ovih ploča je gotovo identičan sa arhitravom ploča septuma u Dabrvini, a sudeći po pronađenim fragmentima, ista dekoracija postojala je i na septumu crkve na Srdu u Brezi. Tako su se kao karike jednog lanca našle ove tri naše građevine.

Jezik simbola magične fantazije na pločama oltarske pregrade u Zenici bliži je problemima morala i grijeha, a manje — ili gotovo ni-

kako — naivnoj i neposrednoj ilustraciji biblijskih tekstova iako tu ima nečega što se osniva na Apokalipsi. On nam očito govorи o dva principa na kojima počiva ovaj svijet — o dobru i zlu — a što je polazna misao Manijevog učenja. To naročito vidimo na primjercima br. 1 do 4. Na ploči br. 4 princip dobra prikazan je kao vrt (paradisis) sa kvadratnim poljima ispunjenim cvijećem, a isti motiv morali bismo očekivati i na nestaloj polovini ploče br. 3, one sa prikazom »besteonskih konjanika«. Ni motiv šestokrake zvijezde na ploči br. 12 nije samo pusti ornament, jer je njegov dublji kozmički smisao isto tako bio gnostičke baštine.

Graditelji zeničke crkve nisu zbog svega ovoga bili disidenti i otpadnici, nego tek sudionici vremena u kojem je kršćanska teologija tražila puteve pravovjerja i teze za dogme. Jer, tek kada će u XI i XII stoljeću biti izgrađen sistem skolastičke teologije, onda će se prema gnosticima zauzimati odbojni stav s određenim reperkusijama; onda će ih proglašavati hereticima i otpadnicima, pa ih potiskivati iz zajednice pravovjerenika.

Postavlja se pitanje kada je u zeničku crkvu unesen ovaj zanimljiv namještaj, dakle, u koje vrijeme i u kojim uslovima je ova zgrada smogla kamenu opremu za svoj presbiterij. Rekosmo da je okvir nekih pluteja gotovo identičan sa ukrasnom bordurom uvrh pluteja septuma iz Dabrvina i fragmenata sa Srđa u Brezi, i taj nam se fakat nameće kao vodič u opredjeljivanju ovih nalaza. Grafiti na fragmentu sa vijenca pluteja u Dabrvinama datiraju kameni namještaj ove bazilike ne samo u doba kasne antike nego i u društvo koje se osjećalo romanskim, pa, s obzirom na političke prilike, njihova izrada ne bi mogla biti mlađa od VI vijeka.

Predodžba apostola u Dabrvinama podsjeća nas na ukus i tehniku epantičke umjetnosti Langobarda i franačkog kruga, a tu se, čini nam se, opet susrećemo sa idejom »barbarskih« udjela i monaških presada, koje nas lako mogu zavesti na krivi put.

Od kamenog inventara bazilike u Malom Mošunju sačuvalo se nekoliko komada. Posebno je zanimljiv bazament stupa iz oltarske pregrade sa prikazom kantarosa, vinove loze, ptice koja zoblje grozdove, i ribe uvrh udubljenog polja sa profiliranim okvirom. Realistički način prikazivanja, pa i profilirani okvir ove scene, odaju antički rad, čist od bilo kakve natruhe provincializma ili barbarstva. Ovako fini rad ne bismo, gotovo, smjeli datirati izvan IV vijeka. Postoji izvjesna sličnost ovog ornamenta sa primjercima iz Mogorjela i Potoka, no, dok kod pluteja u Potocima dolazi znatno do izražaja izvjestan ornamentalni *horror vacui*, dotle je lice ovog bazamenta čisto u klasičnom smislu.

Još jedan mošunjski spomenik potjeće iz ovog vremena. To je ploča, možda plutej oltarske pregrade, na kome je, u plitkom reljefu, prikazana povorka od četiri osobe. Kao predvodnik povorke prikazana je muška osoba, obučena u potpasanu, bogato naboranu haljinu sa rukavima, koja seže do koljena. Osoba drži u desnoj ruci predmet sličan štapu, možda procesioni križ. Ostale osobe obučene su u nešto dužu naboranu haljinu, ali bez opasača.

Ovaj reljef, istovetan sa stelom iz Putičeva (IV st.), po načinu obrade, podsjeća nas i na ploče pluteja iz Dabrvina. Niz osoba, čitava mala povorka, oblikovanih na vrlo osebujan način, izaziva pogrešan utisak da se tu radi o spomeniku iz ranog srednjeg vijeka, no ipak mi nemamo razloga za ovako kasno njegovo datiranje. Jednaka je situa-

cija i sa reljefima u Dabrvinama, čije uništavanje je datirano avarskom strelicom, nađenom u garotini razorene crkve.

Način prikazivanja figura na reljefima iz naših ranokršćanskih crkava biće da počiva na lokalnim tradicijama. Te tradicije možemo pratiti sve do reljefa ilirskih bogova iz I vijeka n.e. sa Glamočkog polja, pa do ovih spomenika iz kasnog antičkog doba. Prodiranje Rima u I i II vijeku svakako je za izvjesno vrijeme zaustavilo razvoj narodne umjetnosti u našim krajevima, bar u materijalima koji su trajnije vrijednosti. Antička umjetnost nametala je tako svoje norme i svoj ukus, što su ilirski majstori djelomično i prihvatali. No kako vitalnost Italika nije izdržala trku sa vremenom, to se sa krizom rimske države u sredini III vijeka u Bosni i Hercegovini ponovo javlja stil i ukus koji se u I vijeku uzalud pokušavao afirmirati. Teme su se donekle morale mijenjati jer su se stari bogovi vremenom izgubili, a nove narudžbe tražile su izradu crkvenog namještaja. U čitavom tom rasponu, normativi umjetničkog izražavanja kao da se nisu uopće mijenjali, jer interpretacija lica ili odjeća spomenika iz Ribnika, pa i zeničkih spomenika iz III vijeka, ne pokazuje znatno odstupanje u odnosu na reljef Thane iz Opačića. Tek u IV vijeku, kad ova umjetnost ponovo osvaja stare pozicije, mi vidimo njen dalji razvoj na zeničkom spomeniku sa četiri figure, steli iz Putičeva i na ploči sa povorkom vjernika u Malom Mošunju. Koliko su u tom kasnom razvoju mogli imati udjela i diptihoni od slonovače, to je teško reći.

Nas zanimaju, isto tako, i oni dijelovi ukrašene arhitekture koji se ne mogu vezivati za bilo kakve uzorke. To su kapiteli stupova pergole u Dabrvinama, Zenici i Duvnu. Malo je, naime, izgleda da bi se ti motivi mogli pripisati nekoj izgubljenoj »prailirskoj« umjetnosti u drvetu, jer za takvu tvrdnju nemamo ni posrednih dokaza. Tim prije bismo uzorke za ove oblike morali tražiti na širokom planu. Stapanje pojedinih etničkih skupina u ovo vrijeme nije izuzetan slučaj, a preko svih tih barbara javlja se kao baštinik antike Crkva, neokrnjena i neoštećena, koja se nije odričala svojih principa ni onda kada je od jedne ili druge skupine i prihvatala neku tekovinu. Koliko god su »gotske« kopče od opasača našle korisnike i među domaćim stanovnicima, toliko nas kombinacije antičkih motiva na septumu u Dabrvinama, u kombinaciji sa zoomorfnim kapitelima, dovode do istog zaključka: Istočni Goti i starosjedioci nisu bili dva izolirana svijeta, nego jedno društvo u kome su dvije raznorodne skupine pokušavale da zadrže neke samosvojnosti; Iliri u uvjerenju da su nosioci stare civilizacije, a Goti svjescni da su gospodari zemlje. Za razliku od barbara u Galiji, koji su se već od početka V vijeka, ulazeći u Crkvu znatnije prilagođavali tekovinama više civilizacije, ovdje u Bosni i Hercegovini taj proces je tekao mnogo sporije zbog različite vjerske pripadnosti. Otuda netrpljivost umjesto mirnog stapanja, pa i poraz Gota u sukobu sa Carstvom, zapravo, još samo sa njegovim torzom, jer Justinijan, ne bi inače, imao uspjeha da nije bilo pomoći od samih starih stanovnika u Dalmaciji.

Kako bismo kvalificirali umjetnost ovog doba? U koliko mjeri u njenom oblikovanju igraju ulogu umjetnost antike, ili nekih drugih sredina? Na ovo pitanje nije moguće dati egzaktne odgovore. Jer, Rimsko Carstvo je u očima ljudi kasne antike još uvijek bilo univerzalno i vječno. Ljudi su, isto kao u »dobra stara vremena«, mnogo putovali — ako ne po državnoj službi, a ono po crkvenim poslovima i zbog popobožnosti. Miješanje ljudi je nastavljeno, a sa njim su tekli i oblici umjetnosti. Građani Evrope otpočeli su epohu velikih hodočašća: u Jeruzalem, Rim, Efez, Tours i Kartagu. Sa hodočasnicima se prenosila

moda i tehnika. Ukuš ljudi u merovinškom kraljevstvu ne razlikuje se zato od onog u Hispaniji, Iliriku ili u drugim dalekim provincijama. Tehnička dostignuća ovog doba svugdje su podjednaka. Svi, pa i novi vladari među germanskim plemenima, nastoje da budu po svaku ciljenu »Rimljani« — ako ne imperatori, a ono bar patriciji, magistri militum ili nešto slično. Nije zato čudo što i na crkvama u Bosni i Hercegovini zatičemo, ponekad, tendencije ka antičkom smislu za dekoraciju (Potoci, Mogorjelo, Šipovo), paralelno sa oblicima porijeklom iz sredine koja nije bila pod utjecajem antike. Mi, dakle, ne možemo nijekati antički karakter osnova i rasporeda građevina, koji u mnogo slučajeva imitira municipalne kurije. Antičkog su porijekla i stupovi sa bazama i kapitelima koji su derivat korintskog reda. Istom skupu pripadaju i neki ukrasi na pločama oltarskih pregrada: loza, ptice što zoblju grozdove, virovite rozete, akanti i slično. Čak ni oni elementi što su pripisivani Ilirima⁴ nisu zapravo isključivo njihova baština u svijetu kasne antike. Oni su joj, možda, dali neke impulse, toplinu izraza i poneku specifičnu crtu, ali — uzeto u cjelini — plošnost i dekorativnost reljefa, igra svjetla i sjene, ukočenost figura, njihovi izgubljeni pogledi u beskonačni prostor i vrlo površna zanatska vještina — sve to nije više specifičnost lokalne umjetnosti u zaledu provincije Dalmacije, nego odraz vremena.

Sa druge strane, graditelji stupova u Brezi, Zenici, Lepenici, Duvnu i Klobuku nisu »rimski ljudi«. Raznovrsnost oblika reljefa i kapitela posljedica je nemira u kome su ti ljudi živjeli, vječnog pokreta čitavih masa kroz najrazličitije klimatske i kulturne regije, nemogućnost smirivanja na jednom mjestu, dakle i neposrednost stvaranja »atmosfere« jednog ambijenta. Istovetnost ornamentalnih detalja, u nekim crkvama, znak je da su kontakti među graditeljima postojali, no ne toliko čvrsti, i ne podložni jednom snažnom kulturnom centru. Čini nam se da je mnogi nekadašnji municipij zračio svoju specifičnost, uslovljenu ljudima koji su uspjeli prebroditi krize »barbarskih invazija«, ili pak, primiti u svoju sredinu nekog umjetnika pa i neku ideju sa strane. Prisustvo Istočnih Gota u Bosni i Hercegovini od konca V do četvrte decenije VI stoljeća je fakat preko kojeg mi ne možemo preći negirajući svaku mogućnost manifestacije njihovog stvaralačkog genija. Drugo je pitanje što se od arhitektonskih i likovnih djela može njima pripisati. No, pitanje je i u koliko su mjeri skupine pojedinih naroda ostajale u etničkom pogledu »čiste«, nakon što su se kao parni valjak probijale kroz teritorije duge po nekoliko stotina kilometara. Da li je moguće izdvojiti Herule od drugih Germana u okvirima hunske države, da li su striktno odvojeni Gepidi od Gota i Slaveni od Avara? To su samo poznati slučajevi! Umbo i rune iz Breze su germanska kulturna svojina za koju ne možemo (pa i ne smijemo) tvrditi da su istočno-gotska. Za vrijeme njihove vladavine nisu ovdje postojali samo oni i Iliri. Teodorih jasno zahtijeva da se u Dalmaciji uzima porez i od onih »starih barbari koji su oženjeni Rimljankama«. Mogućnost prisustva i drugih ljudi, tako potomaka rimskega građana s heleniziranog Istoka, nećemo ni spominjati. U toj mješavini naroda postojalo je samo jedno vezivo: crkva. Sve druge veze su bile razbijene. Kod rimskih

⁴ D. Sergejevski, Iz problematike ilirske umjetnosti, Godišnjak Naučnog društva BiH III, Sarajevo 1965, str. 119—142.

građana, svakako, nije izbljedjela svijest pripadnosti municipijima — sada već više neovisnih o provincijalnim centrima — a kod Istočnih Gota plemenska pripadnost. U takvom društvu, svaki, iole značajni centar, bio je u prilici da radi i gradi sa vlastitim snagama i po vlastitom ukusu. »Bestoenski jahači«, stupovi u portiku crkve u Brezi i još slični objekti, ne vežu nas ničim za svijet antike, a to znači da udio »novih ljudi« i novih pobuda u izgradnji spomenika nije bio bez značaja.

Jasno nam je da bosanske kasnoantičke crkve čine izuzetak u evropskoj arhitekturi svoga doba. Zbog toga je tako mučno povezivati ih u društvo već poznatih kulturnih skupina. Svakako, ovdje moramo računati i sa tendencijama gnosticizma, jedne teološke koncepcije kakvu drugdje, u susjedstvu Bosne, mi ne primjećujemo.

Nameće nam se pitanje odakle je, daleko u zavjetrini događaja, ovdje izrastao ovaj čudni svijet, no mi možda imamo netočne predodžbe o samom gnosticizmu, jer mi ga rado isključujemo iz zajednice Crkve, a ne vodimo dovoljno računa o tome u koliko su slučajeva razni slojevi vjernika u Crkvi, a naročito skupine redovnika u osamljenim samostanima, njegovali kultove koji nisu bili dio smjernica službene Crkve. Toga je bilo sve do odmaklog srednjeg vijeka u cijeloj Evropi, pa se tek cisterciti, dominikanci i franjevci sa njima razračunavaju⁵. Mi ne znamo u kakvom obliku su kružile te ideje svijetom, i u kojim oblicima su se granale pod krošnjom univerzalne Crkve. Jesu li to bili kriptoheretici, ili je njihovo učenje javno propovijedano? Bosna i Hercegovina čine nam se kao neki posebni svijet unutar evropske kršćanske ekumene, pa je upravo to bio razlog da su se, prilikom istraživačkih radova u novije doba, za kasnoantičku crkvenu umjetnost ovdje tra-

⁵ Đuro Basler, Neke likovne paralele stećcima, Naše starine, XIII.

Sl. 168. Zenica, dio oltarske pregrade

žili ilirski i ostrogotski uzorci, neka izgubljena prakultura koja se, jer bi bila od drveta, nije do danas sačuvala.

U saznanju da ukrasi crkvene arhitekture Bosne i Hercegovine vuku svoje tematske korijene iz gnostičkih učenja, mi smo prisiljeni okrenuti se ka jednom novom kompleksu problema, ne samo u pitanju porijekla i presada ove umjetnosti na tlo u zaleđu provincije Dalmacije nego i njegovih izdanaka na nadgrobnim spomenicima u srednjem vijeku, takozvanim stećcima. Jer, teme na plutejima u Zenici nisu ništa drugo nego daleke misaone preteče ukrasa na stećcima. Na historičarima je da nam eventualno dokažu neki idejni kontinuitet, pored saznanja da su na prelomu od VI na VII stoljeće spomenici u ovoj zemlji bili do temelja razoreni.

Kako je došlo do toga da su ove crkve ostale do naših dana u ruševinama, no ipak sa nazivom »Crkvina«? Čini se da dolaskom Slovena u VII vijeku nisu prekinute sve veze s antikom, pa tako i sa tradicijama ovih crkava. I poslije doseljenja Slavena, u ovim krajevima zadržalo se stanovništvo koje je govorilo neku varijantu romanskog jezika, ali u dnu svoje duše nije pripadalo antičkom svijetu, jer nije živjelo unutar urbaniziranih naselja, koja su i prije toga ovdje bila rijetkost, nego raspršeno po ruralnim zajednicama. Budući da nije bilo gradova, nije se mogla nastaviti ni tradicija biskupskih sjedišta — a bez njih ne možemo ni zamisliti organizaciju Crkve. U sjećanjima ljudi, ove ruševine su ostale kao neka »sveta mjesta«, ali i ništa više od toga. U rjeđim slučajevima tu je formirano groblje, no ne toliko zbog svetosti mjesta, koliko zbog ruševine, koju je bilo lakše odgrtati oruđem načinjenim od željeza slabog kvaliteta.

Na starim ilirskim plemenskim područjima izrašće tokom vremena nove srednjovjekovne upravne tvorevine, tako zemlja Bosna na tlu starih Desitijata, a Hum u zemlji Daorza. Pa i manje upravne jedinice, župe, vežu se za stare ilirske gradine. Tu i tamo zatičemo još i u srednjem vijeku neki blijadi odblijesak rimskeh municipija, tako naselje Bosna u području Visokog, što će po svoj prilici biti neki amalgam rimsко-provincijskog i slavensko-rodovskog poimanja zajednice. Vrijeme antike izgleda kao da je bilo prebrođeno u nekoj sporednoj epizodi, jer sada Iliri i Slaveni postaju nosioci nove simbioze — oni traže način zajedničkog života, dok spomenici antike ostaju kao *loca sacra* zaboravljeni u ruševinama sve do naših dana.

Z U S A M M E N F A S S U N G

DIE ARCHITEKTUR DER SPÄTANTIKEN ZEIT IN BOSNIEN DER HERZEGOWINA

Die Zeit der Spätantike im Hinterland der Provinz Dalmatia besteht aus drei Epochen:

- a) Späte Kaiserzeit, d.h. die Epoche des Dominats (284—480)
- b) Herrschaft der Barbaren (480—535)
- c) Wiederherstellung des (Ost-) Römischen Imperiums unter Justinian I. (seit 535).

Mit der Einwanderung der Awaren und Slawen am Ende des VI. und in den ersten Jahren des VII. Jahrhunderts bricht eine neue, der Antike fremde Kulturepoche an. Doch auch während der drei Jahrhunderte, die wir als Spätantike bezeichnen, haben sich die kulturellen Verhältnisse im Lande allmählich geändert, besonders durch die Anwesenheit fremder Völker, die für kürzere oder längere Zeit sich hier niedergelassen haben, und so einen der Antike fremden Einfluss ausgeübt hatten.

Die Spätantike erscheint uns zu oft als eine Zeit des Verfalls, der Zerstörung und Zersetzung. Eine rege Bautätigkeit im dalmatinischen Hinterland während dieser Zeit spricht jedoch eindeutig von der Zähigkeit römischer Bürger, die jeden Augenblick ihres Lebens dazu benutzt haben, um ihre Wirtschaftshöfe, Städte, Befestigungen und Kirchen neu zu bauen.

Landwirtschaft und Eisenverarbeitung gehörten zu ihrer Hauptbeschäftigung, und drückten dem profanen Bauwesen ihren Stempel auf. Wohl wurde noch im IV. Jahrhundert ein Teil der Villen in der althergebrachten Weise gebaut (Ljusina), der grösste dagegen zeichnet sich durch sehr einfache Raumgestaltung (Mogorjelo, Blagaj—Japra, Lisičići) aus. Die Wohnhäuser verwandelten sich in gemauerte gleichförmige, stereotype Räume, die in Beziehung auf Wohnkultur auf anspruchlose Wohnungsinhaber hindeuten.

Die Castra dieser Zeit werden nicht, so wie in den ersten Jahrhunderten, planmäßig angelegt. Es treten neue Typen der Befestigungen auf: der Burgus und das Refugium. Die meisten Befestigungen befinden sich auf den Bergen und unzugänglichen Felsen, so dass manche während des Mittelalters als feudale Wohositze wiederhergestellt werden konnten (Blagaj—Buna, Bobovac, Stolac). Als solche hatten sie in der Geschichte Bosniens eine wichtige Rolle gespielt.

Die Kirchenbauten der spätantiken Zeit in Bosnien und der Herzegowina sind für die Kulturgeschichte des Landes von besonderer Bedeutung. Die Anwesenheit der arianisch orientierten Ostgoten im Lande gab wahrscheinlich der einheimischen Bevölkerung Anlass durch Errichtung relativ vieler Kirchen die Zugehörigkeit zur „Rechtgläubigkeit“ und somit zum „Römertum“ zu beweisen. Die meisten dieser Kirchen wurden während der Awaren- und Slaweneinfälle vernichtet und als Ruinen mit der Bezeichnung Crkvina (Kirchstätte) bis auf unsere Zeit bewahrt.

Die „bosnischen“ spätantiken Kirchen, allgemein in ostwestlicher Richtung gelegen, sind durchschnittlich etwas über 20 Meter lang; sie bestehen aus meh-

reren Räumen, so dass der für das Volk bestimmte Raum relativ klein ist. An einigen Stellen wurden Doppelkirchen angetroffen, wobei die nördliche das Baptisterium und Anlagen für die bischöfliche Liturgie besitzt, und die südliche einfach gestaltet ist. Es scheint, dass solche Anlagen von Klostergemeinschaften gestiftet wurden, und dass der einfache Raum dabei für das gemeinsame Gebet gedient hat.

Die Ausschmückung der Kirchen in Bosnien und der Herzegowina war eigenartig. Manche Forscher wollen in dieser seltsamen Ornamentik illyrische Kunstüberlieferung sehen, manche jedoch ein Erbe der Ostgoten. Einige Ornamente, so diejenige von den Altarschränken in Zenica, deuten auf gnostische Herkunft. Dualistisch konzipierte Darstellungen einer Konfrontation der durch das Kreuz getrennten Welten des Heils und Unheils ist sonst der altchristlichen Kunst in Europa nicht bekannt.

Die Monamente der Grabdenkmalkunst sind selten erhalten. Das Mausoleum von Šipovo (IV. Jahrh.) war noch in klassischen Formen entworfen, dagegen jenes von Turbe (V.—VI. Jahrh.) schon als ein einfaches Gebäude mit Lisenen gebaut. Bezeichnend für diese Zeit sind unterirdische Grabkammern. Die wenigen Grabstelen aus dem IV. Jahrhundert wurden mit Totenreliefs geschmückt, deren Ausführung als typisch für den Geschmack und die Leistung spätantiker Steinmetzen zu betrachten ist. Mag sein, dass manche Darstellungen eine persönliche Note des Meisters und des Dargestellten verraten, aber die Verflachung der Reliefs, die Ausdruckslosigkeit stereotyper Gesichter sowie Oberflächlichkeit der Ausführung, sind zweifellos das allgemeine Merkmal dieser untergehenden Zivilisation.

REGISTAR NALAZIŠTA

A

AD BA.. FLUMEN 56
AD TURRES 52
AQUAE S... 37, 142
ARGENTARIA 12

B

Bačevići 146, 148
Banja Luka 52
BALKIS 20, 47, 54
BALOE 19, 20, 65, 137, 142
Biograci 59
Biograd 19, 61
BISTUE 18, 119, 137, 142, 150
Blagaj na Buni 19, 29, 47—50, 60, 67, 137
Blagaj—Japra 30, 32, 37, 38, 43, 67—69, 136, 142,
146, 148, 150, 155
Borasi 70, 137, 141
Bobovac 19, 30, 31, 47, 58
Bos. Gradiška 17, 20, 54
Bratunac 63
Breza 30, 31, 65, 70—74, 135, 136, 140, 141, 157,
158, 160
Bugar-grad 54

C

Cim 29, 31, 75, 136, 140—142
CLANDATE 37
CLAUDATE 37
Crnići 134
Crvenica 58, 75, 136, 137, 142

Č

Čarakovo 55, 60, 76, 77, 137, 140
Čerin 135, 147, 148
Čipuljić 76, 137, 140, 142
Čitluk 77, 136, 140, 146

D

DALLUNTUM 51, 52
Dabrawine 30, 31, 65, 78—82, 135—137, 139—141,
156—159
Dardagani 59, 64
Debelo Brdo 19, 55—56, 60
DELMINIUM 17, 20, 67, 137, 142
DILUNTUM 51, 142
Divić 47, 58
Doci 82—83, 136, 140, 142

Doljani 83, 137
DOMAVIA 66—67, 142
Dubica 60
Duvno 13, 20, 54, 65, 135, 140, 141, 157, 159, 160

G

Gornji Vakuf 84, 137

H

Halapić 57, 61, 84, 136, 137
Hutovo 52

I

Ilidža 37, 44, 154
Izačić 54

J

Jajce 64

K

Kakanj 84, 137, 155
Kalesija 60
Klakar 47, 54, 58
Klobuk 30, 31, 85—88, 137, 140—142, 157, 160
Ključ 20, 58
Konjic 13, 55, 63
Kostel 54
Košturi 19, 30, 31, 47, 50, 60
Krupac 57

L

LAUSINIUM 19
Lepenica 88—91, 137, 140, 142, 156, 157, 160
Lis'čići 38, 44, 92, 136, 137

LJ

Ljusina 29, 38, 43

M

Majdan 92—93, 136, 140—142, 155
Makljenovac 31, 56, 60
Mali Mošunj 58, 60, 94—97, 137, 140, 142, 150,
157—159
Manželjski grad 47, 58
Medna 54

Mogorjelo 20, 29, 30, 38—42, 97—101, 137, 139
140, 142, 147, 149, 153—156, 158, 160
Mokro 31, 100—104, 136, 137, 140, 155—157
Mujdžići 104 105, 136, 140—142, 147

N

Nakića kula 58
Nerezi 30, 31, 105, 106, 137, 140, 142

O

Oborci 30, 107, 136, 140—142, 146
Opačići 151, 159
Otinovci 109, 136, 137

P

Panik 45, 145
Podgradina 57, 60 136
Potoci 63, 64, 109—111, 136, 140, 156, 158, 160
Privilica 63
Prisoje 112—113, 136, 137, 142
Putićevo 149, 158, 159

R

Rakani 37, 38
Rankovići 45, 58, 60
Repovac-grad 47, 58
Ribić 47, 58—59
Riđnik 150, 151, 159
Rogatica 65, 136

S

SALLUNTUM 19
SALVIAE 84, 142
Sarajevo 29, 112, 113, 137, 155
SARNADE 54
SARSENTERUM 65, 137, 142
SERVITIUM 20, 54, 137
Skelani 113, 114, 136, 140

Skočić 59
Srebrenica 12, 136
Stobi 19, 47, 51, 60
STRIDON 13, 65
Srđanji 47, 59

Š

Šargovac 147
Šetići 59
Špovo 145, 160
Šiprage 115, 116, 137, 140
Suica 116, 137, 157

T

Todorovići 59
Turbe 116—119, 137, 139—142, 145, 146, 156

V

Varvara 118, 137
Velika Vrata 13, 59
Vidoši 60, 61
Vinjani 147
Voljevica 63
Vratnica 63
Vrbljani 47, 52—54, 60, 61
Vrdolje 119, 137
Vrtoče 120, 137
VONKIS 54

Z

Založje 46, 120—125, 136, 140
Zecovi 19, 76
Zenica 18, 30, 65, 125—134, 137, 139—142, 148,
149, 157, 159, 160

Ž

Žitomislići 30, 134—137, 139

REGISTAR GRAĐEVINSKIH POJMOVA

- Abak — četvrtasta ploča uvrh kapitelal
Akant — bodljkavi list biljke *Acanthus mollis*, služio kao motiv za oblikovanje korintskog kapitela
Akroterij — ukras na vrhu i oba kraja timpanona
ALA — krilo, postrani aneks zgrade
AMBITUS — slobodan prostor između građevina
Ambon — uzvišeni podij za predavača ili propovjednika
Ambulatorij — prostor za ophod oko oltara
Ankh — slovo hijeroglifa u obliku križa s kolutom umjesto gornjeg kraka.
Tajni simbol Isusa, poznat kao *Crux ansata*.
Anta — kod grčkih i rimskih hramova produžetak bočnih zidova do linije pročelja
Apsida — polukružni prostor, obično nadsveden polukalotom
ARA — žrtvenik, oltar u obliku cippusa
Arhitrav — donja od tri grede što počivaju na stupovima
Arkosolij — grobnica usječena u stijenu s otvorom u obliku polukruga
ARCUS TRIUMPHALIS — (slavoluk), u bazilikama polukružni svod nošen stupovima; nalazi se između oltara i naroda
Arhivolt — profilirana čeona strana luka; slično arhitravu
AREA — područje naselja, groblja ili ograđeni prostor oko hrama
Astragal — uzak izbočen prsten ili prut koji označava granicu između ornamentalnog i konstruktivnog dijela građevinskog elementa
Atrij — otvoreno predvorje okruženo trijemovima sa stupovljem
Aureola — krug svjetlosti oko glave svetaca
Baptisterij — prostorija za vršenje obreda krštenja
Bazament — povisoko četvrtasto podnožje za stupove, obično u pergoli oltarske pregrade
Bazilika — (lat. *Basilica*), dvorana u kojoj su vršene javne službe. Pravokutnog je oblika, stupovima podijeljena u tri lađe, osvijetljena prozorima u zidu poviše stupova. U dnu dvorane nalazila se polukružna apsida ili egzedra. Tip je u doba Konstantina I preuzet za gradnju velikih crkava. Varijante su: *B. geminata* = dvije bazilike spojene jedna uz drugu; *B. minor* = crkva u časti episkopalnih bazilika, ali bez biskupa; *B. urbana* = gradska bazilika
Bifora — prozor sa dva otvora
Bema — uzvišeni, stepenicama pristupačni prostor oko oltara
BURGUS — utvrđenje u obliku tornja
CANCELLI — oltarska pregrada
CATAGEUM — grobna zgrada sagrađena na površini zemlje
CASTELLUM — manje utvrđeno uporište, nalazi se obično na brijezu
CASTRUM — rimski utvrđeni vojnički logor relativno većih razmjera, obično u obliku pravokutnika
CARDO — jedna od glavnih ulica u castrumu, vodile su od sjevera ka jugu

CELLA — mala prostorija, ćelija. Varijanta: *C. trichora* = grobljanska *cella*
sa tri apside
CHORUS — mjesto za pjevače u crkvi
Cenobij — samostan, zgrada za zajednički život monaha
CIBORIUM — građevina nad oltarom u obliku baldahina
Cinktura — ograda oko groblja ili crkve
CIPPUS — nadgrobni spomenik u obliku kocke ili prizme
CISTA — kutija, sanduk, cilindrična posuda s poklopcom
CLAUSTRUM — zatvoreni, nepristupačni dio samostana
CLAVUS — zaglavni kamen u luku
CLIPEUM — obično portret ili neki simbol u okruglom okviru
CLOACA — vidi: kloaka
COEMETERIUM — groblje. Varijanta: *C. hypogaeum* = prvobitni naziv za katakombe
COMPLUVIUM — otvoreni prostor u atriju rimske kuće
CONCHA — polukružna udubina u zidu, slična apsidi
CONFESSIO — grobnica mučenika u oltaru
CONSIGNATORIUM — dvorana blizu baptisterija, služila za podjeljivanje potvrde
CONVENTICULUM — manja građevina, služila kao sastajalište vjernika
CORPUS — (tijelo, stablo), Isus na križu, cilindrični dio stupa
CRUX — (križ, krst), varijante: *C. ansata* = križ s kolatom umjesto gornjeg kraka; *C. commissa* = sa duljim okomitim krakom; *C. gammata* =ukkasti križ; *C. gestatoria* = križ za nošenje; *C. immissa* = križ sa jednim krakovima; *C. portabilis* = za nošenje
CUBICULUM — u rimskoj kući prostorija za spavanje
DEAMBULATORIUM — prostor za ophodenje oko oltara
DECUMANUS — uzdužna ulica u castrumu, vodila od istoka ka zapadu
DIACONIKON — vidi: đakonikon
Diptih — dvije povezane pločice, s jedne strane ukrašene, a druga je služila za prigodna upisivanja stilusom
Đakonikon — prostorija pored presbiterija, služila za oblačenje službenika kulta
Edikula — arhitektonska dekoracija u obliku pročelja hrama
Egzedra — 1) prostorija, obično polukružna, otvorena prema nekoj većoj dvorani; 2) polukružna klupa na otvorenom prostoru
Egzonarteks — prostor ispred narteksa, u istoj funkciji kao i narteks
ENTASIS — zadebljanje stupa na donjoj trećini visine korpusa
EPISCOPIUM — biskupski stan
Epistil — greda nad stupom
Epitrahelij — (ovratnik), kod stupova završni profil ispod kapitela
FENESTELLA — (prozoričić), otvor na sarkofazima za odavanje počasti reli- kvijama svetaca
FIBULA — kopča na odjeći
FLOS — cvijet u sredini abaka
FORUM — trg
Front — zabat; trokutasta zidna ploha ispod dvostrešnog krovišta na pročelju
Herma — stup koji se na vrhu završava ljudskom glavom
HOSPICIUM — gostinjac; svratište za putnike
Hipogej — podzemna grobna zgrada
Imbreks — koruga; polukružni krovni crijev
IMPLUVIUM — četvrtasti otvor u atriju rimske kuće
Impost — nadglavnik; obrnuto postavljena kruna piramide iznad kapitela, koja nosi krak svoda
INSULA — (otok), jedna ili skup kuća okružen sa svih strana ulicama
Kalatos — dio kapitela u obliku pletene košarice

Kalota — polovina šuplje kugle
Kanelure — uzdužni žljebovi u korpusu stupa
KANTHARUS — posuda sa dvije uzdignute ručke
Katakcombe — podzemno groblje; hodnici sa grobnicama
KIMATION — profilirani niz stiliziranih listova, ili sa motivom jaja. Jonski (jajoliki) kimation vezan je uz astragal
Kiklopski zid — građevina od velikih blokova kamena vezanih u suhoj tehnici
Klina — (ležaj), počivaljka, krevet
Kloaka — odvodni kanal
Kolumna — stup
Konzola — nosač kipa ili grede, usaćen u zid
Krepidoma — podnožna konstrukcija građevine
Cripta — podzemna prostorija koja obično služi za ukop
LAURA — manastirište u kojem monasi žive odvojeno u malim celijama
Lezna — neznatno pojačanje zida slično pilastru, ali bez baze i kapitela
LOCULUS — duguljasta pravokutna udubina u stijeni služi za smještaj mrtvaca
MANSIO — odmorište za putnike, gostinjac
Matronej — prostor za žene u crkvi
Mauzolej — grobna građevina monumentalne izrade
Menza — (stol), oltarna ploča; oltar u obliku stola
MEMORIA — prostorija za obred službe mrtvima
METALLUM — kamene ploče podnice
MONASTERIUM — zajednica monaha; zgrada za zajednički život monaha
MUTATIO — mjesto za izmjenu konja u javnom prometu
NAOS — glavna dvorana bazilike, čini ga prostor za vjernike i svetište
Narteks — predvorje crkve namijenjeno za katekumene
NIMBUS — trakasta osjenka oko tijela svetaca
NYMPHAEUM — poveći rezervoar za vodu
OECUS — svećana dvorana u rimsкоj kući
Oltar — žrtvenik na koji se stavljuju darovi ili vrše kultni obredi
ORATORIUM — mala građevina za pobožnost užeg kruga vjernika
Ortostat — dovratnik
PALATIUM — bogato opremljena stambena zgrada; palača
Palmeta — ukras u obliku palminog lista
PARADISUS — cvijećem zasađeno predvorje bazilika
Pastoforij — crkveni ured; kancelarija
PATIBULUM — križ u obliku slova T
Paviment — podnica
PERGOLA — oltarna pregrada sastavljena od niza stupova između kojih se nalaze pluteji
Peristil — dvorište opasano stupovima
Pilastar — ukrasni polustup na zidu
PISCINA — spremište za vodu, krstionica
Plint — ploča, obično četvrtasta
Plutej — uokvirena ploča između stupova oltarske pregrade
Portal — posebno ukrašena vrata na pročelju zgrade
Portik — trijem; natkriveni prostor sa stupovima
Pretorij — zgrada uprave u kastrumu i utvrđenim vilama
Presbiterij — prostor za svećenike u crkvi
PRONAOS — predvorje hrama
Protezis — prostorija u crkvi, namijenjena za ostavu žrtvenih darova i pripremu oblata
QUADRATUM POPULI — prostor za vjernike u crkvi
Refugij — pribježište; utvrđeni prostor za samoodbranu stanovništva
SANCTUARIUM — svetište; prostor za vršenje vjerskih obreda

Sarkofag — mrtvački sanduk s poklopcom
SCANDULA — šimla; letvice drvenog krova
SCHOLA CANTORUM — pjevaonica u crkvi; isto što i *chorus*
SEPTUM — ograda, obično oko oltara
SEPULCHRUM — udubina u oltaru za odlaganje relikvija mučenika
SIGMA — polukružni, s prednje strane ravni stol
Spolij — građevno kamenje izvućeno iz jedne zgrade, pa ugrađeno u drugu
STELA — okomita kamena ploča. Varijanta: *S. funeraria* = nadgrobna ploča
STIPADIUM — polukružna klupna uz zid apside
Stilobat — najgornji profil krepidome; konstrukcija na kojoj počivaju stupovi
SUBSELLIUM — kamena klupa uz zid apside
Svastika — kukasti križ, simbol života
TABULA — ploča za natpis. Varijanta: *T. ansata* = ploča sa postranim laticama
TABLINUM — u rimskoj kući soba u kojoj je domaćin primao goste i stranke
TEGULA — pravokutni crijepljep sa izvijenim uzdužnim rubovima
Tesera — kamena kocka za sastavljanje mozaika
Timpanon — zabat; trokutasta zidna ploha ispod dvostrešnog krovišta
TOMBA — grobnica
Torus — izbočeni profil na osnovi stupa
TRABS — greda
Transept — poprečna lađa u bazilici
Tranzena — prošupljena kamena ploča prozora ili pluteja
TRIBUNA — poviseni prostor u apsidi, sa biskupskim sjedištem
Trifora — prozor sa tri okna
Triklinij — prostorija za objed, prijem gostiju i slično
Trohil — usukani profil na osnovi stupa
Vila — lat. *villa* = ladanjska kuća. Varijante: *V. rustica* = zgrada poljoprivrednog proizvođača; *V. urbana* = ljetovalište gradskog stanovnika
Voluta — spiralna zavojnjica na kapitelima
Zabat — vidi: fronton i timpanon

LITERATURA ZA UVODNA POGLAVLJA

- Alföldi Andreas, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien, Berlin 1926
- Bihlmayer Karl — Tüchle Hermann, Kirchengeschichte, Paderborn 1966
- Burghardt Jakob, Die Zeit Konstantins des Grossen, Stuttgart 1939
- Cumont Franz, Die Mysterien des Mithra, Darmstadt 1963
- Dannenbauer Heinrich, Die Entstehung Europas, Stuttgart 1959
- Ferrero Guglielmo, Propast antikne civilizacije, Zagreb 1922
- Lopez Robert, Naissance de l'Europe, Paris 1962
- Maier Franz-Georg, Die Verwandlung der Mittelmeerwelt, Frankfurt 1968
- Müller Carl, Ausgang der Antike zwischen Donau und Adria, Stuttgart 1950
- Pirenne Henri, Povijest Europe, Zagreb 1956
- Šišić Ferdo, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925
- Tüchle Hermann, vidi: Bihlmayer—Tüchle
- Glaesnapp Helmuth, Die nichtchristlichen Religionen, Frankfurt/Main 1957